

ГЕОРГИ БОЖИНОВ

Авторът
на
Калуня-каля

Караджата

ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА „ХЕРМЕС“

ГЕОРГИ БОЖИНОВ

КАРАДЖАТА

chitanka.info

В края на 2014 г. Издателска къща „Хермес“ преиздаде романа на Георги Божинов „Калуния-каля“. Само за няколко месеца забравеният шедевър се превърна в любима книга на хиляди български читатели. И до днес романът е сред най-търсените продавани български книги.

„Караджата“ на Георги Божинов е завладяваща историческа повест, проследяваща съдбата на четата на Хаджи Димитър. Но за основен свой персонаж авторът не избира първия войвода. В центъра на книгата стои образът на Стефан Караджа, на героя, търсец проста смърт, а намерил безсмъртие.

Книгата на Божинов трябва да бъде четена като биографичен епос за смелостта на Караджата и на четниците, отдали себе си на свята битка в името на свободата. А борбата за родината иска пълно посвещаване, иска скъпи жертви. И смелите българи не могат да оставят друго, освен живота си: „Блъска и напират кръвта, червена, нетърпимо гореща, напират да плисне по цялата България... да плисне и да се постеле като ален байрак по земята България, да задави с влагата, да ослепи с цвета... Да възпламени цялата земя българска... и цялата войска орачи, и копачи, и овчари. Кръв. Друго си нямаме“.

ЗА АВТОРА

Георги Петров Божинов е роден на 27 януари 1924 г. в с. Крива бара, Ломско. Завършва философия в СУ „Св. Климент Охридски“ с втора специалност „Руска филология“. След дипломирането си работи като кореспондент на БТА, във вестниците „Литературен фронт“, „Отечествен фронт“ и „Труд“. След публикацията на пътеписа му „Гора зелена, вода студена“ в сп. „Септември“ през 1975 г., където документира свидетелствата на петима българи, лежали в сталинските лагери, той е уволнен от работа. Умира на 25 май 2004 г.

В края на 2014 г. Издателска къща „Хермес“ преиздаде романа на Георги Божинов „Калуния-каля“. Само за няколко месеца забравеният шедевър се превърна в любима книга на хиляди български читатели. И до днес романът е сред най-търсените и продавани български книги.

Георги Божинов е автор и на пътеписите „Кукувица кука“, „Черешови води“, „Вдън гората Дикчам“, „Юлень“, на сборника с

разкази „Сивият скиталец“, на приказката „Босул“ и на една документална повест.

*Изданието се посвещава на 175-годишнината от
рождението на Стефан Караджа.*

*Какви е деца раждала,
раждала,
ражда и сега българка, майка
юнашка.*

Бие насрещен вятър и подпира водите на Дунава — изглежда, голямата река тече назад. Но тя побутва вълните си и все пак отива полека отпред. Тече, както е текла и преди сто години. Върбите до брега са обърнали бялото на листата — това е знак за неприветно време. Една топола с подровени корени паднала напреки във водата заедно с парче от брега, но още живее жилаво, държи се. Брегът прясно отсечен. Всяко лято черешовите води все така прясно отсичат брега и все така той не мърда от мястото си и не свършва. Прокапва дъжд. Работници бързат наоколо. Едни подравняват поляната за бъдещия празник, други довършват паметника. Паметникът е висок, триръбест каменен щик, промушил скелите си. Сега ще му поставят железните цифри 1868 и двете плочи: „Тук на 18/6 юли слезе четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа“ и „Тоз, който падне в бой за свобода“... Тоз, който падне в бой за свобода, той умира, разбира се... Умира си както всички умиращи. Само за разлика от всички останали смъртни и умиращи, над смъртта му раззеленява живот...

Вятърът утихва и капките зачестяват. Смрачава се полека и ръми тих, топъл летен дъжд. И дъждовете си приличат. Може такъв да е бил и оня дъжд, който измокрил момчетата, сврени из върбалаците на отсрещния остров Джан-кардаш (ще рече по турски „душа-брат“). Но не, казват. Оня дъжд, казват, бил дъжд проливен, с трескавици и светкавици. Момчетата, току-що смъкнали хъшовските дрипи и влезли в новия си хайдушки каяфет, не могат да се нагледат на беневреците си, на куртките, които мязат на генералски мундири. Ще каже човек —

чета все от генерали. А най-паче не могат да се нарадват на оружието си. Всичките нашарени и наперени като петли. Всичко лъщи по тях, всичко трепери. Също войска. Та това е първата българска войска, какво си мислите. Сега дъждът ръси и мокри войската, но войската не е от сол и няма да се стопи. Ще потрае.

Дъжд е, ще мине и замине. Едно от момчетата, Димитър Мънзов, е потрошило цяло торбе алталъци, за да се стегне и въоръжи. Сиромас Мънзов всичко предвидил. Не се сетил само да потренира краката си на обикновено ходене. Защото той ще загине не от някой едър като шикалка куршум на башибозушко шишане и не от някоя остра, зехирлия черкезка кама. Ще загине от краката си. Краката ще се набият и няма да искат да ходят. Но това Мънзов още не знае. Па и никой не знае. Изобщо момчетата не знаят много неща, които е съдено да узнаем ние — просто защото сме сто години по-млади от тях. А те, момчетата, въпреки беловласата възраст на похода и подвига си, завинаги ще си останат момчета и това ще бъде най-малкото им предимство пред нас. Историята е непоправима и необратима като куршум, целен в челото, и като ятаган, замахнат към врата. На историята е разрешено само миналото време. И може би поради това, откъсвайки за такова ограничение, писаната история е винаги в някаква своя степен и история на сегашното време, на времето, когато тая писана история се пише. Учени иманяри ровят тук, въоръжени с лупи и най-тънки пинсети за чупливи факти; събирачи на разпилени мъниста — тези мъниста по-рано съставяли картина — сладострастно опипват зърно по зърно, мъчат се да подредят картината в нейното първо живо многоцветие и са доволни да постигнат поне рисунката ѝ, да нахвърлят поне частица или чертица от нея. Защото историята — не като действие, а като разказ за него, като историография — прекарала стотте години през сто ситни цедила, оставила в тия цедила едрото, пропуснала дребното, после размесила това, което останало. А после легендаризирала тая оскъдна смес, сбъхтала я в непоклатим като бетон школски урок, в непререкаема блага картинка, от която няма отървяване векове.

Нека разгледаме спокойно момчетата и четата, тъкмо е събрана закуп. Нека ги разгледаме човешки, доколкото ни позволява мракът на нощта и на стотте години. Момчетата са 124 или 125, или 128. Вече няма кой да каже точно колко са. Това е Хаджи-Димитровата чета,

водена от двама войводи. На една страна, безименната и безликата чета, на другата страна — лични и именити войводи. Единият първи войвода, другият втори войвода. Единият главен войвода, другият заместник-войвода. Стълбица на отговорности и подвизи. Всичко е наред, точно според чинопочитателните представи за ред и приличие. Има да вземате! Това не е въобще „Хаджи-Димитровата чета“. Това е ордия от живи човеци със собствени имена, бързозреещи юноши и зрели мъже, всичките разни, всичките единни в едно; чета, готова да умре, съставена от личности, нежелаещи да умрат; личности и характери. И предстоящи съдби като продължение на тия характери във времето. В краткото време, което им е останало да изпламтят заедно с един юли.

Така сто и двацет или сто и трийсет голи и гладни хъшове, хъшлаци, според очите на добропорядъчните — всяко време ражда и хъшлаци, и добропорядъчни. Хъшлаците, сметени от кол и въже, довеяни от кои ли не краища: от Видин до Воден, от Тулча до Битоля и от Велес до Черно море, от Дунава до Балкана и оттатък Балкана — до другото море, Бялото. И навред около Балкана, от цяло Българско. Усещате ли? Това е цялата тогавашна България. И четата не е просто чета, а едно въоръжено, почти „Привременно правителство“, почти Народно събрание, тръгнало да просече коридора от Дунава до своите просторни заседателни зали под буките навръх Стара планина. Един стотина — сто и петдесет километров коридор, едно корито, дето ще потече после и ще подплиснува цял един друг Дунав, *Дунавът на народната мътва*.

Само преди година време пак оттук, през гърлото на Янтра, беше мината четата на Тотю и след боя в гората Пустия до село Върбовка турците за пръв път нарекоха четниците й „комити“, тоест комитетски хора, тоест гяури от малко по-башка вяра и с по-висок чин от обикновените хаирсъзи в обикновените, патриархалните хайдушки дружини, дето тръгвали да погърмят малко, да посекаат някоя и друга пощръкляла бейска или юзбашийска глава.

А тая, сегашната чета на Хаджията и Караджата, е малко нещо по-горе и от ланшната даже. В чантите й наред с фишеците са набъкани най-дългобойните книжни фишеци — истински възвания към народа, писани с истински печатни букви: „Братя Българйе!... Не надявайте ся никому да дойде да ви освободи, седещиц съ сгърнати

ръце... а само и само надеждата ви да бъде основана на вашиги юначки ръце, защото тий съ истинни и верни... Братйя! Времето е дошло... златогривий лъв реве из Балкана и ни вика! Нека всички ся притечем под неговиа пряпорец и съгласно с едни уста извикнем свобода или смърт. Стара планина. Привременното правителство..."

Горе-долу толкоз. Късичко е възванието. Тържествено, късичко, простичко, както и трябва да бъде — като за простия народ. До народа сега то няма да стигне. Нему е писано сега да си остане в чантите, а по-късно да попадне в ръцете на граматичите и музейниците, за да го обръщат от всички страни, да го оглеждат, преживяват и преживят, асимилират и факсимилират. Засега юначките ръце стискат дългите филинтри, стягат цървулите. И изопнати като струна от нетърпение, жадно гледат към зеления български бряг.

— Това ли е България?!... Какво хубаво било моето отечество!... — ще извика наивно едно двайсетгодишно наивно момче, което повече прилича на момиче. Та един рунтав хъш ще го изгледа навъсено с бялото на окото си и ще избоботи нещо за това как ли го е записал в списъка на четата строгият писар Ванката Христовия и как не е съгледал, че това момче още има жълто по клюна си... Момчето е Александър Василев, то е родено в Румъния, в Плоещ, дето било даскалче. И никога не е виждало България, само слушало за България. И не е съвсем наивно това даскалче. Написало цяла трагедия за Добри войвода. И нарисувало една картина за ланшния бой на Тотю при Върбовка... И è го, същото това момче сега тръгнало да освобождава България, по модата или романтиката на онова време. Това момче ще падне първо, в първия бой при Караисенските лозя. И може би неговата глава кучетата ще довлекат от лозята до село и ще се дърлят заради нея. Докато се намери някоя наплашена, но милозлива християнска душица да им я отнеме и погребее не съвсем по християнски под някой хамбар. А оня, рунтавият хъш, който го гледа с такава една малко нагласена суровост, е може би Димитър Зааралията, знаменосецът, едно грамадно българинище и страшилище. Коджа Ибрахим му викат, око му не мига пред кърви и смърти — той ще отреже нежния врат на простреляния Цанко в лозята и ще зарови главата му плитко в пръстта, колкото да не я вземат турците. Или може би тоя хъш е Спиро Джеров, мълчаливият Спиро, сериозният като острие и малко суеверен Спиро? Може. Спиро е скитал навред из

балканите, борил се навред, дето има борба с потисници, бил се в Критското въстание, та минава и за гръцки национален герой — и попаднал най-сетне тук, на дунавския остров, на път към края на своята шарена черно-бяла биография.

... Но ето, съмва вече и четата се събира на клетва. Можем да разгледаме и останалите. Йеремя Петров от Лом, бивш войвода, сега прост четник, десетар да го речем. Иван Пейов от Казанлък — в боя юнак, кога няма бой — гладник. Вечно е гладен, вечно плюска и му викат Плюшко или Лакомията. Като Лакомия и ще умре той на заточение в Сен Жан д'Акр, гнилата оная крепост. Христо Дреновски, писар на Караджовата чета, бивш търговец, човек с име и имане, разпродад и раздал всичко, тръгнал да умре в Карапановата кория. И така нататък. Всякакви ги има тук. Бивши войводи и бивши четници, бивши гарибалдийци и бивши хъшове, мъже с ястъклии мустаци, подстригвани с барут неведнъж, стреляни вълци и скитници, единаци и на глутници. Сто оки книга няма да стигне да опишеш житието на едного само, кой и да е. Трийсет и пет годишните са вече, ехе, байовци и почти безнадеждни старци в очите на жълтоклюните момчета, сукалците, които да имат най-много по двайсетина пролети. Занаятчии, напредващи търговчета и дюкянджийчета, даскали, овчари, орачи и копачи. Сещате ли? Каквито имало по цяло тогавашно Българско. Всякакви. Всичко у тях е бивше, настоящо е само голото родолюбие. Зарязали всичко, напуснали мирни занаяти и гечинмеци, оставили у себе си само България. Изхвъркнали от юнашките хъшовски кръчми, дето от глад се не умира, но пък юнашки се гладува — и тръгнали да мрат зарад отечеството, зарад Света България. О, не само да мрат, а и да направят нещо преди това със своите игленки, тънки саби и дебели маджарски шишанета. О, те са млади, но те са опитни, знаят как да го направят това. Те са безстрашливи всичките, до един, всички отнапред са турили главите си в торбите и знаят какво ги чака, макар че не му ловят вяра на истински и не го мислят дип. Е, има и неколцина новаци, те гледат невинно като агънца и мислят, че отиват на сватба или нещо като сватба. С тях още във Влашко се е позанимал и ги учил да мерят на нишан и да миришат барут Ванката Христович, бившият руски офицер и настоящи четен писар от Хаджиевата чета. Ама все пак новаци са си, смъртта още не им е дъхнала в ноздрите. „Байрактарят да мине посред момчетата!“ — нарежда Хаджията. И момчетата с весела

неразбория и бъркотия се строят криво-ляво в две редици, редиците се изопват една срещу друга. И ето, Ванката разгръща бялата хартия с клетвата, той я е съчинил сам тая клетва. А хартията трепери в ръката му. Ето, Зааралията развива зеленото знаме, на което пише за свободата или смъртта. От окоето на Караджата се търкаля сълза. Ето, войводите пристъпват към знамето и кръстосват саби, сабите и те малко треперят. Трябва малко церемония, мигът е свещен и ще се помни от тия, които оцелеят, ако оцелеят. „Братя! — изправя се тогава Хаджията между двете редици и почва да говори проникновено слово. — Братя, отиваме да мрем за свободата на нашето мило отечество. Вярвам, че всеки от нас е тръгнал с чисто сърце. Но редът и светостта на делото ни искат да се закълнем пред Бога и Отечеството, че вярно и честно ще изпълним длъжностите си като синове на майка България... Да се закълнем, братя!... Кълнем се!...“ Хартията потрепва в ръцете на Ванката, писаря. Гласът на Ванката и той играе като хартията, когато чете думите на клетвата: „Тряба да пролеем кръвта си за свободата на отечеството... трябва да се вардим от грабителство, от пиянство и курварство, да не закачаме мирните хора, били те турци или християни... да слушаме и да се покоряваме на войводите си...“ И прочее, и прочее. Един многоглас, стогърлест хор боботи, ръмжи и повтаря думите на клетвата като могъщо ехо. „Заклехме се!...“ Сърцата чукаат по-бързо, дръжките на ятаганите лепнат от стискане, пушките искат да гръмнат сами, веднъж на година те гърмят сами — и ръцете едва ги удържат.

Сега можем да хвърлим едно око към войводите и да им се порадваме. Ей го Хаджията, писан войвода с това писано войводско рухо от сиво и скъпо брашовско сукно, с тоя надменен калпак, с тоя горд и тежък поглед под калпака. Салтанатлия е малко Хаджията. Па и прилича му. Тия церемонии са по неговата част. Обича той да се отбие в някоя влашка хъшовска бърлога, пълна с врява, дим и кисел лъх на вино — да се отбие, и още с появяването му врявата да стихне. Да премине бавно през тишината и да седне на видно място (някой голтак се е разположил на това място, ама на мига чевръсто ще му го отстъпи). Наоколо почват да шушукат: „Хаджият... Хаджият... оня, дето... Хаджи Димитър бре...“ А някой тогава ще се пристраши и ще попита: „Хаджи бре, като как е там... из Българско? Кажи един лаф по народните работи!...“ И Хаджията тогава ще огледа бавно всичките,

ще си заръча едно каймаклия кайве алатурка, приготвено в горещ пясък. На голтаците и дрипльовците наоколо ще заръча по цяла половница цветясало вече вино, което за оцет е слабо, а за вино е киселко. Никой няма да му придиурва на виното, голтаците само това чакат, някой да ги почерпи — те с това и поминуват, като се черпят един друг. Ще дръпне тогава Хаджията една дебела, шумлива глътка от кафето. И ще почне бавна, умна, достолепна реч за големи неща — като съдбините на България, високите цели на борбата, нуждата от жертви пред олтара на отечеството поробено. И прочее. От време на време Хаджият ще размятва празните ръкави на своя бабаитски чепкен, наоколо му хъшовете ще го слушат, зяпнали в благоговение, ще подпитват сам-там нещо по закона за четите, той ще отговаря, те ще пият думите му. И ако досега не са виждали истински, жив, оригинален български войвода — има да въздъхнат, има да преглъщат и барем ще се нагледат: е, тѐ това е! Тѐ така да бъдем веднъж като Хаджията — па после, ако ще да умрем... И ще бъдат готови да скочат в огъня и да умрат, щом само той им каже...

Младият, двайсетгодишен Ботев така е видял Хаджията тая пролет. Такъв го е и запомнил, и вече няма да преодолее очарованието от него, ще остави това очарование в баладата си; после чрез тая балада ще го даде на нас, които веднага след майчиното мляко сме засукали „Жив е той...“ — дълго преди да можем да сричаме: „... тоз, който падне в бой за свобода...“ Но то е вече друга работа. А Хаджият е юнак, доказвал го е неведнъж, може да го докаже още веднъж. И сега в четата комай няма друг, който по-ясно от него да разбира големия смисъл на тоя поход, величието на предстоящите юнашки трудове. Та даже и предчувствие някакво за историчността на подвига. „Малко сме, братя — ще каже той в своето слово. И ще поклати глава. — Малко сме, трябаше повечко да се съберат. Но и с вас ние ще да се наемнеме... да покажем на братята си българи как се умира зарад отечество...“ „Чакай, Хаджи. Защо така, Хаджи, какви са тия мрачни приказки — да умрем?!“ Защо трябва да се умира за отечеството, когато трябва да се живее за отечеството? Момчетата знаят, че кога да е, ще се мре. Но смъртта за тях е далечна, почти неправдоподобна възможност, те не вярват сериозно в нея и въпреки всичко не мислят за нея, не желаят да мислят; гледат на нея само като на романтична и неизбежна украса към опасното предприятие. „Отиваме на смърт!“ —

не е шега работа то, каквото и да се разправя. Те не искат да умират, кой иска да умира, казват го само тъй, колкото да се знае, че работата е важна, нужна и голяма. Затова момчетата призовават към живот, викат: „Да живееш България! Да живеят войводите!...“ Смърт пожелават те само на тираните и така внасят своята малка и невинна поправка към словото на своя главен войвода...

Ами Караджата?

Хм, Караджата... Караджата е направен от малко по-простичък материал. И направата му по-простичка. Само шевовете на тая направа са нечовешки, страшно здрави. Е, и неговата премяна е войводска, то се знае. Тия бели колчаклии и биргьотлии беневреци, описани със сърмени ширити и с такива обилни гайтанени колелца. Тоя джамадан със сребърни бикмета и копчета... На войводата и дрехите трябва да бъдат войводски, макар че това не е най-важното. Войвода е в края на краищата, не може да се не поиздокара малко. И Караджата се докарва, както умее. Има нещо селско-ергенашко в това издокарване, нещо лъскаво и простодушно. Беневреците светят нощем и кога няма луна, а денем се виждат отдалече като нишан — такива са бели. Не е съвсем за войвода тая войводска униформа, па и за четник не е. Ама кой ти гледа. Ако не е за сражение, барем е за впечатление. А впечатление униформата прави. Джамаданът с неговите сребърни копчета е скроен така, без проба, на юнашка мера и юнашка вера. Като за Караджата скроен, плещите му ги знаете. И е донесен тоя джамадан нарочно от баба Тонка из Русчук. Джамадан да е, ако се хване — хване. А ако потрябва, Караджата може да съблече тоя сребърно закопчаван джамадан, да го хвърли къде да е и като хамалин да се впрегне във въжетата на чама, за да го тегли срещу течението заедно с другите момчета. И никак няма да му мисли бия, че това можело да накърни войводското му достойнство. Та той няма да бъде Караджата, ако не направи най-нужното, ако тутакси не го направи. Даже и знамето на Караджовата чета, даже и то е някак от калибъра на войводата. (Защото тук са две чети с две знамена, двама знаменосци, двама войводи, двама писари — и само сливането на двете чети в една прави Хаджията главен войвода, а Караджата подвойвода; но знамената ще бъдат две до Канлъ дере.) Знамето на Хаджията е от тънка и скъпа, баш майсторска изработка, на него са бродирани с коприна свещените две думи „Свобода или смърт“. Има там и един лъв, който тъпче полумесеца... А

знамето на Караджата? И то е от обичайната зелена хайдушка коприна, но личи, че е работено някак надве-натри и останало недоработено. На едната страна пише „На оружя, мили братя“, на другата — „За вера и независим...“. Толкоз. Последната дума не е изкарана докрай, изядени са трите букви „ост“. Но кой ще седне да ти гледа трите букви, до букви ли е работата, нали се разбира и без тях? И тук има лъв. Даже два лъва, по лъв от всяка страна. Муцуната на тоя лъв много отива на някоя мирна домашна живина. Козината му мяза на късо кожухче. А и короната, що стои на главата на тоя лъв, бие малко на калпак. Е, няма значение, карай там... Няма кой да обръща внимание на такива дреболии. Искате лъв? На ви лъв. Дружина ли е — все трябва да има байрак там някакъв да се вее, пък байракът не е най-главното. Най-главното е пушчиците да мерят добре, ятаганите да са наострени, а лъвът да бъде в сърцата. Останалото — от лукавия. И Караджата има съзнание за величието на делото, за висотата на голямата цел, то се знае. Но той предпочита да гледа по-ниско, по-приземлено, мерникът му е нагласен за по-непосредствената и видима цел. Затова той е по-близо до момчетата, до нуждите им, до грижите им, до страховете и надеждите им. Те го имат за майка и тая майка може да ги сгълчи, когато заслужават, и да ги окуражи, когато потрябва. Момчетата уважават Хаджията за това, че е умен, разсъдлив човек, за това, че е нещо като идеолог, нещо като политически войвода на похода; човек, който може да им посочи далечните сини върхове на Балкана, също и върховете на тоя поход. Но по-близък им е Караджата. Те обичат Караджата, защото само той може да им покаже, стъпка по стъпка пътя към тия върхове, обичат го за това, че досуц като майка ще ги обгърне с любовта на погледа си, на вниманието си, на нужната една дума в нужния миг. Караджата лично ще прегледа снаряжението на всички, ще види дали са стегнати цървулите, а ако някому не са — ще се наведе, па сам ще ги стегне, за да покаже как — и войводството му няма да се смали от това; ще провери дали са прогонени добре ремъците, чисти ли са пушките, наточени ли са ножовете, неприкосновен ли е неприкосновеният запас от сухари, има ли доста олово в чантите, вода в манерките, фишеци в матарите, решителност в очите, юначество в ръцете и... „Тряба ли ви още нещо, момчета? Да имате нужда от нещо? От нищо? Добре.“ Всичко ще огледа Караджата с остро, бдящо орлово око, което едва-едва ще се усмихне примижало,

ако остане доволно. И накрая — слушайте само! — най-накрая Караджата ще запита момчетата дали са благодарни на своите войводи, доволни ли са от тях, или искат да си изберат други разпоредители и разполагатели?!... „Доволни сме и предоволни! — ще извикат момчетата нетърпеливо. — Хайде, какво се маем още!...“ Но Караджата трябва да ги чуе, за да знае...

После има друго. Тоя нисичък Кючюк Стефан навремето, на един гюреш, е свалил най-големия турски пехливанин, Плясата на име. Спомняте ли си? Това все значи нещо. Вижте само снагата. Тия крака с тия набити мъжки прасци, стъпили като корени на земята, казват: не мърдаме оттука. Тия двуглави мускули, препълнили ръкавите на ризата... Целият Караджа е една навита докрай, биковита и нервозна пружина от мъжка сила, която знае, че никоя друга мъжка сила не може да ѝ се опре. Това е същата пружина на Караджовата физическа храброст, която ще работи за цяла хайдушка дружина, ще търси противника гърди с гърди, ще увеличи момчетата и ще ги лекува от треската на първите бойни кръщения. Свободата не ще екзарх, иска Караджата. Точно е така.

Е, добре, ние тук ще се позанимаем малко с Караджата; ще опитаме да кажем нещо за Караджата. Хаджията е голям човек и голяма тема. Хаджията ние сега ще оставим по-настрана. И четата ще оставим по-настрана. Ще насочим пълния светлинен сноп на нашето внимание към тоя Кючюк Стефан — и него ще сложим в средата на зрителното поле. За всичко останало ще разказваме дотолкова, доколкото то е свързано с тоя юнак български.

С други думи, ще разказваме, както можем и умеем, не за четата и похода ѝ, и не за Хаджията и Караджата. А главно за Караджата всред четата и похода.

И така: де Караджата?

... Но става късно вече. Пак е нощ, и това е нощта на пети срещу шести юли по стар стил.

— Готово ли е? — шепне Караджата.

— Готово, готово!... Няма какво да чакаме!... Хайде!... — отговаря шепот отвсякъде.

— Хайде...

— Бог на помощ...

— Тихо, шт!... Прътът къде е, прътът?

Някои се кръстят. Някой плаче от радост — скришом, завърнат настрани. Чамът, тая голяма лодка, на която са натоварени момчетата, се отлепя от острова и потегля безшумно и косо по течението надолу, към българския бряг, само лопатите припляскват тихо. Всички шепнат възбудено и трескаво, шепотът полека-лека се поосвобожава, надига се, става глъч, става тиха врява, врявата и тя се надига, всички бърборят, уж тихо — мож ли да ги спреш! Пазар... „Шшшшшт!... Да онемее!...“ — съска Стефан. И чамът онемява изведнъж. Само водата бърбори с него, хлюпа в дъното му. Стефан стои на носа на чама, върху покрива, мери с един прът дълбочината и се визира напред. Мержелеят се като облак, разстлан тънко, бухлатите върбалаци насреща. Облакът расте, едрее, идва насам, тъмен, космат и притихнал. Взира се всички в него, сърцата играят. Брегът приближава, пълен с тайни. Още малко... Още мъничко... Остава хвърлей място. Не, тц, тука е плитко, брегът плосък. Тук не може, трябва малко по-надолу някъде. Не шавайте много... Обрамчете торбите... Пушките в ръце. Готови за излизане веднага... Ха, ето тука е добре, дълбока е водата и тиха, брегът отсечен, може да опрем досам брега... Къде бяха дъските? Дайте дъските!... Само че тихо, тихо, рекох... Хлопат, пусти дъски... Готови!...

И изведнъж...

Дрезгав глас от брега:

— Ей!... Ким гелъор?... Кой иде?

Мълчание. Чамът не диша, водата клопочи леко в дъното му и го люлее.

— Кой иде бе?... Я, бурда, бурда!... Дайте се насам да ви видим какви сте...

Гласът на турската стража. Само това ни трябаше. От това се вардехме и налетяхме баш на това. Ама и късмет, нашият... Недалеч от това място, до брега на старото устие на Янтра, е сградата на турския граничен пост.

Тогава Караджата се изправя.

— Сизим адамлар, свои сме... Като излезем, ще да ни видиш...

Но оня няма време да ги чака да излязат.

— Герй! — вика турският солдат граничар или неговият чаушин.
— Назад!... — И дига пушката и стреля.

Караджата мигом прикляка, слага пищова на коляното, стреля и той. Онзи от брега изревава диво и веднага след рева се чува топуркане на много крака.

— Бързо!

Мятат дъски от чама към брега и почват да слизат. Един по един, тичешката. Слизат горе-долу на това място, дето ще стои бъдещият им паметник. Тоя паметник, който прилича на щик. Макар че щикове четата нямала. Щикове носели тия, които я посрещали.

И ето ги струпани на брега всичките — трескави и треперещи, малко уплашени, пълни с безстрашие. Само Спиро се тюхка и псува — изтървал си бил ятагана във водата, иска да скача да го вади. „Остави го сега тоя ятаган — казва му Стефан, — ще ти намерим друг...“ Но Спиро не може да прежали ятагана си, все гледа във водата и все мърмори: „Язък... ак-кабзалия беше... с бели чирени. Море, пуста срекя, нож да загубиш...“

— Кой стреля? Не стреляйте!... Ще стреляте, има време...

— Не ги гонете, оставете ги...

— Няма време... Бързо да се омитаме оттук.

— Насам... насам!...

Оттук нататък започва блатото между Новград и Вардим. Голямо блато, доста голямо, може да има към трийсет или четиресет хиляди декара, че и повече. Сега блатото вече не е блато, в него се носи мирис на цъфнали царевици и коноп. Но тогава било пълно с тръстики, шавар и тиня, жаби и пиявици. Как да се изгази до твърдия бряг на юг? Знаменосецът, Зааралията, знае пътя и повежда четата. Пътят кара донякъде и свършва. Всички шляпат в тинята и ругаят тихо, търсят пътека, намират една и вървят малко по нея. Но и тя ги завежда до рядката блатна тиня и се губи. Ту, да му се не види!... Стой, че затънах... дърпайте, бракя, теглетете... че ми ойдè цялата пременушка... Така, полека те, не бързайте сега... Давайте насам... Чвака-чвак, чвака-чвак... Тука лъщи нещо. У, то локва било, пак локва... пък рекох — полянка... Бракя, подайте една пушка, че пропаднах... до гуша... Чвака-чвак.

Хлътнали до пояс, до коляно, до гърди. Я гледайте, набарах си тука една връв, плетена връв, мазна такава и жилава. Таман да притегна навущата, че нещо се свлачат... Какви те навуща патили — увеси я на рамо като акселбанта, та да мязаш на руския цар... Я, че

каква е такава връв, че тя мърда бе... Пу, змия... Не приказвайте, не смейте се, карайте напред, не спирайте!... Чвака-чвак, чвака-чвак, чвакат, чвакат, чвакат... Насамте, насамте!... Тука има един път, коловоз се гледа, ха по него. И по него. Та това е старият път, отдето минахме оде... Яаа... Май върнахме се, отдето дойдохме... Гледай ти... Бре, каква излезе... Ами сега? Па се и нищо не види, не знаещ къде дясно, къде ляво... Пусто зло... Ех, Зааралия, Зааралия, уж път знаеш... „Стойте, чакайте, съберете се насам“ — тихо подвиква Стефан. „Гледайте, момчета — шепне Хаджията, — небето гледайте, è я Голямата мечка, è Рапицата, дръжете се гърбом към Мечката, все гърбом. И карайте по нас, по нас, все по нас, момчета. Никой да се не дели. Айде напред, по нас, все...“ Един по един, един по един. Джвака-джвак, джвака-джвак, джвакат, джвакат, джвакат, крак по крак. Давайте напред, провиждат се там едни баири, карайте накъм баирите...

Блатото се е разсънило. Из блатото се дига олелия, разлайват се кучета, викат косачи. Пълно е с косачи наоколо, косят шавар за рогозки и тръстика за покриви. Денем косят, нощем спят тука на някое сухо островче, няма кога да се ходи чак на брега, само те си го знаят островчето. Кучетата лаят стръвно на хора и ги будят, косачите не знаят какво е и викат, за да надвият страха. А момчетата все вървят, все вървят, все на юг, на юг. Цяла нощ обикалят като въртоглави из това блато, което няма край. Цяла нощ, или колкото е останало от нощта. Когато изток почва да светлее, те се измъкват и стъпват на сухо, на твърда земя стъпват, всичките са окаляни и оваляни като прасета, мокри от вода и от пот, капнали. Нищо не е останало от празничната белота на Караджовите беневреци. Всички търкат и чистят, жулят дрехите с трева, стържат кал с ножовете. „Виж ти за какво били трябали ножовете на народните поборници“ — вика един народен поборник с дрезгав глас. И около тоя глас се подхилват други гласове. Язък, дето се бяхме наконтили така снощи. Нищо, това да е. Не чистете калта сега, само ще я размажете, чакайте да поосъхне...

Еле момчетата оправят криво-ляво юнашките си тоалети. После, отдъхнали малко, обърсали калта и потта, стават и поемат пак на юг, въз баирите. Хе там някъде се синее Балканът бащица, веднъж да се доберем до него... Къде, къде е Балканът? От Балкан засега и помен няма още. Само близките баири се виждат засега. На път, момчета, дайте крачка, да не губим време... Из нивите стърчат дълги криви

диреци, между диреците провиснала жица. Телът на телеграфа? Хаджи, Караджа!... Хаджията отсича с ръка. Добре, ей сега. Събарят два дирека, скъсват тела, намотават го на кълбо и го стъпкват в един хендек, отгоре покриват с бурен, да се не види...

Разденва се вече хубаво, слънцето изгрява, дружината върви през полето, през нивите, ожънати и неожънати. „Не се размъквайте, прибирайте се“ — вика Стефан. Блатото е лош сън, то става весел спомен, калта почва да съхне по дрехите, напечена от слънцето, сърцата са пълни с неизказана радост. България, България, крачим по България, това е България, момчета, усещате ли, това е нашето мило отечество!... Отвикнали сме от него, ей!... Гледайте, гледайте! — сочат едного от момчетата и му се смеят. Гледайте — брадата му замазана с кал и увиснала, вкоравена и остра като брада на козел. И колко е дълга — по-дълга станала. Другиму на калпака, точно отпред, се лепнала кръгла топка кал, прилича на кокарда. Тоя се усеща, тръска калпака, калта отхвърква, с нея отхвърква и лъвчето — той търчи да го прибира. Още повече се смеят. Ей така, смешно им. Пръст да покажеш — и то смешно. Ние сме в България, това е нашата България, нашата, нашата!... Да викнем една песен, а, Стефо? Да викнем, мамка му мечка!

Върви дружината през стърнища и ниви, гледа към далечната синина на юга, тя прилича на гори. Върви бодро и пее:

Горо ле, горо, зелена...

Гледа по едно време — из пътя отсреща се проточила, идва напреки върволица някаква от хора. Върволицата приближава... я, момчета, позасучете мустаките малко... Това са жътварки, млади момичета и жени, сърповете им бляскат на рамо. Наоколо ерчат коне двама-трима, на главите им гъжви навити. Аха. Какво е това, синджир роби? Не, чакайте, слушайте...

*Повей, ветро, повей,
повей, долнянино,
и ти, горнянино,*

да ми глас разнесеш...

Пяст момичетата. Картина на робство: жътва е сега, пейте, робини, тез тъжни песни, грей и ти, слънце...

Я завърнете малко надясно, пресрещнете ги, да видиме какви ще да са тия. Кой имаше там парче огледалце?... Жътварките гледат, че към тях приближават някакви непознати мъже с пушки и ножове, изпоцапани, изпокаляни, космати и страшни. И спират уплашени жътварките. Песента и тя спира. Турцитс трескаво обикалят с конете наоколо, ха напред, ха назад, взират се и те: да са жътвари, не са жътвари. И косачи не са. Да са наши — не са наши. Гяури са, аллах да ги тресне, и много са... Сакън, не идат за добро тия човеци, и доста са множко, аллах да ги гръмне... Я ние да си вземаме очите назад, докато е време, за да не стане някоя...

И беж назад. Конските крака тупат бързо и дигат праха на вихрушка. Насред пътя остават само жътварките, свити накуп. Караджата е скокнал завчас напреде им.

— Къде? Моме, тебе питам?...

Момата мълчи. Жените мълчат, гледат уплашено, езиците им изсъхнали.

— Не бойте се — казва Караджата по-меко, — наши сме си, не виждате ли? Какви бяха тия с конете?

— Беюви... — едва промълвя момата, свела глава.

— Какви беюви? На кой бей?

— Саръярския, сино, саръярския...

Жените избутват пред момата една бабичка, превита одве, приказлива бабичка с живи очи — и тя тръгна да жъне.

— От село Саръяр, така му викаме на наше село ний... Жлът сипей демек... Е го è, онова там...

— Ще жънете?

— Па тъй, сино, тъй. Ще жънем.

— Че каква жътва днеска, на Света Неделя?

— Тъй, тъй, сино, Света Неделя. Грехота. Ма тъй се пада беевата жътва, на неделя...

— Беева жътва, ангария... Я да се връщате назад скоро! — Ваклите очи на Караджата пламват. — Никаква беева жътва!

— А че...

Жътварките гледат зяпнали.

— Че то как тъй?... — Бабата надигна глава колкото можа и зяпна удивена и тя. — А вие... да не сте я някои царски хора, я?

— Ние ли? Не сме, бабо. Ние сме... Тръгнали сме да няма бееве... Айде, връщайте се!

— Да ви господ поживи, сино... Току, ако боят рече...

— Няма да рече. Така да знаете: от днеска няма ангария. Така му кажете от нас на вашия бей. Та да не ходим ние да му казваме. Айде, на село сега!

Върволицата от моми и невести стои и недоумява. Как така да няма бей? Какви ги приказва тоя!? Откак свет светува, има бей и жътва на бея.

Робът е роб не защото живее в робство, момчета, а защото не го знае... Жените една по една се извърнаха и поеха пътя за село. Момчетата гледаха след тях, но скоро ги изгубиха от поглед. Жените се смъкнаха в някаква невидима оттук долчинка зад едни нежънати жита и там пропаднаха като вдън земя, и повече не се видяха, ни чуха.

— Стефане — обади се един. — Слушай бе, Стефане... я да идем в туй село и ние? Хаджи, да идем?

— Вярно бе, да идем... Я го къде е!

— Да уловим тоз бей за ушите и да го питаме...

— Чакайте, момчета. Път имаме, Балкан ще гоним, не ни е до бей сега. Ние да си гледаме другата работа...

— Набързо бе, Стефане! А? Иначе, току-виж, вземе, та върне жените...

Момчешка работа. Позамисли се Стефан. „Хаджи, какво да правим?“ Хаджията погледна към селото, погледна часовника.

— Тъй да бъде! — рече. — Набързо, ама. Развийте байраците. Разгеле и ще ги осветим, ако в туй село има поп. Я, момчета! Наредете се, постегнете се, пообърсайте калта, таман се е спекла...

И тръгнаха към селото.

Селото и сега си стои на същото място, то сега се казва Хаджидимитрово. Улиците бяха пусти. Рядко ще се мерне някоя забрадка или някой калпак, ще се мерне и ще побърза да се потули зад зидовете и залостените врати. Лавнаха псета, лаят им като пожар се

пренасяше из дворовете нататък заедно с четата. Цялото село пламна от лай.

Хич не ми харесва мене тая... — пробъбри някой.

Току да изкараме една песен, момци, баре да чуят и нас...

И ечна песен. С песен четата мина през празното село, сподирена от кучешкия лай и от една тайфа дечурлига, насъбрана като с магнит изневиделица. Дечурлигата потичваха отзад като на сватба, но те бяха достатъчно далеч, за да избягат веднага, ако някой ги подгони. И все пак доста близо, за да разгледат добре тия чудновати хора, обрамчени с такива чудновати, дълги и страшни железни, лъскави дрънкулки и висулки. Четата се смъкна в падината, дето беше селският мегдан, и спря под широката сянка на една круша. Спря и песента, спряха и дечурлигата встрани. Крушата и сега живее на тоя мегдан и ако отидете в това село, може да я видите. Ала тя вече е много стара и съвсем окапала — като бабичка, жълтеничава и съсухрена, едва се крепи. Тогава беше едра и клонеста, беше млада и сянката ѝ беше млада.

Стефан се огледа. Мегданът беше пуст. Само децата бяха се навъртели около четата, стояха вкупом на едно безопасно разстояние и гледаха.

— Ей, юнак! — подвижна Стефан на едно момче, което стоеше по-отпред и беше остригано с ножица за овце, косата му само на керемиди. — Ти бре, юнак, ти! Ела сам да те питам едно нещо...

И Стефан тръгна към него. Юнакът се връцна да избяга, но Стефан го улови за ризката отзад, беше само по ризка. Другите деца се юрнаха настрани.

— Ама че си, ааа... Като заек си. Не бой се де, няма да те изям... Я да ми кажеш ти, братко мой, къде е къщата на бея...

Момчето беше навело глава като биче, само преглътна и нищо не каза. Беше се изопнало и все гледаше да се отскубне някак.

— Чичо, аз да кажа, чичо! — извика едно друго момче, което бе приближило и гледаше Стефан право в очите. — Е, оная там, широката, оная с чардака, она е на Хаджи Емин, чичо...

— Кой, беят ли?

— Ахъ, той, той!

— Браво, юнак. А тебе как те викат?

— Петре!

— Петър плет плете, по три пръта преплита.

— А, чичо, дай ми сега да пипна малко, чичо!

— Пипни де!

Момчето улови с две ръце дръжката на кривата сабя.

— Ох, малей! — викна то и се обърна към другите деца, които приближаваха полека насам и го гледаха завистливо.

Стефан пошари с поглед из четата, която се бе разположила в сянката и почиваше. Няколко души скокнаха.

— Един стига — рече той.

Покрай единия тръгна още един. Тримата се отправиха към двора на бея. Широка вратница бе залостена и подпряна отвътре, напнаха с рамене и я извадиха от циганските ѝ панти. Няколко едри кучета бафнаха зло и се спуснаха към непознатите. Притича един от ратаите и едва ги отпъди.

— Къде е беят?

Ратаят стоеше уплашен до зида и мигаше, не можа да отговори.

Беят още спеше. Когато тримата изтрополясаха по дъсчения чардак и нахълтаха в горницата, той вдигна глава изпод чергата и сънен, ги огледа: трима непознати човеци, натоварени с оръжие, разбойници, види се. Беят се сепна. Човек на години вече, той не беше страхлив. Бръкна под възглавето и извади дълъг пищов барабанлия с ръбеста цев. Един бърз удар изби пищова от ръката му. Друг удар, с приклад, изтумка здраво по гърба му.

— Не така, бей ефенди! — рече Стефан. — Така ли се посрещат гости. Я стани!

Беят продължаваше да лежи, повдигнат на лакът върху рогозката, и гледаше към Стефан с отворена уста, като че не разбираше какво му се говори. Долната му челюст трепереше.

— Дигнете го.

Четниците понечиха да подхванат бея под мишници, но той сам стана. Изправи се и скръсти ръце на гърдите.

— Караджа!?... — Един от четниците беше изтеглил ятагана си до половина и гледаше към Стефан с надежда.

— Спри се. Така и баба знае...

— Чорбаджи... — проговори беят и гласът му изскърца, засъхнал и треперлив. — Не ви познавам какви хора сте и не зная какво зло съм ви сторил...

По чардака отвън се чу шушнене на цървули, някой се окашля предпазливо, без да му се кашля. В горницата един по един се нанизаха неколцина възрастни селяни, застанаха до вратата и смирено смъкнаха калпаците си. Стефан се обърна и ги изгледа.

— Що има?

От селяните се изстъпи напред едно мъничко старче със също такава мъничко и мършаво, но благо лице. Изстъпи се към Стефан, като да позна по дрехите, че той е най-главният тука, премести калпачето си от ръка на ръка, сетне захлупи с него тояжката, подпря се с две ръце на тояжката. И заговори с благ глас, като позакриви малко глава на една страна:

— Рекох да кажа една, чоджум...

— Казвай, дядо.

— Всякакви прекеждия са минали през тия бели глави, чоджум, видиш ли ги?

Старецът се понаведе малко, поклати глава, за да покаже навярно колко е бяла. Сетне продължи:

— Като ви гледаме вазе, такива млади, блазе на тия майки, що ви чувале такива левенти, оружени също като царска войска...

— Ние не сме царска войска, а народна... — каза тихо Стефан и се навъси.

— Тъй де, тъй, думата е тъй, чоджум, ти не придирай. Ние, да прощаваш, сме прости човеци. Сега е време работно, ама викаме ние...

— По-късо режи, дядо!

— Та викаме ние, тъй де, бива ли... то не е да кажеш кой знай к'во... ама се пак тъй дошло... с к'вото бог дал, ще ви посрещнем... Само не ни закачайте бея, чоджум!... Сакън, немойте го закача, молим те! Хаджи Емин не е лош човек, само добро сме видели от него. И от ръката му хляб ядем... Та не ни палете чергата, чоджум, молим те! Ти баща, чоджум, ти майкя, дето има една. Молим те!

— Добре де! — рече Стефан. — Ние не сме тръгнали да закачаме мирния народ. Кажете му само на вашия бей да не гони орталъка по ангария, че... да не види гола тая...

Стефан премести напред кривата сабя, потупа я и тя издрънча по дъските.

— Тая земя не му е бащина. Хубаво да помни и да си събира акъла...

В това време боят каза нещо на старчето и то пак се обърна към Стефан:

— Боят няма да праща хората по ангария. Боят пита, ако имате нужда от нещо...

— Нямаме нужда от нищо.

Стефан тръгна да излиза. Един от четниците му прошепна:

— Байо Стефана, виж колко коля има из двора... Добре е да вземем една, да свалим малко от товара, че някои от момчетата изкапаха...

— Изкапаха... Че какъв зор са видели досега!? Чакай, още колко път има... Хубава работа, изкапали...

Стефан се намръщи и заслиза по стълбището.

Четата все още седеше под крушовата сянка и почиваше. Знамената бяха свити и подпрени на дървото. Момчетата се бяха разтурили като у дома си, без ред по тревата се търкаляха пушки, торби, чанти, пояси с паласки. Някои минаваха през тях, прескачаха ги и отиваха към близкия геран да се мият, други се връщаха. „Пушка се не прескача — помисли Стефан. — Не е на добро, не знаят...“ Двама полуголи четници се бореха на зелената трева, около тях навалица, гледа, насъсква, смее се. При герана се трупаше друга малка навалица. Дългото разсъхнато геранило се клатеше нагоре и надолу и пищеше жаловито. Дървената кофа изливаше в коритото дебела струя вода, блеснала като сребро. „Сипи една тука“ — викаше гръмогласно Зааралията, като жулеше вълнестите си гърди. „Каца за тебе, каца, не кофа“ — отвърна му водарят. Миеха се направо от коритото. Повече се плискаха и смееха, съблечени до пояс. Хаджията го нямаше тук, беше някъде отишъл. Окото на Стефан улови всичко това за миг и се зарадва, но остана леко угрижено. Той искаше да викне, да ги стресне, да ги смете набързо. Че е го, времето хвърчи, слънцето се търкаля, къде е Балканът, къде са те — още на Дунава с един крак, кажи го. Но сърце му не даде, дожаля му, като ги гледаше. „Добри са момчетата — помисли той пак. — Пъргави и весели. Добри са. Ала и малко като деца са, все подире им да търчиш и да ги оправяш. Е го, облива се и мокри барутя си, а нехае... Пък и трябваше да се наредят часови барем от две страни, да вардят барем. Че като пилци може да ни изловят, ако рекат, с голи ръце. Писарите ще ядат калай...“

От коритото надолу започваше тинеста продълговата локва, изровена от селските свине и обрасла по края с див пипер. В тая локва беше натопил краката си Мънзата, Димитрото Мънзов. Беше запретнал крачоли до колене и стоеше във водата като щърк, неподвижен и замислен.

— Какво си оклюмал?

— А, нищо... Тука една работа...

— Да погледна!

Стъпалата зачервени, на двата крака над петите се дигнали мехури.

— Калеврите, Мънза, калеврите. Нови са и неразгазени. Хвърли ги и обуи цървули, по-леко е. И вземи това, да се намажеш...

Стефан извади от чантата си бучка овча лой, увита в парцалче, подаде му я и добави:

— Намажи и чатала, не е срамота. Краката сега ни трябва повече от ръцете... При Арсо има едни цървули, намери Арсо...

Стефан видя как се отварят двете крила на високата бейска порта и как оттам се подава една биволска кола. Биволите води Арсо. Веднага се познава, че никога не е имал работа с биволи — опъва ги с всичка сила за юларите, като че ги тегли. А те едва пристъпят и се клатушкат тежко-тежко, вървят, както си вървят винаги, и без да ги теглиш и буташ. И още една кола излезе, карана от ратай. Друг ратай беше хванал за юздите два светлочервени коня и вървеше между тях, а след него сам беят водеше една млада и богато оседлана арабска кобила. „Ето, и обоз имаме, и конница имаме. Само време нямаме...“ — ядно помисли Стефан и усети как леко се тресе.

— Манда поща, манда поща — забъбри той на глас. Една ръка тупна на рамото му.

— Да побързаме, Стефане...

— Това викам и аз. Слънцето напече, кое време е...

Хаджията беше задъхан и потен, беше ходил бързо. Измъкна от жилетката едрия като кромидова глава часовник, отвори капака и погледна.

— Хм! Трябаше досега да осветим знамената!... — каза той и се намръщи. — А, è го и човека... Защо се бави попът, дядо? Къде се бави? Рече ли му?

— Бе рекох му яз, току... На, ей сети го гледах отчето да се повърта из двора на черковата, служба имаше... И щукнал, на! Тях, ама и работа свършихме, да му се не види!...

Беше същото старче, което в бейската къща водеше преговори със Стефан.

— Чичо, а, чичо! Аз видях дядо поп! С една коса отиваше натам, чичо, е натам! И беше с друга капа...

Малкият Петър бе се промушил като рибе между коленете на големите, дърпаше Стефан за дрехата и го гледаше. Очите му бяха сини, сини като юлското небе, малко поизбеляло от жегата.

— Избягал... Ах, кучето недно!... — кипна Хаджията, лицето му се наля изведнъж и наедря.

— Е, и без поп ще минем, Хаджи.

— Море, мене за знамената ми е, знамената... Да ми падне сега мене тая черна душа, жив ще го одера... — И Хаджията добави през зъби: — С кремък ще го одера!...

При тия думи старчето се сви виновно и още повече се смали, като че него щяха да дерат. Стефан излезе напред, плесна с ръце и подвигна:

— Арсо! Дреновски! Къде е Дреновски? Георге, и ти, Коджа, отвийте байраците, събирайте момчетата! Хайде, тръгваме, затягайте се... Бързо, момчета, окъсняхме!

Врявата и глъчката наоколо, утихнала за миг, се разбуни с нова, весела сила. Захвърчаха торби и чанти, запремятаха се пушки, засвяткаха ножове и задрънчаха манерки, които някой беше сграбил и тичаше да пълни. Стефан тръгна из малкия бивак на поляната. Настигна го разтревожено старчето.

— Ма как тъй бе, чоджум, къде? Ние слагаме вече, глеж...

Две-три бабички постилаха на земята дълги месали, слагаха хлябове на тях, пръстени жълти пинтички и билюрчета за ракия. Момчетата все попоглеждаха към месалите. Стефан обикаляше поляната, подканяше:

— По-скоро, по-скоро, момчета! Тук някой си заборапил барута, чий е тоз рог?... Не тъй, байно, сабля се запасва отляво, тъй, да е наръки... дай да ти покажа... И пушка не се носи така, ей, чиче, както пъдаринът носи кривака си. Ех, народни поборнико!...

Подир него старецът потичваше отчаян.

— Че бива ли тъй бе, чоджум, грехота е!... Човек не е по-голям от ляба, я!... Курбанят ей сега ще стане, Хаджи Емин даде цели две телета... Па и ракийца сме принесли, едно-друго, к'вото бог дал...

— Иди настрана, дядо!

Изведнъж тресна гърмеж. Никой не разбра откъде е. Настана бъркотия. Някои хукнаха, един падна по очи, други преминаха над него, спънаха се, разлетяха се торби и манерки. Стефан рипна нататък и разпери ръце:

— Стой!... Къде!...

Момчетата на другия край на поляната се струпаха на купчина, нещо ставаше там. Стефан разблъска купчината. В средата вътре седеше Александър, Сандърчо му викаха, или Цанко — най-малкият четник, с розовото момичешко лице, съвсем голобрадо още. Сега страните му бяха пламнали с гъста руменина. Някои се бяха навели и разглеждаха нещо по земята.

— Я го, припорил тревата и се забил... — каза Спиро и погледна сърдито към Цанко. — Ке утепа некого това момче, аджамия е...

Всички замълчаха.

— Аз рекох... рекох тъй... да кльоцна веднъж... — проговори смутено Цанко и се изчерви още повече, като гледаше другарите си наоколо настръхнали, готови да го смачкат и изядат. — Само тъй... да... да кльоцна тъй...

— Глей го ти, лапето, да кльоцне рекло...

А че, домнуде, като кльоцнеш, нали може беля да направиш?...

— Кой го е довел тоя сукалец тука?

— Кой го е довел — да му бере гайлето...

— Стига сте го бре, какво сте го награкали момчето?! Станало — станало, зян няма... Ама ха!... — обади се Арсо, който имаше особена слабост към това момче и го закриляше. — Сандърчо, я стани.

— Караджа, да вземеш да върнеш туй дете на баща му, да порасте! — обади се грамадният Зааралия, на когото и гласът беше грамаден, боботещ и страшен като самия него. — При баща му, гечинмек да върти, а не народна работа...

Тия думи най-много уплашиха Цанко и той погледна със страх и надежда към Стефан.

— Други път няма да кльоцаш така! — сгълча го Стефан. — Другар ще удариш твой. Може и турчин да повикаш... само сме за

турци сега...

— Няма, бачо Стефане!... Ама аз, бачо Стефане, аз само тъй... рекох да опитам. Не съм опитвал...

— Хайде, момчета!...

Купчината се разнесе, всички тръгнаха вкупом към колите, където Хаджията и Мънзов вече нареждаха част от товара на четата. Стефан отмина към герана, дето все още се мотаеха неколцина полуголи. Спря го беят. Беше облечен с бечви от тъмносиня мека чоха и къса горна дреха от същия плат, беше стегнат сега и не изглеждаше толкова стар.

— Тебе диря, чорбаджи ефенди — каза той. — Дръж!

И му подаде юздата на кобилата.

— Дръж, ще потряба! — повтори беят внушително. — Ако искаш — яхай, додето може. После само й свали юздата, сама ще намери пътя. Ако искаш, вземи я със себе си, халал да ти е! Конете бол...

— Няма полза, беим! — поусмихна се Стефан. — Ако аз яздя, а след мене вървят пешаци, каква полза? После... не съм чорбаджия аз, ни ефенди, Стефан ме викат мене...

— Ти си главатар, прилича ти.

Боят го гледаше и само очите му се смееха.

— Млад човек си, Истефан ефенди, не ги знаеш тез работи... Без салтанат не бива...

— Пищовът ти, Емин ага, ще остане у мене.

Боят го гледаше възхитено, клатеше глава и бърбеше тихо на себе си:

— Такъв бабаитин... такъв юнак... млад и силен, деликанлия. Да хване земята с мъжки ръце и да я коланди, че да запее... Тц-тц-тц!...

— От нас чифчии хора не стават, беим. Ние сме тръгнали за друго...

— Зная, кузум, зная... За народ... Чудни хора сте вие...

Боят пак поклати глава. После извади малка глинена луличка, насипа й тютюн и го притисна с пръст. Секна огън и веднага замириса хубаво на прахан.

— Народа, демек... Аз съм стар човек, Истефан ефенди. До мене ти си, може да се каже, момче. Ходил съм по тоя свят бели, видял съм добро и лошо. Да прощаваш за думата, ама... хм... тоя народ...

— Какво тоя народ?

— Тоя народ е нощ, а нощта — трудна. Гедже гебедър. Какво ще се роди от нощта? И аллах не знае...

— Ние знаем...

— Повярвай, кузум, за мен все едно, що ваши, що наши. Все от един дол са дренки...

— Така. Затуй казваме ние: чорбаджия ли е — под нож да мине!
— настръхна Стефан. — Що ваш, що наш, все от един са дол...

Беят замълча, пуфна няколко пъти с лулата. Па погледна към Стефан, сви очи и започна тихо:

— Не ми е жал за мене, айол. Като ми мине байрамът — ако щеш, и главата ми намажи с шарлан... Не то. Ё го, дядо ти Тръпко, дето хортуваше с тебе, като да маже мехлем... от твоя вера е...

— Е?

— Три пъти става... по три шепи сол у курбаня. Оно се не лизва от сол...

— Сол...

— Сол. Що бре, викам, правиш зян толко месо? Тъй, вика. Да иде зян, вика, това месо, а не нашето...

— Аха...

— Лула тутун не чини народ като дедо ти Тръпко.

Стефан понечи да тръгне, но се обърна, погледна отблизо в очите на бея и каза тихо:

— Слушай, беим, ти много приказваш... Но помни: пак ще си премерим капите...

— Чакай, кобилата?!...

Стефан затича към колите, дето се бяха струпали нагъсто четниците и се разправяха нещо. Душеше го и той знаеше, че сега ще направи нещо силно и светкавично. Да разломи нещо надве или да стисне някого за гушата, да го дигне и обеси на два пръста. Той разгреба момчетата с ръце, както се разгрибат куп дърва, за да се намери нещо, пропаднало на дъното на купа.

— Къде е старецът?

— Какъв старец?

— Оня... дето с курбаня... Арсо, къде е оня старец, мъничкият?

— Тука е, тука се въртеше...

— Скоро да го намериш!

Но стареца го нямаше никакъв, беше изчезнал.

— Курбанят що стана?

— Го излокат момчинята... Е, тука чувам и за тебе малце...

— Солен?

— Кое? Солен та. Тоя дедко в казана щях да го натопя. Вика, ти бил си рекъл...

— Какво съм рекъл?

— Че няма да ядем, че можели сме да излеем чорбата и да вземем само месото за из път. И не му била пречела солта, а му помагала да се не развали в жегата. То и така е, де... ами момчинята не гледаха, нали прегладявали, излапаха всичко, и чорба, и месо барабар... Ей, арабийо, брат бъди ми, донес оная паница там зелената, ма гледай да я не разлееш... Чакай, чакай, аз сам...

И Арсо пъргаво скочи да донесе паницата.

Стефан приседна на опашката на биволската кола и изскърца със зъби. Кой знае къде се е скрил тоя старец сега, в коя миша дупка се е наврял и само поглежда из дупката. Да го търсиш, е загубена работа.

Той усети, че пак леко се тресе и че от косата му зад ушите внезапно рукна пот. Сне калпака, извади от широкия кожен колан, с който бе препасан, една кърпа и се обърса. Погледна нагоре. Небето беше чисто, нито едно облаче, нито петънце от облаче. Слънцето стои сред небо на пладне и жари на провала. И ако не е тоя ветрец, който подухва откъм Дунава, не подухва, а струи едва — всичко ще се пука от жегата... „Не трябаше да се отбиваме в туй село, хич не трябаше. Сега можеше да сме три сахатя напред, ако не четири. Далеч оттук и поблизо до хладния Балкан. Ех, веднъж да се пипнем за зелената му пола... Ще наскочат ония ми ти сливенски юнаци, бае-Панайотовите... че после зааралии, филибелии... ямболлии с шарените ямурлуци, търновалии... че и други, и други... Еха!...“

— На! — Арсо постави паницата на дъното на биволската кола, па бутна с рамо рамото на Стефан. — Не се коси, море, Стефо! Ке га опраим... — Арсо отмести калпака назад и се усмихна, зъбите му се бялнаха. — Ке га опраим, що са дни напред, наши са...

— И скокна пак нанякъде.

Стефан погледна след него и също се усмихна. Всичко прави леко, весело тоя Арсо...

Момчетата се нареждаха, Стефан видя Хаджията как стъпи на стремето и пъргаво се метна на един от червените коне. Друг държеше

за поводите другия. „Мънзата трябва да яхне кон, докато му закрепнат краката“, помисли Стефан. Той се изправи и направи знак с ръка на Георги, който държеше знаме, да потеглят на юг, право към слънцето, от падината нагоре из малката баирчинка над селото. Чуха се гласове, върволицата се размърда и потегли, Хаджията подмуши коня и излезе напред. Кучешкият лай, утихнал от сутринта, пак се обади, но по-слабо. Не му обърнаха внимание. Момчетата, поразтоварени и отпочинали, вървяха спорно и весело. Стефан се промъкваше чевръсто между тях и пипаше с ръка манерките, проверяваше по тежината им дали са пълни. Двамина той върна да ги напълнят, че бяха забравили. Върна и още неколцина да ги допълнят — наченали ги още тук. Хем им поръча да се напият добре там, на герана, и да се връщат бежешката.

Върволицата се разточи нагоре. Първите с Хаджията свиха по една крива уличка и излязоха на селската мера. Задните още се изтегляха, изнизваха се между последните къщи на селото. От двете страни ги следваха селските бабички, препасани с нови, току-що измъкнати от раклите и още неразгладени престилки, вмирисани на ракли, на восък, с ръце над престилките, съсухрени, изработени вече ръце, които държаха ракиените пинти, затъкнати със стръкче босилек. Най-отзад мудно се клатушкаха биволите.

Тръгна тя... Стефан изведнъж усети, че я няма вече в гърдите му оная смътна тревога, когато седяха там долу и нищо не правеха, а слънцето вървеше вместо тях. И че снагата му отново се пълни с ведра сила и пъргавина. Той сновеше насам-натам, от главата на дългата редица до опашката ѝ. Оглеждаше момчетата, привикваше на изостаналите да се прибират, да се не влачат така, и уж ги хокаше, а му бе радостно. Момчетата не се влачеха, те само изскачаха навремени из редицата и се отбиваха край плетищата от двете страни на уличката, после се връщаха с китки цветя в ръцете, по гърдите и шапките. Нека берат, цветя има, лято е обилно, българско, нашенско лято. Нека, нека бъде шарено и весело като на празник. Но момчетата не беряха. Едва сега Стефан съзря румено-срамежливите лица на селските моми, те надзъртаха между сливаците, гъсто нависнали над плетовете, стояха там тихо и гледаха, уловени две по две. Към тях се отбиваха момчетата, от тях беряха китки, бързи и впити погледи, па и по някоя добра, блага дума за из път. Стефан видя това и сърцето му хлътна в

сладка тръпка, в мъка и радост. Ех, и за него може да е свита някоя китка... Но го досрамя някак от момчетата да се отбие и той.

Здрави и пълни със сила момчета, Дунавът им до глезени... Даже и Мънзата се бе пооживил, бе се разположил върху сивата кобила и само поклащаше крака. Някои се наканиха да викнат и запоят, но Стефан ги спря: „Не бива, по-тихо, тук сме на открито. Не е до песни и не е време сега. До ще време да запеем — там, в Балкана. Пък и сила се губи, кога пее човек...“ А душата му пърхаше радостна и пееше сама. „Слава богу, върви четата, върви и не спира. Ако даде господ да вървим така до довечера, мирно и тихо, довечера ще направим някой малък бивак някъде, на някое закътано място, дето и дяволът няма да ни види. Ще хапнат момчетата от сухарите, ще сръбнат водица сладка от близкото кладенче, там все ще се намери някое кладенче, и ще се наплискат да отмият умората. Па после пак. Полеката-полеката, все на юг. Месечината ще показва пътя. А като залезе, те и без нея знаят пътя, той е един — за Балкана. И на сутринта, току-виж, нагазили в балканските шумащи... Еха. Веднъж да се хванем за пèша на Балкана...“ На Стефан му докривя, че и той не се изми като момчетата долу на кладенеца. Да му е сега — една пълна кофа ще излее в пазвата си. И една друга ще изпие така: ще натопи във водата като добиче цялата си муцуна, мустаката, брадата и хайдушка, и ще смуче, докато кофата пресъхне.

Той се обърна назад да види дали се връщат четниците, които изпрати да напълнят манерките. Нямахше ги още. Тогава се сети за гъжвалиите, които съпровождаха жътварките и избягаха с конете си към село. Чудна работа, не ги видя. Дали не са пък те ратаи на бея? Или бяха други? Никакви не ги видя, нито се сети за тях долу. Един от биволарите като че ли мяза на едното от тях...

Стефан видя малчуганите, пак идеха отзад. Следваха четата отблизо, повлечени от това чудновато зрелище, което много прилича на сватба, а не е сватба, и никога през живота си няма да го забравят. Когато Стефан се обърна, те спряха.

— Ей, юнаци, хайде с нас! — подвикна им.

Юнаците се приближиха, заинтересувани. Стефан ги гледаше и се смееше.

— Ами много сте ситни, бре!

— Не сме бе, чичо!...

— Че и гащи нямате още... Хайде, други път, юнаци, други път! Като пораснете и вържете гащи. Ще ви дадем тогава нашите пушки и ножове да биете турците.

— Истина ли, чичо? Ама истина?

— Истина. А сега — по дом!

Тежко пъплеха из нагорницето двете биволски коли. Хванати за климиите им, крачеха четниците, изпратени за вода, те бяха се върнали. Горе на селската мера, на открито, четата бе спряла да чака изостаналите, бе се струпала накуп. Хаджията беше извадил своя далекоглед — една тръба, две педи дълга, и гледаше наоколо. А наоколо разнина, голо жътвено поле, жита ожънати и неожънати, из стърнищата плъзнали кръстци като гъсеници.

Стефан не дочака колите. Той още веднъж се обърна и видя децата, които изоставаха полека назад и гледаха след четата. „Много се бавят тия коли, ще ни пречат“, помисли той. И отскочи напред.

— Чисто е — каза Хаджията и свали тръбата от очите си. — Може да се върви.

— Хайде пак! — подвикна Стефан. — И дайте крачка, момци!

Тръгнаха по мек коларски път, коловозите му пълни с пепел, нагорещена и стрита на брашно от селските коли и говеда. Вече се презпладняше. Жегата ставаше гъста, непроходима и лепкава. Напред се стеле все равнина, все гола и опечена, люлее се на бавни и морни талази в маранята. Далече на юг се мяркат сините черти на гори някакви и над тях играе мараня. А там, много далече зад маранята, е Балканът. Жадуваният Балкан, сънуваният.

Върволицата пак се разтегна, дигна се пушилка отзад, едно дълго повесмо от прах висна неподвижно над пътя. Момчетата се разсъблякоха и останаха по ризи, и ризите им бяха потъмнели от пот. Свали своя джамадан и Стефан, разкопча огърлието на бялата дерменлия риза, която лепнеше на гърба му, и усети малко хладец.

— Карайте, момчета! Мъжката сега!

Момчетата и без подканване стъпваха бодро. Стефан вървеше отстрани, из стърнището. Прясната стъклено-жълта стрън, напечена от жегата, трещеше и пукаше в краката му. Той тичаше напред до първите, след туй спираше и чакаше да изминат всички пред него, за да ги огледа. И пак бързаше напред. Колите бяха все така изостанали

назад, като че ли и все повече изоставаха — пълзяха там някъде подир четата все така бавно и тежко и едва се мержелееха в праха.

Вървяха дълго. Отдавна бе останало назад хълмчето над Саръяр, отдето тръгнаха. Не се виждаше и самото хълмче, то бе се сляло с обширната равнина, която се разстилаше навред и се гънеше на плитки, дълги вълни. Вървяха по гребена на една от вълните, все на юг и малко на запад. „Още малко, момчета... Ще извървим този гребен, хе там къде чезне, виждате ли? Ще го извървим, после ще прегазим падината отляво и ще се прехвърлим на другия гребен. А там, гледате ли? — там тъмнее една широка ивица. Гора трябва да е. В тая гора сме...“

Слънцето жари, та жари. Поне да имаше облаче някое да го скрие, барем сенчица някоя. Никъде нищо. Момчетата току откачаха манерките и ги надигаха, и топлата вода дълго клокотеше в техните запрашени и изсъхнали гърла. Лицата на всички бяха станали червени — вървяха право срещу слънцето. „Пестувайте водицата — казваше Стефан. — По глътка, момчета, по глътка...“ Засрамено сваляха манерките от жадявали уста. Чакаха го да отминне, да се обърне — и пак ги надигаха скришом. Жадно се не стои и се не трае. Бяха спрели и разговорите. „Слънчасахме, ей!“ — обади се някой от редицата и гласът му бе сух и задавен. И пак настана тишина, в която се чуваше само мекото фъфлещо шляпане на краката в пепелта.

В полето нямаше жива душа. Ни жътвари се мяркаха, ни косачи. Нямаше ги никакви и чучулигите, тия чучулати малки птици, които скиторят все край полските пътища и от време на време се дигат право нагоре, та отвисоко да посипят звънчетата на своите радостни песни, и после падат право надолу като камък. Жълто поле, жълти кръстци, жълти стърнища — това е. Тук-там неожънатата нива с приведени класове. Някое самотно дръвце стърчи някъде, примряло от жега, с увиснали листа. И навсякъде жужат непрекъснато и равно кречове, тия буболечки, които пеят само през юли и пълнят цялото поле със звук, в който сякаш се пържи най-силната жега.

— Не спирайте!... Що спирате, какво има?...

Първите бяха спрели, бяха завардили с шепи очите си и гледаха напред. Стефан се затича нагам и Хаджията мълчаливо посочи с ръка. Какво е? Едно село, малко вляво пада и отпред, в низината. Пътят възвива към него. Малко селце, сламени колиби, струпани нагъсто,

няколко тополи. „Акчаяр — промълви някой тихо, — знам го... Черкезко.“ Акчаяр? То пък ще рече бял сипей. Макар че нито сипей, ни бряг се вижда оттука. Селцето се беше опекло на слънце и дремеше тихо и безлюдно. Човек не се мярка из него, ни куче тава, ни добиче. Колиба до колиба, прилича на пита осило, само осите ги няма. А може би се крият в питата? Я по-настрана, момчета, от това осило, по-настранка, да не подлютваме осите без нужда. По-настранка от тия диви черкези, сега не ни е до черкези...

Хаджията излезе от пътя, четата го последва и удари на запад, през стърнищата, без път. Поне нямаше прах. Но пък пълно с къпини, няма къде да стъпиш от къпини. Някой се спъна в едно дълго и разплетено като мрежа къпиново стъбло, плъосна цял в стрънта. Вдигнаха го, изподран, смееха се. Той сумтеше и ругаеше и къпините, и тия, дето се смеят. „Дръж, хааа!... Къде? Тука!... Е го, е го!... Дръж!... Ууу, бряааа!... — чуха се гласове и неколцина хукнаха през стърнището. — Къде? Тука! Я го!...“ Бяха подгонили едно младо, подраснало зайче и се мъчеха да го хванат. Зайчето се премятеше през глава, скачаше и се буташе ту на една страна, ту на друга, объркано и уплашено, и нему къпините пречеха, че беше още малко. Докато се сети да се шумугне в една неожънатата нива и там се загуби. После само класовете помръдваха и показваха накъде бяга. Но и класовете стихнаха. Гоначите се върнаха, възбудени и запъхтени. „Насмалко остана да го хванем... Из краката ни се моташе... Щеше да напълни котлето довечера...“

Стефан искаше да ги смъмри, но се отказа. Нека се поразмърда малко четата, нека се пооживи, че каквато е умърлушена в тоя пек... Той се обърна и видя, че черкезкото село беше останало назад. Сега може да го заобиколим вече. Хаджи, да ударим пак на юг?!... Добре. Давайте по мене, право на юг към низинката... Завиха. Краката зашушнаха по-бързо в стрънта. Нагазиха в някакви високи, изсъхнали буренаци, пълни с репей, цели потънаха в тях. Анджак сега сме за ловене, как сме навързани един за друг с тоя репей... Когато излязоха от буренациите, олепени с бодливите топчета на репея, с буци от репей по краката си, когато стъпиха на чисто — низинката беше съвсем близо. Всички забързаха, върволицата се разбърка, тръгна на збуна и навали надолу.

— На мокро ми мирише... — каза някой.

— На котката все на риба ѝ мирише...

— Де дано се намери малко водица...

— Че то една манерка колко ти е — на два гълтока...

Вода в низинката не течеше. Бе текла някога, познаваше се, може би в оня дъжд преди две нощи бе текла. Дъното тинесто, но тинята изсъхнала, нацепена на парчета, като парчета на глинен съд, и те се трошаха с пукот под цървулите. Момчетата се пръснаха нагоре-надолу да търсят вода, заничаха по бреговете, дано съгледат някъде да сълзи влага, макар и капка по капка. Нямаше.

— Тука!...

Всички се юрнаха по гласа. Беше локва в един малък трап. Момчетата я наобиколиха и загледаха мълчаливо. Една обикновена, зеления сала локва. Нагъсто в нея мърдаха попови лъжички. Тогава един от четниците коленичи пред локвата, сне калпак, наведе се и жадно засмука.

— Мешо, недей бе, какво правиш?! — завикаха му.

— Тури си баре една кърпа бе, човек, да не изпиеш животинките...

— Него затова са го разпопили, че веднъж изпил цялата комка...

Мешо не слушаше смеха на другарите си, нито закачките им. Мешо пиеше. Духаше, за да разгони парцалите от зеления каймак на локвата, и пиеше. Зеленилото се размърда и тръгна бавно към устата му... Тогава една жилеста ръка се протегна, никой не я видя кога се появи — протегна се, улови Мешо за яката и го дигна над локвата. Мешо увисна безпомощно като кученце, което са хванали за кожата на гърба. И веднага се чу сърдитият глас на Стефан:

— Не можа ли да потраеш малко бе, маскара такава! От локва ще ми пие!... Нямаш ли уста да поискаш?!...

Стефан откачи манерката си и му я подаде. Мешо не я пое.

— А и вие стоите и гледате сеир!... — скара се Стефан на околните и те засрамено почнаха да се измъкват назад. Мешо стоеше и гледаше към Стефан изблещен, по брадата му към пазвата се стичаха още капки. Очите му и без това си бяха малко изблещени, сега още повече. И целият той, какъвто си беше висок и кощиляв, брадат и малко бледолик — сега като че се бе източил още повече и прежълтял. Той стоеше неподвижно и гледаше към Стефан.

— Мешо... Попе, какво ти е?

Мешо не отвърна. Той само се улови с две ръце за корема, присви се и... от устата му изведнъж изригна мътнозелена струя. Момчетата се дръпнаха погнусени. Мешо се смъкна на колене и продължи да повръща.

— Ууу, говедото му недно... — изруга някой тихо, през зъби.

— Не го хокайте, момчета! — меко каза Стефан. — Не виждате ли на какъв е хал? Я... двама нека го прихванат и поведат. И хайде, потегляме...

Четниците още се щураха насам-натам из дъното на падината, търсеха. Но нямаше го това, което търсеха. Неколцина бяха наклакали около Дреновски, писаря, който се мъчеше да копае с ножа си дупка, но пръстта излизаше все суха. Хаджията беше слязъл от коня и гледаше напред, замислен, с ръка над очите. Стефан му поднесе манерката си, но той я отстрани с ръка. „Има и по-жадни от мене“, каза. Пристигнаха и колите, биволите пухтяха тежко. Да бяхме натоварили на тия коли бъкли с вода... Да бяхме, ама де-де... Стефан се зае с биволите, преведе ги през ниското, след това косо по отсрещния скат. Няколко души се хванаха за спиците да бутат — и ги избутаха горе. Колите излязоха напред. Хайдете, бракя, сега!... Които имат повече вода, да дадат на тия, които нямат. Вода ще намерим. Ще държим все въз падинката и ще намерим. (Ах, да ми е сега оня старец от Саръяр, гръцмуля му ще измъкна!) Полеката, зор няма да си даваме. Пък и войска сме божем, ще потраем...

Напоточиха се горе, все въз брега, въз брега. Хаджията вървеше напред пеша и водеше коня, който от време на време се навеждаше да щипне нещо по-зеленко между изсъхналата трева. Пак се заредиха стърнища и ниви, повечето ниви. Тук-там тъмнееха царевици из тях. Вървяха по края, там, дето нивите свършваха и почваха редки дракалаци, които се спускаха по брега надолу. Беше по-леко да се върви, нямаше къпини и храстите не пречеа много, но пък тревата беше доста суха и цървулите се плъзгаха. Стефан остана назад да види дали няма някой изостанал в падинката, почака да се приберат всички. После тръгна полека след четата и не бързаше да я догони. На едно място спря и се обърна. Отвѣдният бряг, отдето дойдоха, беше нисък. Не беше и бряг, а равнина, която постепенно се дигаше на север и можеше да се огледа надалеч. Отсамният беше по-върл от него и вървеше по протежението на цялата падина, додето можеше да се

види. Беше леко заоблен като хълмче, четата беше в подножието му, та нямаше и простор. Нивите стигаха до билото на хълма и го преваляха. Стефан загледа нататък: зад гъстите равни жита, дете растеше китка дървета, се вееха някакви бели парцали, някой ги развесил там да плашат врабците. Но чудна работа, вятър няма, а се веят. Не, не се веят, а ту се покажат, ту се скрият. Стефан забърза след четата, която беше отминала. Пак хвърли поглед наляво към житата и сега му се стори, че това не са парцали, а забрадки. Тъй е, забрадки. Ето, жените се навеждат една през друга, после се изправят, за да отметнат ръкойките назад. Само забрадките им се виждат. Полето навярно е пълно с жътвари, които сега пладнуват, та изглежда безлюдно. Счу му се глас. Тънък женски глас се издигаше над трещенето на кречовете, издигаше се все нагоре, като да се изкачваше по върло, после тръгна равно, с едно чудновато бълбукане в гърлото. И изведнъж секна. След туй започна наново, от ниско, и постепенно се дигаше нависоко, крехък и разлюлян, и все по-ясно се чуваше това гърлено, треперливо бълбукане, като че песента ридаеше и хълцаше, и не се знаеше песен ли е това, или плач, задавен и скрит. Песента изведнъж звънна по-чисто, трепнала като маранята, това беше полъх от песен и тя се разля на вълни над жълтата равнина, безкрайна като равнината или като мъката, която няма ни изход, ни край. „Боже мой, каква песен, боже мой...“ — потръпна Стефан, сърцето му се сви. Така може да пее само ранена българка, в самото сърце ударена. Той си спомни, преди години една жена в Добруджа така оплакваше детето си, стъпкано от конете на една пияна турска тайфа. Чемберът ѝ смъкнат ниско надолу и лицето не се виждаше. Това беше мъка без лице и без утеха... Колко мъка е накацана в тия песни, сълза по сълза, на колко човеци мъката е сбрана там и на колко векове. Каква тъжна земя е тая, нашата, боже мой...

Четата бе отминала, но Стефан видя, че тя стои пак нагъсто, Хаджията пак бе извадил тръбата си и оглеждаше равнината отпред. Може би го чакаха. Той понечи да иде нататък, но ненадейно зави наляво и тръгна към песента. Нямаше стърнище и той навлезе в нивата, като разгръщаше класовете, за да не ги тъпче. Като наближи, спря. Бяха седем или осем жени, облечени всички с тежко надиплени черни сукмани и бели ризи. Те равномерно се навеждаха, с бързи, грабливи движения захващаха пшеничните стъбла, като змии бляскаха сърповете тогава, за да се увият около стъблата, после отмятаха

ръкоите назад. След тях двама мъже връзваха снопите. Една от жените пееше, не можеше да се разбере коя. Бяха всичките еднакви отдалеч, еднакво бързо работеха, лицата им не се виждаха зад ниско спуснатите забрадки. Стефан пристъпи още малко напред. Спадна в едно дълго тясно валогче, то не се виждаше преди малко. Нивата във валогчето бе ожъната и пълна с ръкойки и снопове. Сноповете тук връзваше един старец, беше сам, на главата му кърпа, мокра и мръсна от пот. Старецът бе обърнат гърбом, натискаше с коляно един сноп, за да го върже, пухтеше и си бърбореше нещо сам — къс и дебел и той като снопа, с който се боричкаше. Стефан нагази стрънта и като прекрчаваше ръкойките, отиде при него.

— Помага бог, дядо!

— Кой? Що?...

— Помага бог, викам.

— Дал бо...

Старецът се надигна, свали кърпата, да си обърше врата, и се обърна. Преглътна и бавно се смъкна на снопа. Па стана пак.

— Не се бой, дядо. Ние не сме лошави хора.

Стефан искаше да добави: „народни хора сме“. Но премълча. После повтори: „Не сме лошави“. Старецът нищо не каза, само го гледаше.

— Как е зърното, дядо? Има ли, има ли?

— А? Кое, викаш?

— Жито, жито има ли? — рече Стефан по-силно.

— Аааа... А че то... дал господ... понамирва се...

— Тъй, тъй, нека се намира...

Старецът все го гледаше и преглътна още веднъж.

— Тютюн пиеш ли, дядо? На, свий си едно цигаро.

Стефан извади от пояса кожената тоболица, също и книжка, сипа й стиска тютюн и му я подаде. Но старецът дълго не можеше да секне огън, ръцете му играеха.

— Ми вода имате ли си, дядо?

— Кое каеш? Вода?... А, има, има! Водица има, намира се. Е таме, под горунето...

Старецът се пооживи, речта му полека-лека се възвърна.

— И хлебец има — каза той.

— Хляб не трябва. А кладенецът къде е?

— Далечно е кладенецът, мило. Чак у село... зад ребера татък...
Старецът махна с ръка през хълмчето.

На сянка под китката дъбове имаше два бъкела, покрити със зелен царевичак. Стефан ги поклати — единият пълен, другият някъде до половината.

— Дядо, да ма прощаваш, ама тая вода ще я вземем. Много сме. А вие ще си донесете пак.

— А че то... може, мило, може... Щом трябва. Ний ще си донесем. Земете. Вода е, не е друго. Земете сичката, що ни е нам. Ний ще си донесем...

Зарадван, че може да послужи с нещо, старецът сграби кърпата от главата си и пак обърса пламналото си лице, обрасло с бяла и червеникава четина, лъсната от пот — и цялото му лице заблестя.

— Брей, ма че и жегга се улучи, ааа... То тъй по Петровден... Икиндия стана, пък се не разлажда... А вий?...

Старецът погледна изотдолу към Стефан и внимателно подпита:

— Вий... по к'во тъй, ваша милост?... Като те гледам, по нашенски приказваш... От каква сте вера... я по беглика нещо, речи?...

— Не сме по беглика, дядо. Свои сме, християни хора. Добри хора...

Пак му идеше да каже: „народни хора, народни поборници, тръгнали сме да се бием за свободата на тоя народ“. Нещо го възпря да каже.

— ... ходим си по работата...

— Тъй, тъй, по работа... то секи по своята си работа... един едно, друг друго... Човещина... А па язе те, стар чилиак веке, к'во толко има да се плашим... Та тъй, викаш, свои? Ристиени? Тъй, тъй, бива... Живот и здраве да е... Видим яз...

Старецът се наведе и залази на четири крака, за да изкачи стръмния слог, който почваше от сянката. Горест се изправи, загледа към нивата и подвижна:

— Я, мари! Виж там, имаше стомна една, донес я!

Стефан стоеше на сянка, бе горещо и в сянката. Песента на жените бе секнала като отрязана със сърп. Даже и кречовете бяха спрели в тая жегга стържещите си песни и беше тихо. В тишината класовете зашушнаха.

— С кого приказваш, дядо? — чу се млад женски глас.

Старецът отвърна нещо неразбрано.

Стефан излезе на слога и той. Държеше все така дрехата си на рамо, свали калпака и разроши сплъстената от пот коса. Тогава видя момичето, то беше оставило стомната на земята и подмъкваше забрадката назад, за да я стегне отново. Дигна очи и го видя. И остана така, загледано в него, с полуотворена уста и неподвижно. Държеше сърп в дясната ръка, ръкавът ѝ от лакътя до китката овързан с трева. Беше младо и хубаво момиче. Мярна се за миг споменът за Васила, комшийското момиче... как стоеше при зарзалата зад плета и го гледаше, и се усмихваше, а очите ѝ бяха влажни и ласкави... Как го чакаше Васила и не го дочака, и изчезна после нанякъде от Тулча... Тая тук не приличаше никак на нея. Тънко лице, тънка снага, косите не се виждаха под забрадката ѝ, но някак познаваше се, че са светли. И нещо друго в нея, нещо в лицето ѝ, в погледа ѝ на гугутка, излъчваше неясна, но силна привлекателност. Стефан само веднъж погледна в очите ѝ, втори път не посмя, защото го пронизаха.

— Помага бог! — каза той едва.

Тя не отвърна. Само го погледна учудено и прихна.

— На! — подаде му стомната и той я пие. Водата беше топла, той пи дълго, напи се и вече не му се пиеше, но пиеше и все така не смееше да погледне към момичето. А усещаше как то го разглежда жадно, като да пие то него. Беше зряло и сочно момиче, бялата риза, набрана на гърдата му, се повдигаше и спускаше бързо-бързо. Устните му леко опръхнали и то ги облиза.

— Ти ли пееше?

— Ами аз... нищо не пея аз... Та що?

— Хубаво пееш...

— Ами, хубаво! Така ти се чини.

— И ти си... хубава си... — промълви Стефан и дъхът му спря.

— Аз ли? Ха!...

Момичето прихна отново, смехът му, ситен и звънък, се посипа като синджирче и това синджирче сякаш опетла и стегна изведнъж гърдите на Стефан. То се смееше и го гледаше все така настойчиво и дръзко.

— А ти, ти кой си?

— Ние...

— Ние, вие... Аз знам какъв си. Ама много си... Мязаш на поп Кочо...

Момичето пак се засмя звънко. Но спря изведнъж, похвана стомната в ръката му и каза тихо:

— Недей да се чумериш така, че ме е страх... Истина! Аз така си се смея...

Стефан пак погледна в очите му и те пак бяха очи на плаха гугутка или сърна.

Момичето взе стомната от ръката му и се върна назад, отдето беше дошло, класовете мърдаха след него и шушнеха. Той гледаше подир него, краката му бяха обути на босо, с вълнени чорапи без стъпала. Момичето изчезна в нивата, класовете вече стояха неподвижни, а той все гледаше нататък...

... Сепна го глъчка отзад.

От житата се измулиха Арсо и пет-шестима четници.

— Стефо, аде бе! — подвижна ухилен Арсо. — Дека се изгуби? Рекоф, ойде тойзи човек... дамла го фатит, що ли...

— Търчете по-скоро за манерки! Носете колко можете...

Разтичаха се, донесоха манерки, дойдоха още четници, най-жадясалите. Старецът беше се разпъргавил, изтрепа се да услугва, да пита и разпитва. Приказлив се случи. Момчетата пиха, поприказваха, па тръгнаха пак. Старецът гледаше след тях, кръстеше се и шепнеше: „Бог да помага...“

... Полето пламтеше. Небето като връшник, насветлян до бяло, под връшника жежчавата се затаила и не мърда, гъста, няма какво да се диша. Житата, сутринта така прясно златни и като новички, сега — срещу слънцето — бяха обжарени до бакърен цвят в пещта на тоя обжарен юлски ден. И още по-далечни изглеждаха далечните сини черти на горите. Може би не бяха и гори, а кукурузя?

Стефан вървеше последен, вървеше и мислеше за двамата старци, оня от Саръяр и тоя тук, за думите на саръярския бей. На душата му беше смутно. До снощи всичко беше просто като остреца на кама, камата реже така или така... Народ ли бяха тия старци? Или народ са тия, които зървят пред мен? Какво е народ? Къде е сърцевината на народа, най-вътрешното на тая сърцевина? Отде почват песни като тая, която чу преди малко?

Няма кой да отговори, това тлее отвътре и поболва леко, бавно тлее и все поболва. А по боли мисълта за момичето. Може то да пееше. А в погледа му да се стопиш, беше толкова хубав, беше пронизващо хубав — и влече като бързей, да се оставиш да те повлече, да заспиш и да потънеш в него. И трепетна плахост на гугутка или сърна, не страх — плахост. Такова крехко и плахо... Двете горни зъбчета едва се показваха в полуотворената, учудената, смаяната уста... И всичко това, незнайно как, легна на сърцето му изведнъж. Той е ранен някъде, паднал някъде и кръвта му тече, а тя е надвесена над него и превързва раните му с меки пръсти, той я гледа изотдолу, само я гледа и не може да откъсне поглед от нея, и не може да се насити на гледане — и иска после тихо да угасне в ръцете ѝ, да му свети само лицето ѝ над него, и последната мисъл, последната гледка да бъде тя... Но тя си отиде, тя избяга, подплашена — сърничка или гугутка. Той никога няма да я види вече, Стефан знаеше добре, никога няма да мине пак оттука и да се отбие, тя ще остане тук завинаги и той ще бъде винаги другаде. Колко е тъжно това... И това чудо, тоя сън наяве няма да се повтори, и да иска — не може да го повтори. Тряба да го откъсне от себе си като живо месо, да го забрави, докато не е зараснало. А боли да късаш така...

Стига. Стефан каза: „Стига“. И въздъхна.

Беше разслабен от горещината и сега с наслада би се изтегнал в някое вирче някъде, в някоя бистра речица с пясък и камъчета на дъното; лежиш си зажумял и водата хлъзга хладните си струи като змии около тебе, лежиш си и слънцето нека пече колкото иска. Би се изтегнал и потъркалял с дрехите заедно, само пищовите да хвърли. Па може и с пищовите, може да не ги хвърля, вълци ги яли и пищовите макар. Така да полежи, да отмие тая сладостна човешка тъга, която дави повече от жегата, да я измие и забрави... Стига. Той няма право да бъде човек като другите. Няма речица, няма нищо, нищо не е било. Стига. Истината е в тия мъже пред него, в оръжията, накачени по тях. Другото е лъжа и сън, лъжа и сън...

Горна Студена, Горна Студена... Като шепот на вятър в гора от единия край до другия преминава глухият шепот на върволицата. Стефан се сепна. Отиваха право към селото, безгрижно и нехайно, полъгани от тишината на полето. Всичко е така мирно и тихо наоколо, няма турчин, няма гявол, това е наша дядова земя, от какво да се

вардим? Отиваха, помамени от влажното име на селото, което напомняше буйно бликнали извори, обилни студени струи, сенки и хлад, отдъх, тишина. Горна Студена. Селото беше там, дето се събираха два плоски хребета — десният, който беше по-полегат, и левият, по който вървяха сега. Там, дето е главата на падината, къщите почват от единия бряг, слизат в ниското и се катерят по другия бряг. Стефан отскочи напред, до Хаджията. „Не, момчета, не — каза Хаджията. — Право срещу нас гледате ли ония колиби, изровени и заоблени като къртичини, без нито едно дръвце из тях? Пак черкези. Черкезка махала. Защо да удряме празни тенекии? Няма да си продаваме евтино калпаците на това айдушко племе. Наляво, още наляво! Тъй, през мерата...“

Минаха близо до колибите, петстотин крачки има или няма, извъръщаха се и гледаха с любопитство. Колиби на голата поляна, ни двор, ни трън, ни човек; ни псе да лавне, ни пък нещо да шавне. Нищо. На колове пред колибите набучени бели конски черепи. Като да са измрели тия черкези. Само там, отпред, на другия край, между овошките се мярка голяма, лична къща, но тя не е черкезка.

И Горна Студена се потули в падината си, от която стърчаха някое време като мачти само върховете на тополите. Потулиха се, останаха назад и черкезките къртичини. Четниците вървяха по равно и открито място без път, пътища не им трябваха, бягаха от пътищата. Това, което им се видя отдалече като гора, отблизо наистина беше царевица. Прегазиха я, сетне минаха край едни дълги лозя. Хаджията спомена, че жажда олеква от кисело, и момчетата нагънаха зелените зърна, бяха съвсем дребни и кисели тия зърна и от тях зъбите хващаха скомина, късаха цели гроздове и ги пъхаха в поясите. Тишина, вредом тишина, равна и пуста като полето, тишина, звънтяща от кречове. Слънцето пада малко отдясно, но все така жури страшно и няма спасение от него никъде, ризите вкоравени от сол. Някъде далечна вихрушка засуче прах и сухи шумки, дигне ги високо-високо — и дълго после шумките се въртят из въздуха като щъркели. Някъде далече по коловоз между нивите лази кола със снопи, като че плува, плува нататък, докато се стопи в маранята. Наблизо няма нищо. Тишината плете тревога, една широка и невидима мрежа от тревога. На душата неспокойно и чоглаво, като че мравки лазят по душата. Равнината все така леко се кълби, все така блеснала с ниви и

стърнища, изгорели поляни — и маранята трепти и пак обещава близки гори, които излизат все далечни и недостижими.

— Я...

Първите спряха, бяха вдигнали ръце над очите и гледаха напред. Стефан се сепна и изтича. Какво е, какво има? Хаджията сложи ръка на рамото му и посочи. Там отпред, зад ония кръстци... Да, да, виждам... На по-малко от куршум място не повече от десетина черни точици, наредени една до друга? Да, да... и конските глави, надвиснали над снопите? Толкова, десетина човека. Калпаците островърхи и черни.

— Черкези, черната да ги яде...

Стояха зад кръстците и гледаха насам.

— Карайте...

Стефан закрачи бързо напред. Четата го сподире. Умърлушена от жегата и смълчана, почти задрямала, върволицата изведнъж се оживи, разбъбри се шепнешком, крачката стана трескава и спорна. Напрежение стегна редиците.

— По мене, момчета... Свалете пушките... задръжте ги...

Върволицата се разбърка, всички искаха да излязат напред, тръгнаха на збуна и някои изпревариха Стефан.

Биволарите и те, двамата бееви ратаи, подбучнаха биволите да вървят по-бързо, да не изостанат.

— Полекате... Да не стреля никой, докато не кажа...

Черкезите постояха някое време така зад кръстците, погледаха неподвижно. А когато четата наближи на изстрел, обърнаха се. Удариха конете и с бавен галоп се отдалечиха зад близките кукурузи. Защо се върнаха, какво можете да бъде това? Четниците бяха възбудени. Стремяха се все още напред, към снопите, макар че там вече нямаше черкези, бързаха кой от кураж, кой от страх, забърбориха. Може и афиф да излезе тая работа. Дано. Искане да видят къде е стоял враг, къде е тъпкал, да видят с очи. Беше първата среща с враг, който се виждаше открито и ясно, който държеше пушките си напреко върху гривите на конете, а в поясите беше затъкнал остри и дълги черкезки ками. Хаджията разпореди да се изпратят напред патрули, две двойки, по една от чета. Половината четници се развикаха, че искат да отидат, но Стефан отбра двама души от десетките на Арсо и Дреновски, други двама даде Хаджията. Пуснаха патрулите напред — едната двойка

малко наляво, другата малко надясно. Размислиха и пратиха още една двойка право напред. Стефан строго им заръча да не гърмят каквото и да има, а ако видят на зор — начаса да се връщат и обаждат. Пуснаха ги и когато шестимата навлязоха в царевиците, тръгнаха след тях. Случиха се доста царевици на това място. Те отначало се виждаха като тънка ивица, защото не можеше да се огледа цялата ѝ ширина — мястото беше леко наклонено на юг. Стефан потърси Хаджията, който сега беше отишъл да види колите, да постави хора за помощ, също и да провери да не изостане някой и да се изгуби в тъмните и избуяли, но още недостигнали човешки бой царевици — те можеха да скрият човек само ако се понаведе. Двамата разгледаха местността, видяха, че царевиците обхващат цялата тая плитка низина пред тях и се въземат по отсрещното леко нагорнище. Също и че вляво те са прошарени със стърнища. Решиха да ударят малко наляво, да държат все край стърнищата, но да вървят през царевицата приведени и с пушки в ръце, за да не стърчат и лъскат пушките. Така и направиха. Минаха стотинадвеста крачки, като се оглеждаха зорко. Хаджията каза всеки да изскубе по два-три стръка царевица и да ги държи пред себе си. И тихо сега, без приказки... От черкезките конници нямаше следа. Нямаше ги и патрулите, бавеха се. Така повървяха още малко. Кукурузните стъбла пукаха и шумоляха оглушително, макар че бе заповядано да се върви тихо. По едно време Дреновски посочи на Стефан с глава вляво — черкезите се бяха появили внезапно там и вървяха успоредно с четата, през стърнищата, като се тулеха зад кръстците. Четата върви, и черкезите вървят, пеша вървят и водят конете си. Четата спре, спрат и те. Незабелязано от никого се върна левият патрул, съобщи, че царевиците свършват след малко и почват пак стърнища, а зад кръстците из тях се забелязва движение на коне и хора. Като да бяха се уговорили, дойдоха едновременно и другите две двойки. Отпред, зад завоя на падината, в южния ѝ край, се вижда някакво голямо село, казаха те. Кое е, не го знаят. Стефан поведе хората не по низината, а по нагорнището — направо. Когато стигнаха края на царевиците — спря ги.

Беше друга група черкезки конници, те стояха там, дето свършваше нагорнището. Застанали с конете си на един висок слог, кон до кон, пак така обърнати насам и неподвижни, наредени като за атака.

Бяха три или четири пъти повече от предишната група, която стоеше от източната страна и сега беше възседнала конете си.

Четата навлезе в стърнището, Хаджията заповяда всички да залегнат зад първите кръстци, с лице на юг и на изток, и да чакат.

— На бой мяза тая... — прошепна Стефан.

— Аз ще река да вървим полека срещу им, ще бягат — обади се Дреновски.

— Не. Ще чакаме тук. Ще погледаме... — отвърна Хаджията.

Двата вражи стана наистина се гледаха, никой не предприемаше нищо. Тогава се случи това, което никой не очакваше. Мешо Попа изскочи иззад един кръстец и хукна сам към редицата черкезки конници, наредени на далечния слог. Той тичаше и крещеше колкото му глас държи:

— Хууу!... Вашата мамица поганска!... Дууу!... Дръжте ги тия кокошари!...

Завикаха отдире му:

— Мешо!... Стой! Върни се назад, Мешо, ще те пречукат... Мешо, чуваш ли?!... Ех, дръвник с дръвник!...

Мешо не чуваше нищо. Той летеше напред, размахваше и въртеше пушката на кръг около себе си като тояга — като че искаше да пропъди глутница вълци, обградили стадото му. Мешо тичаше срещу тях, те стояха, гледаха го спокойно и не се мърдаха.

— Гле... — Дреновски дръпна Стефан и му посочи вляво. От групата черкези, която стоеше от източната страна, се отделиха двама конници и залепени за гривите на конете, бързо се понесоха да пресекат пътя на Мешо назад. Мешо не ги виждаше. Стефан грабна пушката на едного от най-близките четници и извика:

— Залпом... Бързо! Пред муцуните на конете... Раз!... На два тегли... Два!

Изтрещяха в безреда няколко десетки пушки. Единият от конете се спъна, другият се изправи на задните крака... Повече нищо не се видя. Гъст пушек застла всичко отпред и увисна в горещия неподвижен въздух. Когато пушекът се поразнесе, видяха как единият черкезин препуска обратно, другият пък се беше хванал за гривата на коня му и тичаше заедно с него. Раненият кон лежеше недалеч от Мешо, блъскаше глава в земята и мъчеше да се изправи, копитата му се удряха едно в друго и щракаха. Мешо го гледаше учудено. Всички

се втурнаха към него, насметоха го и почнаха да му се карат друг път да не прави такива щурави работи. Зааралията беше вдигнал пръта на свитото знаме и искаше да го люсне с него — „за акъл парасъ“, каза той. Стефан хвана пръта и го спря. Мешо само въртеше глава и се зъбеше, и ръмжеше нещо, не можеше да се разбере какво. Размина се без бой, само с хокането. Стефан разгледа пушката на Мешо — беше празна. Все пак глупостта на Мешо свърши някаква работа: черкезите започнаха да се разкарват назад бързо-бързо. Сега двете групи се сляха в една обща и тя отиде назад, но не се пръсна и не се разбяга. Едно добро, силно око можеше да забележи как там, в далечните сгъстени чертички на кръстците, дето трепка самата мараня, се подават тук-там шилести черкезки калпаци. Конете бяха закрити и не се виждаха.

Четата се бе разбила на няколко групи, те стояха и гледаха. Някои се опитваха да намерят малко хладовина в тясната сянка на снопите и разговаряха тихо, но оживено. Сякаш всички си отдъхваха с радост от едно отминало, но опасно премеждие, което все пак не бе отминало напълно, а само бе отдалечено и отложено. Все пак черкезите са отпред. Встрани на слога се бяха изправили двамата войводи. Хаджията пак насочи далекогледа си по пътя, отдето бе минала четата.

— Може и жътвари да са... — каза угрижено той и подаде тръбата.

Стефан я взе, но не я вдигна до очите си, продължи да гледа така.

— Не са — отвърна той след малко. — Не е забрадки това. И що щат из кукурузята?...

— Башибозук...

Виждаха се малки пеши групички, пръснати из царевиците и стърнищата, понякога се събираха накуп, стояха така и правеха нещо, не можеше да се разбере какво, може би се съвещаваха. После пак се пилееха на групички в дълга разкривена верига.

— Като мрави... — прошепна Хаджията.

Само отделни брънки от тая верига личаха, те бяха свързани невидимо, бяха още доста далече, но непрекъснато лазеха насам. Така, враг... Отпред и отзад. Изток е несигурен, врагът може да се появи и от изток, както ненадейно се появи втората черкезка конница. Войводите устремиха погледи на запад. Малко встрани, по-близо до скритите черкези, се виждаха последните или първите къщи на селото,

под тях лъщяха някакви локви или нещо, което приличаше на локви. „Може да има чешми там — помисли Стефан — и ако са чешми, трябва да минем през тях...“ А точно насреща, през падината, е онова възвишение, което и двамата войводи гледаха и премерваха мълчаливо. Едно слабо възвишение, съвсем нищожно и никакво. Даже не възвишение, а само плоска гърбица на равнината, широко разлетият гребен на един от талазите ѝ. Северният склон по-върл малко, мяркат се там зелени редове, лозя, види се. Лозя и от южна страна, почти до селото. А в пролуката между лозята — стърнище, на самото било, и това стърнище прилича на плешивина по теме.

— Там...

— Там.

— Не мислех баш днеска да почваме... — процеди едно Хаджията.

— Тъй дошло.

Стефан тръсна плещи и усети като че ли раменете му са станали изведнъж по-широки, мишците — по-набъбнали и корави; като че ли тръсна от гърба досегашния смут, неяснотата на дебнене и очакване, жаждата и лошите мисли. Отпред е ясно дело. Вече ясно.

— Разтоваряйте колите и да се връщат! — кратко разпореди Хаджията. — И конете също! — добави. — Не трябват...

И подаде на едного от четниците юздата на своя кон.

Двамата бееви ратаи, крило караха колите, се намериха в чудо. Те виждаха какво става и се маеха накъде да хващат, в кой огън да се набутат, напред или назад. В края на краищата, пребледнели и объркани, те останаха намясто и това беше най-доброто.

Стефан мина през четата веднъж, без да бърза, хората бяха наставали и му правеха път, гледаха го. И той ги гледаше, право в очите ги гледаше, виждаше в очите треска, една непозната, и едно неизказано упование в него. Гледаха го и те така и жадно търсеха силата на неговия поглед, търсеха я като нещо, на което да се опрат. Той питаше настойчиво: може ли, може ли, момчета!?!... И погледите на момчетата отговаряха: може!

Стефан се обърна и мина още веднъж, стъпваше леко, с биковита и пъргава стъпка, земята като че се огъваше покорно под стъпката му. Той не питаше нищо сега, сочеше направо и твърдо: ти, ти и ти. Патрул. Напред, встрани, по-встрани. На двеста крачки. Като лисици

ще се залагате по тревата. Веднага и бързо. Към чешмите или това, което прилича на чешми и локви — с десетар Йеремия, оскъдния на приказки ломчанин, с брадичката, разрязана надве от стара ножова рана, с нос като клюн на сокол. Останалите по мене, в гъши ред — хайде.

Хаджията с половината чета остана да закрие тила от „мравите“.

Двойките се пръснаха веднага, тичешком. Стефан се спусна към падинката и от гъстото кълбо на четата започна бързо да се източва тънката нишка на една редица. Един по един, бегом надолу. Когато всички се смъкнаха в ниското, тръгнаха ходом, но бързо. Върби и храсталаци ги закриваха, но те закриваха и гледката. Стефан все вървеше и теглеше нишката. Някъде напред бе десетката на Йеремия, тя вече не се виждаше, но всеки миг можеше да се обади. Отзад и обърната назад залегна групата на Хаджията.

Вървяха малко, храстите почнаха да редаят, местността стана пооткрита. Тогава отпред се чува два изстрела един след друг. После още един и куршумът писна високо. Не се виждаше кой стреля и откъде. Стефан спря, четата отново се събра около него. Дотичаха, приведени, момчетата от предния патрул. Йеремия събщи, че черкезите са вече при чешмите, там наистина има чешми, вижда се как поят конете си. Броят им е около четиридесет и няколко конници, толкова успели да изброят. Може и повече да са, но мърдат много, постоянно са в движение, та не може да се преброят точно. Стефан сам се промъкна из храстите напред и като стигна края им, дето беше съвсем открито, спря. Пред него към чешмите се простираше поляна, през поляната минаваше широко и прашно овче вървище, надупчено от ситните копитца на овците. В далечината на вървището, на няколкостотин крачки, гъмжеше от черкези. Някои бяха възседнали, други слезли от конете и ги развеждаха или пояха от коритото и локвите. „Отде изпъзля толкова сган и кога?“ — учуди се той. До него се примъкна Спиро, също загледа.

— Ке удрим? — попита Спиро.

— Мястото лошо, не става...

— Не е куршумджия черкезинот... Ама со койньете га пойдет на юруш — ке бидет катавасия...

— Право е, може да стане катавасия — кимна Стефан. — Ще видим...

Той мислеше друго.

— Я... повикай ми десетина-петнайсет пушки... — каза.

Спиро отпълзя обратно. Стефан лежеше и продължаваше да гледа напред. Черкезите все така се повъртаха около чешмите, изчакваха и не предприемаха нищо. „Много са, кучетата — помисли Стефан. — Ако речем да ги отбием от чешмите, ще дадем жертви. Не бива. Черкезинът е див и не го боли, кога умира от куршум или нож, пък и животът за него не чини нищо...“ Един от черкезите, на главата му вместо калпак се развяваше някакъв син парцал, на два пъти току сбръзваше коня си и препускаше сам към храстите. Дойде донякъде, помахаше ятагана над главата си, после възвие обратно. Втория път Стефан видя лицето му съвсем ясно. Беше младо и някак диво хубаво, веждите склучени като на нощна птица, устата отворена жестоко. Викаше нещо, в ръката му блещеше голият ятаган. Стреля му с пищова веднъж, но не го улучи. Видя как черкезинът се наведе, може би чул куршумът да свири над него. „Ела, ела ми по-близо, да ти затисна устата — рече тихо Стефан, ядосан на себе си, като отвори барабана, за да извади празната гилза и да пъхне ново патронче. — Ела само по-близо...“ После изтегли от силяха другия пищов, бейския, вдигна петлеца му и го постави пред себе си. Но черкезинът не дойде трети път.

Допълзяха момчетата и залегнаха около храстите и туфите избуяла трева. Усети ги, когато тревата зашушна от двете му страни. „Мерете на живо — каза им Стефан, когато се изравниха с него. — Не хвърляйте като на зияфет. Целете над главите малко, над средата на тайфата им, дето е най-гъсто. Стегни пушката за рамо... Готово? Дай!...“

Десетина пушкала, разни на вид и на звук, ревноха отведнъж и падината повтори звука им с отчаяно, късо паааххх!... Стефан гледаше напрегнато. В мравуняк да хвърлиш клечка — мравките се размърдват и почват да шетат трескаво. Така и черкезите. Зашаваха по-бързо, загракаха нещо, което се чуваше отдалечено и откъслечно, неколцина подхванаха едного на ръце и го понесоха назад. Един изпуснат кон захвана да обикаля наоколо тръсом и зацвили, ясно се чуваше как цвили тънко и пронизващо. Далече е, помисли Стефан. Куршумите или не стигат, или надхвърлят. И да стигат, бият неточно. Все пак... И почти в същия миг от голямата черкезка орда при чешмите се отдели

малка група конници и препусна към храстите, над които още лежеше и изтъняваше пушекът. Черкезите приближаваха бързо. Облак от коне и прах, една тъмна и бурлива маса, която растеше, едрееше, добиваше все по-ясни очертания. Черкезите се бяха навели ниско, слети с шиите на конете, и въртяха ятагани, които святкаха като коремите на риби в мътилката на праха. Четниците трескаво пълнеха пушките и надигаха глави да гледат, някои се озърнаха тревожно назад. Черкезите приближаваха бързо. „Не им се плашете — каза Стефан. — Черкезинът лесно се пали и лесно подвива опашка, щом опре о твърдо. Не бойте се, момчета... Черкезинът само наглед е страшен... Не гърмете, докато не кажа. Пуснете ги близо...“

Дулата пак се проточиха напред, натъпкани и готови. Стефан се поизправи на коляно, изтегли сабята и я остави до себе си. Беше малко преbledнял, една жила в него се бе обтегнала докрай и трептеше: сега, сега, сега... Или това беше тропотът на черкезките коне — чакара-чак, чакара-чак!... Конските шии, изпънати и равни, гривите се тръскат, муцуните протегнати стръвно напред, от муцуните пръскат искри от бяла пяна. Чакара-чак, чакара-чак. Малкият черкезки отряд лети като облак, гъсто събран на топка, топката запалена и хвърлена силно напред. Късите рязани пушки подскачат на гърбовете. Най-напред язди оня със синия парцал на главата. А, добре, ела, ела... Чакара-чак, тупара-туп. Право насам. Двеста крачки... Сто крачки... Тупара-туп... Сега ще прегазят и пометат...

— Караджа!...

Стефан, коленичил и приведен, загледан остро напред, готов да скочи, бледен, скулите изопнати и резки — махна сабята.

Вятър блъсна облака. Гръм, огън, пушек, коне и хора — всичко се обърка и омеша. Задните коне в бързината си още напиреха напред, предните се стъписаха и обърнаха, няколко се преметнаха презглава, други се изправиха на задните крака, ездачите им изпопадаха и се търкулнаха силно напред, като тръни, подгонени от вятъра, коне без ездачи се мятаха обезумели на разни страни, заслепени и объркани от лекотата си. Един от конете подрипваше на три крака, като спънат с букаи, предният крак бе претрошен и висеше, и се размахваше от коляното надолу. На друг коремът бе изтърбушен, червата се влачеха и той ги застъпваше с копита и се плетеше в тях — бе грозно да се гледа това, — докато се катурна на земята, пак се опитваше да стане и там,

но само поцвилваше тихо. За чудо нито един от черкезите не бе ударен. Падналите се претърколиха, па с неочаквана живост скочиха на крака и тозчас се метнаха на конете, зад гърбовете на своите другари. Малкият отряд сви като вихрушка и се понесе обратно също така бързо, както дойде, вдигна отдире си дълга опашка от прах — и тоя прах го закри. Когато прахът и пушекът се разнесоха напълно, момчетата видяха, че е останал и един от черкезите. Изглежда все пак, че бе ударен. Той лазеше на колене и ръце по посока на отминалите назад свои, драскаше отчаяно и се отдалечаваше полека-лека. (Стефан не даде да му стрелят повторно.) Но той не отиде далече. Спря, като да искаше да си отдъхне. После бавно наклони глава, опря я о земята, замисли се и така остана. Стефан се вгледа и го позна — беше същият оня със синия парцал. Парцалът сега се синееше на тревата далеч зад него. Към черкезина се затече Спино, обърна го и порови нещо в него. Четниците хвърлиха още един залп след черкезите чак когато те вече се присъединяваха към своите. Куршумите не засегнаха никого и не направиха никакво впечатление на черкезите, които продължаваха да стоят на предишното си място при чешмите, яхнали конете и обърнати насам, и изчакваха своите.

— Не мърдат, клетите, господ ги бил! — рече Йерекия.

— Черкезинът е див, но не е глупав. Не, тая няма да я бъде, ами викайте четата...

Не стана нужда от викане. Четата дойде сама.

— Сбъркахме малко — каза Хаджията, — трябваше да отидем още напред и като се изравним с чешмите, тогава да свием къде тях надясно; щяхме да минем през вода.

Хаджията каза още, че башибозукът е наближил на изстрел — това, което върви из кукурузите, наистина е башибозук и той приижда от падината на плътна верига. Да се стои повече тук, става опасно, мястото не е за сражение. Двамата войводи пак огледаха възвишението и решиха да се изтеглят веднага към него. На око разстоянието беше около хиляда крачки най-малко, мястото равно и голо, нямаше никакво укритие, нямаше дори трън. Беше мера, ожулена до земята от селските говеда и овце. По тая голина трябваше да минат открито, пред очите на враг, който стои отпред и настъпва отзад, и ще ги брой един по един, както минават. От башибозука Стефан не се боеше, колкото и многочислен да е. Башибозукът, това са пешаци хора, събрани от конак

и колиба, някои ненакървавени и неопитни, откъснати от работата си, турци занаятчии или всякакъв сбиротък от скитници и нехранимайковци, между тях има и доста цигани; циганинът е угодлив и страхлив, когато е сам, а когато се събере с много цигани — става дързък и може да стане опасен... Щом ударил тъпанът, щом ходжата побил байрака на мегдана, свикал правоверните и ги насъскал — значи, трябва да се върви, тъй трябва. Жена, къде бяха захвърлени по таваните кобурите ми и ножът ми? Принеси ги... Има понякога люти зверове измежду тях, особено главатарите на тая сбирщина. Но повечето са повлечени така, заедно с другите, тръгнали за яма — ако падне нещо, ако се случи да закачат нещо, което иначе не могат да закачат. Една комитска глава струва алтъни, които дрипльо или манго не е виждал никога, само е слушал да позвекват глухо и примамливо в кесиите на своите горгорбашии. А ето сега, ако потръгне късметят, в дланта на дрипльо може да капнат две, че и три, па и повече алталъци, сухо злато — заради една нищо и никаква гяурска глава, която не чини и оловцето, що си похарчил по нея... Че и друго може да падне, тъй, като пребъркаш комитските дрехи. Че и самите дрехи не са за хвърляне и няма да идат зян, я. Особено навуцата. Пустите му навуца, такива едни бели и мъхнати като овчици, та че и нашарени с черни върви. Не, кадъните и голите черкезки не умеят да тъкат и валят такива хубави навуца, както тия гяурки, проклети да са трижди, задето раждат все комити и всичко им иде отръки...

Не, от башибозука няма защо да се боим.

Виж, от конницата на черкезите се боеше Стефан. Боеше се да не трепнат момчетата. Кон е това, лети като хала, духа в лицето ти и само с духането те събаря. Един откачи ли се да побегне пред коня — свършено, иди спирай останалите. Кон е, лети и не гледа къде лети, и ти се чини, че право на тебе иде и ей сега ще те прегази и натъпче в земята. Но няма страшно, няма страшно, момчета. Майката му е дружният огън. Като градушка да шибне на едно място, да резне като сатър по кокал. Остро. Нали видяхте преди малко? Тъй ще е, ако рекат да опитат пак. Ще им приседне. Черкезинът е като дете, няма страх от нищо. Може да му идеш на гости в колибата къртичина, ще открадне кокошка, за да те нагости, ще те нахрани и ще те напои с кумис от кобилешко мляко, и душата си ще даде за тебе — ти си му най-големият кунак и приятел. А щом излезеш от колибата, може да ти

вземе душата за нищо. Само зарад костурата, що видял да виси от пояса ти преди малко, а ти не си се сетил да му я дадеш навреме, когато той я разгледал и харесал. Или зарад навуцата... Такъв е черкезинът. Псе. Лае ли те — треби го и не го жали това псе, то себе си не жали най-напред, камо ли тебе...

Откъм страната на черкезите Стефан нареди една до друга десетките на Македончето, на Йеремия, Арсо и Дреновски. На десетарите заръча да държат момчетата въз себе си близо, вкупом, и щом забележат някакво раздвижване на черкезките коне — да спират веднага. Да спират, да коленичат и да бъдат готови. За нищо друго да не берат грижа. Хаджията подбра хората си, за да останат откъм страната на башибозука, каза им да се държат на стотина крачки назад от предните сили на четата. Беше разгърден почти до сияха, зачервен и потен, очите му горяха — А сега с Бога напред и по мене — хайде!

Стефан изскочи из храсталака и тръгна спокойно по поляната, след него тръгнаха десетките на четиримата най-решителни десетари, които той сам бе посочил да му бъдат подръка. Първо Дреновски и Спиро, другите двама по тях. На нисичкия, малко кривокрак и изпъчен Дреновски едва ли не чак до коленете се мандахерцаше тежката писарска чанта, натъпкана с всякакви книжа, позиви, лекарства. На другото му бедро висеше и дъдреше сухо по земята сабята, дълга като Караджовата, но за Дреновски тя като че беше предълга и даже малко смешна. „Подигни го това ребро — закачаше го Стефан, — че докато стигнем Балкана, ще го изтриеш.“ Дреновски все едно, че не чуваше. Крачеше сериозно и важно, с неестествено големи крачки. Той винаги си беше сериозен и разсъдлив и често охлаждаше с разсъдливостта си самия Стефан — което Стефан най харесваше у него. Снагата му бе премного исправена и като че се подхвърляше с всяка стъпка. Той гледаше под око Спиро, който пък беше вдигнал ръка и гледаше някъде напред към слънцето.

— Ууу, меретицка гадина проклета, леле, матер твоя лешова!... — избъбри Спиро тихо и ядно, като добави още нещо по гръчки, псувня някаква, види се. Беше силно развълнуван от нещо и скоро стана ясно от какво. Право срещу тях (отде се взе в тая жега?) летеше гарван. Летеше ниско, като че с последни сили махаше крила, чуваше се едно морно хаак-хаак на крилата, и едва не се блъсна в първите, като да бе задрямал в летежа си. Еле превъртя се някак, изграка и се

изметна ребром. Кацна само на няколко крачки от хората. Беше голям и тежък гарван, перата му гъсто черни, черни до синьо, като калено желязо. — Море, ке го тепам! — извика Спиро и се спусна към гарвана, замахна с пушката.

— Остави се, Спиро, не ставай дете! — смъмри го Дреновски.

Гарванът подскочи и избяга. И пак спря наблизко. Беше пуснал крила надолу, отворил човка, съсипан от горещината, и гледаше към четата, като кривеше главата си. И четата го гледаше. Хвърлиха клечка по него. Той погледна клечката, подскочи пак, но не отлетя и пак подкриви глава. После сам си се обърна и закрочи тежко към падналия недалеч черкезин.

Дългообразото, тясно и изменчиво лице на Спиро беше потъмняло и мрачно.

— Леле, майка му мила сирота, кому гарван в очи погледне...

Шепнеше тихо и унесено, като да баеше на себе си.

— Де холан и ти, Спиро! — Стефан го бутна по рамото. — Нея закачай гадината, нека си гледа работата...

— Е, арно, нема...

— За сякого ще се найде по един гарван.

— Така е, бога ми. — Спиро тръсна глава примирено. — Друго не ке дочекаме...

— Щем, щем!

Възземаха се по височината, слънцето биеше в очите им право насреща. Колкото по се възземаха, толкова повече се откриваше селото. То беше голямо, по-голямо от ония, които отминаха вече. Караасан, мълвяха в редицата. Или Караасен. Та Караисен ли... Някой все пак беше го познал, много народ, все някой ще го познае. Беше споменал името му и мълвата сега го подемаше, прехвърляше от уста на уста и оглаждаше.

— Чер Асан, чер гарван... — бърбореше тихо на себе си Спиро. Стефан наздраво му се сопна да не тревожи момчетата с такива приказки и Спиро най-сетне млъкна.

В селото не се виждаше жива душа. Стефан и не гледаше натам. Той поглеждаше зорко към чешмите, дето стояха черкезите — те още стояха там и мируваха. И чак когато четата се разтегна нагоре, прекоси мерата и първите нагазиха в стърнището — чак тогава те се разшаваха. Няколко конници препуснаха нагоре през мерата, дето се виждаха изровени от пороите хендеци, препуснаха все така далеч от четата, но наспоред нея и други следваха един по един.

— Сетиха се тия шебеци, ала е късно! — каза Дреновски и се позасмя.

Късно беше. Спиро бе стъпил вече на равното място на възвишението. Бе обърнал хората си на юг към лозята и сега те пренасяха снопи, удължаваха кръстците, правеха митиризи и се наместваха зад тях. Спиро стоеше прав, така го мярна Стефан в тоя миг, когато трябваше да гледа наведнъж много работи. Стоеше прав, само леко приведен, беше се вгълбил в нещо. Снагата му тънка, много мъжка в кръста и сухите плещи, изплетени от една цяла жила — на такива плещи можеш да се опреш, кога падаш. Припукаха пушки отзад и куршумите минаха високо. Там долу, из хендеците в лозята, бяха струпани на едно място конете, черкезите ги нямаше. Къде изчезнаха? Спиро все така стоеше и не чуваше редките, случайни куршуми, лицето му светнало като празник. Държеше в ръка ятаган, беше го взел от някого, може би от черкезина. Завит като коса ятаган, с много широк резец. Тръскаше го — дали за да изцеди шарлана, с който бе намазан, или за да опита тежината му и да я нагоди за ръката си? Един селянин така опитва сечивото си, преди да почне работа... Боже, каква селска земя, която ражда селяни... Каква сладка, благословена наша

земя. Ей я, проснала се от тук на там и навред — зелена и златна наша земя...

Гърмежите бяха накарали и останалата част от четата да побърза. Стефан ги чу, когато сините клъбца пушек се разнасяха вече, тогава съгледа и башибозука, който настъпваше по петите им. Момчетата наваляха на тумби, на тумби горе, плувнали в пот, изгорели и жадясали. Питаха за вода — има ли кладенче, питаха, тъдява някъде. Какво ти кладенче на тоя сух баир, не го ли видиш, няма и сянка даже. Ще пограем малко, момчета, вече е голяма икиндия, ще потраем... Скоро ще се захлади... Опустяла му и голямата икиндия, жари, та няма къде... даже и шумата на лозите повехнала, камо ли жива душа човешка...

Дойде и Хаджията е едри крачки, забързан.

— Дебела ще е тя, брате! — каза и кимна назад.

Ще я видим каква е... Стефан поемаше десетките, като да ги прехвърляше през ръка и ги мятеше: ти тук, ти там, ти по-натам. Харман, широк харман, смок да не може да се просуне през него. И копайте, бракя, копайте. С ножове, с пръсти, с нокти и зъби, с каквото може — копайте, дълбайте. Наврете барем само глава в земята. Без ръка може и без крак. Без глава не може...

Стефан обикаляше хармана, гледаше как момчетата копаят напуканата пръст на стърнището, как я вадят на едри блани заедно със стрънта и я трупат на малки купчинки пред себе си. По-дълбочко, момчета, по-дълбочко. Глава да не се вижда. Че не се знае каква ще е... Ти бе, аратлик, нож нямаш ли, та си седнал да ровиш с пушката?! Ще затиснеш цевта, после ще се пръсне в ръцете ти и ще те осакати. Главата ти трябва на тебе. Ръцете ти трябва на всички ни, на делото, на тая земя около тебе. На България трябва, хубаво да помниш... Барута на една страна, фишеците на друга. Нагодете кремъците здраво, които са с кремъци, очукайте ги да секат огън от един път... На изток — по-нагъсто десетките. По-нагъсто. Също и на юг. Я прехвърлете се вие оттатък насам. И няма да пукате, докато не дам знак. Пестувайте джепането. Още нямаме своя царщина да ни дава джепане, това е, дето го имаме с нас си — и за хоп, и за гроб. Десетарите, ще командвате залпов огън. Само на месо, на кръв, да чувам как плющи олово по кокал. Шии да падат, шии!... Да научим тия кучета как българин знае... Ти, Георге, и ти, Коджа — побийте байраците тук, на най-

високото, да се гледат. От цялото голямо отечество наше, додето се види и дето се не види — тоя харман е сега нашето мило отечество. Само тука е то свободно... До ще ден, близък е, братя, и тоя харман ще стане голям, колко цялата България голям. Няма кой друг да ни поднесе България на тепсия. Ние си... Така. Побийте ги тука двата, в тая пукнатина, здраво ги забийте да не паднат, че е лоша личба, ако паднат. Тъй съм чувал, а вярно ли е, не е ли — не знам... Дайте, аз сам... И ако е писано да се пада — да паднем, но да си изпълним длъжността докрай...

Джамадана той свали от рамо и го захвърли там, дето стоеше Македончето. Остана по бялата риза, цялата на мокри петна, залепнала и изопната по могъщите му гърди. Беше запретнал ръкавите и стоеше, едната ръка на дръжката на байрака, другата — на сабята, вирната малко назад с кривия си край. Стоеше и гледаше, погледът му искаше да улови всичко наведнъж: и свои, и чужди, да проникне в близкия сблъсък и да мине зад него; в очите му, в гърдите му, в ръцете му — с тия тежки лапи като чукове — е набрана сила немерена, дълго време е сбирана тя, сега иска да излезе, иска да удари, дето е най-твърдо, и да съкруши с едно замахване; тая сила, която се е стекла в гърдите му като че ли от цялата чета и като че ли цялата чета е в него. Висеше от пръта, изплезен от жегата, нагърчен в безветрието, оня лъв с мирната муцуна. Свобода и независим... Не лъва, не. Него са могли да изпишат на плата, него, Караджата, такъв, какъвто е сега — настръхнал и пламнал, побрал в себе си всичките тия рунтави мъже наоколо. Не, неее... Побрал в себе си всичката България, все що има мъжко и юнашко в нея, сега, тук, на това напечено от жегата стърнище.

... Башибозука, аха, ето го... è го там, изтака се на повесма долу към ровините, дето останаха черкезките коне. Той не е толкова голям, както се видя първия път. Може, защото не е разпилян така. Петдесет до шейсет. Да бъдат сто. До довечера ще намалеят. До довечера... Но слънцето не бърза. А черкезите, черкезите къде се дянаха? Е ги, псетата... Спиро, без да гледа, сочи с ятагана на юг, в лозята. Но в лозята не се вижда нищо... Таме са, таме, видим ги. И Спиро се подсмивва. Прекарва леко големия си нож по дланта като бръснач и тихо си подсвирква „Откога се, момне ле, покалугери“. Той, който винаги е помръкнал, изяждан от прокоби, злокоби и поличби — сега си подсвирква, лицето му светнало и продължава да се занимава със своя

ятаган, май от черкезина го докопа. Опитва резеца на нокът. Реже сламки. Играе си. Замахне изведнъж, та по най-горния сноп на кръстеца — като с бръснач го отреже равно там, дето е стегнат с въжето от слама, и житните класове се посипят. Не, не е селянин тоя човек, вижда се. В снопа е вързана мъката на някой сиромаш, а той с нож през мъката. Но в стърнището е вързана и нашата мъка, и мъката на България, един сноп ли ще гледаме сега!?!...

— Бричи, бричи!... Лют е, море, како змия люта...

Доволен, нахлузва широкия острець в канията: ссссъп!

Хитър е Спиро, обрал всичките снопи между лозето и своите момчета. Да е чисто, да се види свой и враг. Не е вчерашен Спиро. А ето от изток, пред Арсо, останаха сума ти кръстци неприбрани. Но там и ожънатото е къде по-голямо, опира в мерата.

Там долу някъде, дето се трупа сганта, удари тъпан. И още един тъпан. Писна пиян гъши кръсък на зурла. Викове се усукаха около кръсъка. Гърмеж, далечен и къс, от пищов. Изви се и пламна, разлюшкан на дълъг прът, аленият език на байрак. Изви се и близна стърнището. Тръгна по него башибозушката върволица, отначало бавно, пипнешком, после бегом. Групички от по двама-трима се хвърляха и пребягваха, залягаха, после пак се хвърляха така. Постепенно опасваха цялото стърнище от изток. Все така косо, все по-близо. Първите се добраха до кръстците, там се загнездиха и притаиха, само гъжвите се подават понявга. А отдолу идваха все нови групи, по-големи и по-гъсти, не пребягваха и не залягаха, вървяха изправени и без страх.

— Хвърляйте, браця!...

Шшшт! Кой се е развикал там? Мешо ли е? Мешо, ти ли пак? Седи миром, Мешо. Никой да не хвърля...

Все пак припукаха две-три пушки, полъгани и нетърпеливи. Спрете. Тайте се и чакайте...

(Нещо става с Мешо. Очите му са такива изпъкнали, така широко отворени и гледат страшно — не може да се разбере ужас ли има в тях или кураж, или всякога са си такива.)

Стефан, коленичил зад кръстеца, наблюдаваше внимателно какво става напред. Те пълзят и идват все по-близо. Елате, елате. Колкото по-близо, толкова по-добре. Елате. Ние стоим и чакаме, ще ви дочакаме...

Сега ще се подравнят, ще сгъстят редицата, ще кажат на тъпаните да удрят по-силно и по-бързо — като на кушия.

И ще тръгнат на юруш. Юрушът е страшен от първия път, ако не устискаш. Но на юруша най-много капят. Стефан знае това добре. Той чака юруш, стои на колене и чака, ръката му потръпва леко и ще стопи като восък дръжката на сабята...

— Какво, да почваме ли? — попита шепнешком някое от момчетата и по очите му, широко отворени, се познаваше, че е силно развълнувано.

— Не бива още! — обади се високо Хаджията. — Нека захванат първо те...

Тогава иззад един от средните кръстци се надигна старец с къса и заоблена бяла брада, обвила челюстите му, с яркочервен фес и навъртяна около феса бяла чалма. Тъпаните и куршумите спряха изведнъж. Старецът иска да каже нещо. Да чуем. Изправи се той в цял ръст, висок, кокалест и мършав като смърт, и завика на малко завален български:

— Ей, вие, които носите уста на гяурски свини и от Аллаха сте отредени да служите на синовете му, и не заслужавате по-добро с вашите дебели глави!... Вие, ей... какъв ви е зорът бре, хъшлаци недни?... Къде сте тръгнали на майка си в...

— Арсо! — подвикна Стефан.

Гръм. И още един отляво, оттам, дето е Хаджията. И още няколко, разбъркано отпред. Събраният накуп трясък на толкова пушки удари рязко в ушите и ги накара да писнат. Преди димът да се разстеле по стърнището, Стефан видя как старецът се смъкна окосен зад сноповете. Колко много олово за едного.

— Готово. Иди при майка си... — каза Арсо и зъбите му лъснаха.

Но когато димът изтъня и кръстецът отново се откри — зад него пак беше се изправил същият старец.

— Ей, вие, говеда гяурски... кожите ви ще дерем, така да знаете. И тъпани ще направим от кожите ви... И да знаете, че...

— Ах, куче, докога ще ни въртиш!

Стефан протегна ръка и взе пушката на най-близкия четник, полека я вдигна и подпря на снопа, прицели се. Старецът много мърдаше. Така... раз!... В следния миг той видя как старецът се

заваля, вече истински, как го подемат няколко ръце, чуват се викове оттам. След малко го влачат за краката надолу, назад някъде.

— Така... наприказва ли се? Има ли друг мераклия да приказва?

Забумкаха пак тъпаните, запищя тържествено и треперливо зурлата. Заобаждаха се башибозушките шишанета едно през друго, от единия край на стърнището до другия, до лозята, лозята още мълчаха. Башибозукът се понесе нагоре, не на юруш, а така, пълзешком, по няколко човека, настойчиво и все напред и нагоре.

— Удрете! — викна Стефан.

— Удрете! — повтори Мешо и се изправи, и разпери дългите си ръце, очите му изцъклени. Насила го задърпаха да легне.

— На месо, момчета!

Пламнаха игленките, шишанетата, арнаутските. Гъст барутен дим напълни стърнището и легна като памук наоколо, обви слънцето, то слиза надолу вече, мътно, кървясало като око... В гърлото стърже, като да си глътнал пясък. Гърдите няма какво да дишат... А после всичко се омеси в едно дълго и тегаво, замесено с кръв и пушек месиво. Отдясно се чува къси тревожни викове, псувни, съсък на падащи снопи, глух тропот на крака, после шумът се премести татък из лозята. Спиро го няма, момчетата му също ги няма. Къде са, какво стана?... В гърдите на Стефан стана празно от смут. Пометоха ли ги?... Ха, è го, è го къде бил... Тича Спиро из лозята и размахва широкия си нож където завърне, лозето ли сече тоя луд човек?! Момчетата му и те тичат нагоре-надолу из лозето, мярнат се и се покажат, ту се наведат, ту се изправят, и около тях е необикновено тихо вече, шум няма и гърмежи няма. Стефан се сбързи натам да види каква е работата, но Спиро се връщаше вече назад към снопите, крачолът му разпран додолу, а под крачола кракът му бял като липово дърво, на което са забелили кората. „Черкезите“ — каза той само. После се навежда, скубе трева и стрън и трие ножа си. И тихо почва да мърка за себе си все старата песен за момата калугерица. „Караджа, Караджа!...“ — някъде викат. Гърмежите отсреща букват в синьо и черно, после се разпукват, оловото пици зло и дига пушилка в пръстта, кога се забива. Вурун!... Тутун!... Дръжте ги!... Елате ни дръжте. Ха. Ако можете.

Гърмежите оредяват и през черния дим се надига черна стена, тя се надига и идва. През снопите, през стрънта, пълзи страшно насам,

жива, разкъсана тук, по-плътна там, идва, топки се премятат насам, насам, насам...

— Караджа!... — продра някой гърло.

„Стига рева, тук съм...“ Приведен като за борба, стиснал сабята в едната ръка, пищова в другата, Стефан се придеби напред. Ах, там зад снопите, зад снопите, зад проклетите снопи, които не прибрахме... Там. Да ги повдигнем като черга тия снопи и да ги изтръскаме от бълхи, да изпопадат бълхите башибозуци... Той разрина с крака първата петина, която се изпречи отпреде му, снопите се разбишкаха по земята — и между снопите се измулиха две голи и бръснати глави, ау, мамините, какви са слисани, какви са отворили уста и двете... Ударът падна по темето на единия, отскочи, та по рамото на другия, леко, само с върха. Изпълзя и побягна на четири крака. Къде? Желязото махна колкото може и като си пробиваше тесния път, изхряска — не ухото, а ръката го чу — и се заби в нещо твърдо, и така силно потрепери, че ръката изтръпна... Някакъв як набитак, гол до кръста, с увиснал гол корем, с дебели мустаци и дебело, кръвено лице, бръкна в силяха. Много ловко дойде, много наръки: там, дето свършва дебелият врат и почва дебелото рамо. Точно там. Желязото потъгна дълбоко, много дълбоко, и от дълбоката цепка, от парцалите кожа и бризналото алено излезе само: ааа... — като от продупчен мех. Остави меха да спада и мина на тия двамата, които изведнъж се изправиха пред него. Само разпери ръце и ги прегърна, сбра главите им само, тресна ги една в друга и те издумкаха. Бутна с коляно после — те се обърнаха и побягнаха замаяни и ужасени. С всичка сила ритна тогава едного отзад и той грохна в стрънта и запълзя бързо-бързо с обърната назад глава, с кървав нос и очи, големи от ужас. Хайде, живеј ти... Отде сега изникна пък тоя? Един неправдоподобен гигант с увиснали джуки на устата, черен и космат като арапин, китките цели лопати, лопатите награбили шишането за цевта, шишането замахнало мощно — и го стовариха с цялата си зверска мощ надолу. Насмалко остана, ах, съвсем насмалко. Щеше да го свърши наведнъж. На мига Стефан изви снага, шишането мина по лявата ръка, от горе до долу, отнесе половината ръкав заедно с пищова. И още един замах... Шишането падна на земята заедно с лопатата, която го стискаше и продължаваше да го стиска още, една лопата — китка на ръка. И една зверска удивена муцуна, която още не знае какво е станало и още не усеща болка...

Като насън Стефан мярна около себе си кривокракия Дреновски, тича нанякъде да прави нещо, все така сериозно като всяко нещо, което прави, и канията на калъча му дъдри по сухата пръст и подскача празна. Мярна грубия Зааралия, лицето му като на бесен разкривено, нямаше ни пушка, ни нож, държеше само дълга и дебела сопа, пръта на знамето може би, и налагаше тая сопа, дигаше я и я сваляше, хъкаше и парчета хвърчаха от пръта с трясък. А от гърдите му, гъстообрасли с косми, черни от косми през разкъсаната риза, а от гърдите му, това ковашко духало, духаше като пламък — тъх!... тъх!... — сякаш цялата му сила изскачаше през гърдите. Караджа!... (Кой там се дере все така?) Стефан се засука и клекна, прибра падналия пищов, беше бейският гюмюштепелия пищов, който светеше в стрънта с лъскавата цев, изплетена от тел змиеобразно. Тогава съгледа Хаджията, далеч на северния край на пусията, беше излязъл напред, беше сам, заобиколен от трима, които налитаха да го хванат. Видя го как махна тежкия приклад на едно шишане, замахна ниско, в кръг, и го строполи по краката. Двамина от турците се превиха и паднаха веднага. Падна и прикладът на шишането, отхвъркна настрана, отцепен от желязото. Третият се хвърли на Хаджията и се счепка люто с него, гуша за гуша. Сега!... Идвам, Хаджи, дръж се!... Към Хаджията се втурнаха неколцина от четниците, на същия миг от другата страна се затекоха неколцина башибозуци. И се затегна възел от яростни викове, удари и сеч. Стефан се спусна нататък през снопи, през хора, свои и чужди, не гледаше къде газии и нищо не чуваше. Последното, което видя, бе шишането с отцепения кондак, Хаджията го бе докопал отнякъде — не беше негово, — шишането летеше и се премяташе във въздуха, хвърлено от силна ръка, закачи едного турчина по плешката, турчинът залетя да пада, като спънат, но не падна, както бягаше назад. Бягаха назад и другите, бягаха, сриваха се надолу из падината от северната страна, съпиняха се в лозите, ставаха и пак бягаха. Хаджията беше здрав и читав, беше само тежко задъхан и триеше с ръкав челото си от буйно рукналата пот. Но от падината почти веднага се чува викове: „Вурун, вурун!“.

Нова тълпа башибозук залази нагоре.

Начело на тълпата вървеше — далеч пред нея на десетина крачки — един възрастен турчин, почти старец, и той като предишния, само че по-нисък и по-пълен, още як, въртеше бързо ятагана над главата си

и викаше нещо. Личеше да е нещо като башибозушки главатар, защото го слушаха и му се подчиняваха.

— Не пушкайте още! — извика дрезгаво Хаджията на момчетата наоколо. — Дайте ги по-близо...

Възрастният турчин излезе на открито, гръмна с пицова си веднъж към четата, възвърна се и махна с ножа в другата ръка към тълпата зад него да тича по-бързо. Тогава се чу гръм отнякъде, Стефан видя как се заклати гъжвата на стария турчин, как турчинът стъпи на коляно и се хвана за другия крак, и започна да се смъква на рамо и в ръката му пицов. Видя през мъглата Арсо, почернял, само зъбите му святкат, той си е все засмян, каквото и да става, и да не се смее, е засмян... тича Арсо и се навежда над падналия. Твоята верица, откоги те вардя... И бърка за ножа си, но канията нещо заяда, та не може да го изтегли бързо, изтегля го малко, ръждясала ли е пуста кания?... А ръката отдолу примърдва несигурно... Арсо, внимавай!... Жив е!... Не, спри, не смей!... Арсо!... Гръм. Ах, закъсна само с един скок. Видя как ножът бавно слезе надолу и падна изтърван, как Арсо стои и леко се заваля като пиан, и все още се усмихва, леко се люлее намясто като пийнал веселяк. И рухва по очи на гъжвата. Арсо?!... Ех, Арсо, Арсо... Втурна се и стъпи на гушата на турчина, както смазващо стъпват на гушата на змия. Вдигна другаря си и го обърна. Куршумът минат през гърдите, а през ризата на гърба — дупка, разцъфтяла розово-пенесто. Арсо... една дума, момчето ми, само една, чуваш ли?!...

Не чуваше Арсо.

„... Ке га опраим...“ И всичко прави той леко и безгрижно, все засмян. Светът е светъл, животът лесен и весел — ке га опраим. Всичко оправя. И около него сякаш е по-светло и по-чисто, няма бъркотия, няма смут. А, това ли? Ке га опраим... И отива към страшното нехайно и без страх. Не защото е безстрашен, а защото не знае страх, като младенец. Просто не знае...

Няма го вече Арсо, велешанчето Арсо. И Светът потъмня.

Стефан хвърли сабята. Звуци, натрупани в гърлото, изведнъж задъниха гърлото и изригнаха, виещи и диви. Той слушаше някъде около себе си, като изпод земята, гласа на Хаджията, но не виждаше него. Бъди мъж, казваше равно и глухо гласът, бъди мъж, бъди мъж, мъж...

Поиска джамадана си. Донесоха го. С него покри лицето на убития. Не можеше да гледа това младо, още живо лице, тая равнотъба широка усмивка, която още стоеше на лицето и затвърдяваше... Взе сабята от земята, изправи се треперещ, подпря се с две ръце на нея и тя хлътна в пръстта. Нямаше сила; силата, която гореше, угасна. Усети лявата ръка, усети, че има лява ръка. Кожата охлузена и смъди. Гледаше момчетата, всички бяха тук, около него, всичките без Арсо. Гледаше ги с тия опушени и засъхнали лица, само очите не бяха опушени и светеха още — и бавно, бавно се връщаше на земята. Ни крачка назад, момчета. Ни крачка назад. Тая земя е България, разбирате ли? Разбирате ли? Ни крачка назад от България... Очите отвред го гледат с надежда и казват тихо очите: бъди с нас, бъди с нас, всякога бъди...

... Там отпред, далече нататък, зад най-далечните снопи, шарят черни малки фигурки, шават там, влачат нещо някъде, влачат, влачат също такива черни малки фигурки. Плякат отделни случайни изстрели. Тъпаните пак се обадиха. Идат? Няма страшно, вече няма. Ей, комиталар бе, къде сте тръгнали бе, какво сте намислили, проклети да сте? Коркма бе, не бойте се, давранма, дайте се в ръцете ни и няма да ви сторим нищо... В сухите гърла стърже, ръмжи ръждясал смях. Ей, башибозук гиди, торбалари бе, елате по-близо да ни вземете в ръцете си бе! И вода донесете малко бе...

— Удрете, бракя!

Вържете го тоя Мешо, стига е бракял, стига е удрял и лудувал, ушите ни проглуши... от устата му пяна лети, пушката му никаква я няма...

Майчице, няма ли край тоя ден, тоя дълъг-дълъг ден...

Въздухът трепери насветлян, накален. Пещ-пек, отникъде ветрец, никъде хладинка, в жегата да се удавиш като във вир. Ех, барем една капка... Напукани, кървясали, запалени уста сънуват капка вода. Ни капка.

Тогава видяха Лександърчо, Цанко. Легнал на ребро като заспало детенце, юмручетата до брадата, коленете свити напред, мъничък и розовичък като момиченце, с нежен розов врат. И на нежния розов врат — една малка розова дупчица, съвсем мъничка.

Вчера, спомня тогава някой, той, горкият, цял ден писа и съчинява, писа и бриса, тая сутрин изпрати писмото с чама, то още

пътува с чама надолу. „Любезни и прелюбезни татко — пише писмото, — днес аз отивам в наша земя прадедна. Там ще, мили мой татко, да живея свободно...“

Ще да живея свободно. Горкият Лександърчо. Отиде в наша земя прадедна. Стефан го гледа и от челюстта му се издуват две корави буци, космите щръкват на тях. Борбата е без пощада, такава е борбата. Падналият — паднал, лека му пръст, ние да сме живи, Стефане... Стефан взема настрана Зааралията и нещо му говори, Зааралията кима — разбрано, добре. После грубият продран глас на Зааралията разтласква насъбралите се и ги гони: „Я, вардете се малко... какво сте се натрупали, невидели мъртвец?! Ама ха!... Я! Бегайте по-настрана, да не гледате...“

Пада здрач. Свири тръба там долу, някоя смачкана циганска тръба, и Хаджията сочи натам към ровините, дето останаха черкезките коне, дето сега се стичат черните фигурки. „Те ще ни вардят от юг — шепне бавно и замислено Хаджията, изправен в здрача с набита, едра снага. — Те от юг, а ние от север... Ще се спуснем, ще завием, ще хванем, отдето минахме. И ще ударим пак на юг, дето се чернее нещо там на баирите отсреща — гори ли са, какво е там...“ Слушат мълчаливо думите му. Слушат и един друг звук, приглушен и тъп, от който косите на душата се изправят. Удар на нож по кост. Хряп, хряп... Ножът на Зааралията, който сече главите на Арсо и Лександърчо... За да зарови после главите в едно плитко трапче. Обади се и един ранен — Коло, прилепчанчето. Други го обадиха. „Къде си ранен?“ — пита Стефан. Хъката, мъката, свива се, мълчи и не казва. Кажи, бре. „Е, тука... тука отзад... На онова място, дето се седи...“ Аааа!... (Приглушен смях наоколо.) Така речи, аркадаш. Няма нищо, няма нищо, превърза ли го? Сваляй тогава гащите... Така... кокалът не е закачен... Сега ще го притегнем малко... Боли ли така? Ще можеш ли да ходиш сам?... Нищо ти няма, я колчав си мъж... с такава рана — у Цариград... Я ти, Македонски, Христо — въз него да си, да го крепиш...

... И настъпи най-после дългожадуваната вечер. Обади се щурче, по него друго, припламна звезда и по нея сипнаха останалите. Постърви се плявата на Млечния път, лято е, плява много. Вечер, лятна като всяка друга, прохладна, но безводна като деня. Замлъкна хълмчето. Замлъкнаха и бавно изстиваха нагорещените пушки.

Изстиваха трупите, изстиваше пръстта, която искаше да ги прибере. Башибозукът се срина надолу към селото да търси ракия, разляха се кучета там, имаше много кучета, дигна се пияна врява. Черкезите се затаиха в лозята. Настана тишина. Само Мешо продължаваше да крещи: „Удрете, браќа!... Бийте, браќа!... Ууу, дръжете!... На, на, на, кучета, яжте ми месата...“

Слушаха го и се правеха, че не слушат, и беше чоглаво и смутно на душите им. Бяха наставали и се готвеха за път трескаво, който и да е път, стига да води към вода и по-далеч. И по-скоро, по-скоро. Встрани войводите си приказваха полугласно какво да се прави с Мешо. Сиромаш Мешо, съвсем се е побъркал, дрехите му раздрани, устата му в пяна... Несвестен е, лоша му е работата. „Много вика и ще ни издаде, ако го вземем — каза Ванката Христович. — Както и да го мислим, не става...“ „Няма какво да му мислим — боботи Зааралията, — ще го оставим тук и това е, да вика колкото си ще...“ А, не, не може, не бива — отвърщат, — не е човешко... И си мислят: а човешко ли е да пропаднем всички заради един? И това не е човешко... Не иде никак... „Ще го оставим тук — повтаря Зааралията, — хем читаците да смятат, че още сме тука...“

Хванаха се за това — тъй и решиха. Жестоко беше, а нямаше как. Гузно се разделиха с Мешо, просто се измъкнаха да не ги усети. Не ги усети. Дано някак се умири, думаха си, от само себе си да му дойде свестта, та да тръгне подир четата. Някак си дано тъй стане, казаха си. И тайно мислеха, че тая надежда е празна работа. Чакаха дълго, докато притъми добре и всичко се стиши. Жадните напиреха да вървят. Всички бяха жадни. „Сега тихо — рече Стефан. — Тихо, без тракане на оръжие и без приказки. Умрелите — умрели, Бог да ги прости, живите — напред. Хайде.“

И тихо, приведени един по един в мрачината, почнаха да се смъкват по северния склон на хълмчето, надолу, през лозята, Хаджията водеше напред. Спъваха се в главините и шепнешком кълняха. Все надолу, надолу, надолу се смъкваха, за да завият после отдалече и да хванат пак старата посока. Бълнуваха: вода. Тоя дълъг ден няма свършек. Вода. Дано се вода намери, боже. Вода. Душите ни изгоряха.

На хълмчето, то още светлееше горе, останаха щурците. Остана Мешо, той продължаваше да вика и отдалече гласът се чуваше още по-ясен и зловец. Сякаш битката още кипеше там, на върха, пищяха

куршуми и звънтеше нож в нож. Сякаш самото хълмче викаше — това мирно селско, житено и лозово хълмче беше полудяло заедно с Мешо. А когато затихнеше за миг — все така тихо и равно църтяха щурците...

Какво стана после с Мешо, къде намери упокой бедната му душа — никой не знае. Дали черкезите усетиха, че е сам, и го съсякоха? Или той усети, че е сам, и хвана невярна посока? Казваха после, някъде към Сломер бил застигнат и заклан. Други мълвяха — не, някъде из неданските гори имало гроб и той бил на полуделия Мешо. Кой знае. Всякакво се мълви.

Тоя ден караисенци се бяха изпокрили по къщите си, чуваха гърмежи татък из лозята, някакви викове и шумотевици, гюрултии големи, нещо ставаше там, но не знаеха какво е то. До вечерта всичко утихна. А на другия ден беше мирно, нямаше гърмежи и башибозукът се запиля нанякъде. И те пак тръгнаха по работата си, дожънваха и возеха снопи, почнаха да вършеят, почнаха да наобикалят бостаните. Шепнеха, че някакви момчета българчета били минали Дунава и тука били водили война, *сражение*, и уж случайно, по работа уж, отиваха да видят къде е станало *сражението*. Ама какво е било това сражение и тая война, какви точно са били тия момчета — не знаеха. Питаха дядо Станчо, но и той не знаеше много. През нощта куче едно довякло в селото една човешка глава, дядо Станчо я отървал от кучето и я погребал по християнски под хамбара си. Пак през нощта, но по-късно малко, черкезите потропали на дядо Станчовия вратник, че бил откроя, и той помислил: идат за главата. Не било за главата. Черкезите довели в двора на дядо Станчо и там запрели до сутринта две от момчетата. Те били се отделили от дружината и отишли на чешмите да пият вода — там ги и бастисали черкезите, хванали ги и ги навързали. Дали им да носят и едни дисаги, а в дисагите — две отрязани глави. Та тоз дядо Станчо погледнал главите в дисагите, погледнал после момчетата, па ги съжалил и ги попитал: „Къде бре, момчета, сте тръгнали, такива млади и зелени?“. А младите и зелени момчета (едно от тях било Боздугански) били отговорили: „За вас сме тръгнали, дядо, вас, каже, да освобождаваме...“ Тъй били казали момчетата. На тия думи най се чудеха селяните. Как тъй за вас — за нас, демек де, — но за кои нас, за караисенци ли? И какви били тия момчета, нашенчета ли, казваш, а, дядо Станчо? Да не са били московци брей, дядо Станчо? „А, не, не са, не са московци — казва дядо Станчо, — знам ги аз московците, ходят с едни такива големи коне... Знам ги московците аз, не са московци...“ А беки по нашему си приказваха? „Чисто си по нашему, на, кръст“ — кълнеше се дядо Станчо. Да са хаирсъзи някои, разбойници, тръгнали да обират търговци и чорбаджии, да завардват лоши турци по джендемите — това го разбираме. Ама не са. Тръгнали, каже, да освобождават... а, дядо Станчо?...

Селяните пак ходиха на самото място в лозята, ровиха, заничаха, някои мислеха, че там може да има заровени пари. Но нямаше нищо. Парцали се търкаляха някакви само, една празна матара за фишеци

намериха, също и една строшена пушка. Друго нищо. Двата трупа без глава ги погребяха така, без поп, попът не иска да ги опее, за да му е мирна главата. После заораха трапчетата, когато угарисваха стърнищата. Заораха също и матарата и пушката, за да не си отворят заради тях някоя беля с турците. Селяните поприказваха за тая случка, поприказваха, па потънаха в грижите си и я забравиха. Но не я забравиха напълно.

И пак тръгнаха летата и зимите, еднакви и неразличими. Но чудно нещо, колкото по минаваше времето, толкова по живееше случката край тяхното село. Спомнях си я, допълвах я с нови случки, кой какво бил видял или чул за момчетата, изравяха нови подробности и ги лепяха около нея. И случката растеше, растеше и добиваше заряд на голям и далечен пожар. Сражението ставаше истинска война, войната беше война за свобода, и то на цялата България. И то край тяхното село станала тая война.

Убитите се превърнаха на мъченици, а войводите и другарите им станаха като светци.

Тогавя на това място се появи първото паметниче. То беше просто. Постави го Даки, един човек от селото. Цяла неделя си игра с една каменна плоча, дяла, дълба, шари букви и цифри, подсвирква си замислено и накрая заби плочата горе в лозята, на междата на своето лозе. По-късно, когато минаха много години и Даки вече не беше жив, селяните поставиха друго паметниче, на него имаше едно ангелче с крилца и надпис, който времето след това замръчка. Сега вече има съвсем друг паметник, бял един, съвсем нов, малко по-голям и малко по-хубав. На камъка издълбани човеци едни, свирепо устремени нанякъде, така устремени и наведени, че може да паднат и от паметника... Има нещо неловко в новия паметник. Паметниците трябва да остаряят, да станат старинни. Тогавя старинността става искреност някак, а искреността пробива пласта на годините и идва към нас от лишасалите, кривите редове на първата каменна плоча, която най-напред е забучил в земята на сражението караисенецът Даки:

на 1868 г. за памет на войната за свободата на
българия

от с. караджа и х. димитра в Караисен исписа даки
тодорев 1884
покойни † 5 души.

Стефан спря и огледа падината. Същата падина, същи и храсталаците, дето бяха причакали първата атака на черкезите. По-нагоре някъде се намираха чешмите, невидими сега в мрака, зад тях още по-нагоре блещукаха тук-там светлинки, от селото, види се. Момчетата стояха и гледаха натам. „Жадни ли сте?“ — попита полугласно Стефан. Не отговори никой. Гледаха нагоре, едва отлепяха уста, за да помляскат, нямаше и слюнка в устата, за да преглътнат. „И аз съм жаден...“ — добави той.

И тръгна. Не към чешмите. Към височинката, отдето бяха слезли през деня и дето бяха оставили колите на бея. Сега колите ги нямаше. Гледаха го смаяни, постояха, той крачеше сам по върлото и не се отбиваше надясно към чешмите. Па полека се потътриха подире му, но извъръщаха глави встрани и гледаха все още там, в тъмнината, отдето им се счуваше от време на време ръмол и звън на пълни чучури. Все още чакаха, Стефан ще завие към чешмите. Но той не зави. Няколко души все пак се отделиха от четата, наговориха се и тръгнаха към чешмите, без да обадят никому. Водеше ги Насо някой. „Ще прием — каза им Насо, — после ще настигнем четата...“ И тихо изостанаха назад, после все по падината, по падината, започнаха да се промъкват нагоре...

Денят продължаваше в нощта, тоя горещ и дълъг, много дълъг ден. Ходеха на збуна, нямаше десетки сега, бяха разбити и нямаше кога да се преброят, нямаше как да се видят всички накуп, задните бяха се провлекли много назад. Тогава назад отиде Хаджията да ги подбира, за да не се разпилеят из тъмниците. Когато се събраха горе всичките, колкото бяха, пристигна Хаджията и каза да седнат, да си починат малко, да се посъвземат и пооправят; който има нужда някаква да си види нуждата, сега е спокойно вече и безопасно, башибозукът ни чака другаде и няма да ни дочака, макар че още не е разминато. Но момчетата не искаха да седат, искаха да вървят, само да вървят, да бягат по-скоро от това място, да вървят все натам, където има вода, колкото и много да вървят за тая вода. „Вода ще найдем — каза

Стефан, — вода трябва да има някъде, не може да няма. — Той обхождаше момчетата. — Потрайте, момчета, цял ден сме траяли, даже не цял ден, а половин, още малко ще потраем, но ще найдем вода, каквото ще да става. Най-лесно е да прескочим до чешмите, è ги де са, но що да даваме жертва?... Татък... — забелязахте ли днеска? — татък навлизаме все в горици. А където има горица, все има и водица някаква. Ще я найдем, ще прием колкото си искаме, ще се поизмием. Па ще се задъним после в някой гъсталак да денуваме. Ще си отспим там, ще си отпием. Пък на другата нощ, здраве да е и Бог на помощ — на другата нощ ще се емнем пак. За една нощ сме в Балкана. На Агликина поляна — там са нашите побратими. Нека ни гонят тогава...”

Така каза Стефан и момчетата се пооживиха. „Да вървим, да вървим, хайде, какво се маем?...“ — разбъбриха се. „Чакайте, по-тихо, да съберем душа, че тогава“ — обадиха се други. Все пак постояха малко. Стефан минаваше от човек на човек, взираше се в лицата, смъкнати за един ден, казваше по някоя дума. Постегнете се малко, казваше. Гледайте да не затриете нещо. Тепърва имаме работа ний, че сега почва. Най-вече оружието вардете и джепането. Без оръжие един народен поборник не е никакъв поборник, а чучело за талим — да се учат да стрелят на него башибозуците... А сега какво, да хващаме мекия? Че за хора от нашата черга, бунтовници и царски душмани, никой не е правил царски път... Карай, карай — обадиха се, — да караме. Ще цепим направо...

И наставаха, които бяха седнали.

Няколко пушки припукаха, слети в залп, след малко още две, поотделно. Идваха отдолу, откъм падината. Стефан видя късите огънчета на двата последни изстрела, после ги чу. Ослуша се, послушаха се всички, но повече нищо не се чу. „От чешмите трябва да е — помисли Стефан, — там някъде са чешмите.“ Кой стреляше и по какво? Кого изгориха? Не се знаеше.

Тръгнаха.

— Горят слами там — каза някой и всички се обърнаха на изток да гледат.

— Я някое село, я...

На изток зад горите и рътлините се надигаше огнено зарево, то растеше, ставаше по-бяло и по-широко.

— Месечината е... — каза Стефан.

Месечината се показа иззад горите, голяма и пълна, и бързо започна да се търкаля по пътя си нагоре. Поляната, по която вървяха, се бялна, стана видело като ден.

Дано не ни забележат...

Наоколо беше тихо и чисто. Поляната леко се наклони, огъна се и пак потъна в падинка.

— Вода ми чучурика... — прошепна Хаджията.

Хаджията имаше остър слух.

В дъното на падинката, не по-широко от ръкав, течеше и побляскваше слабо ручейче. Дружината се сурна към него, без да гледа ред и команда, и наляга край ручейчето като убита. Някое време не се чу глас, чуваше се само едно лакомо преглъщане на много гърла. Ручейчето, отбито в толкова гърла, понамаля и престана да бълбука. „Ей, пуснете малко вода!...“ — подвикнаха тихо ония, които бяха налягали по-надолу. Но никой не им отвърна. Момчетата пиеха, надигаха глави като кокошки, да поемат водата и да си починат, после пак се навеждаха и пак сърбаха. Само това се и чуваше — едно всеобщо многогласо сърбане. Стефан се отлепи от ручейчето, изправи се на колене. Все едно, при тая жажда няма напиване, ако ще коремът ти да се издуе като тъпан. Водата като че идеше от чешмите, като че на това място бяха срещнали черкезите. Но днеска я нямаше. Може денем да пресъхва, а нощем да тръгва пак? Не, не може да бъде, чешмите останаха назад. Чудно нещо. Или беше рекичка някоя? Както и да е, беше вода и нямаше цена. Дружината, натежала и отмаляла изведнъж, насяда от двете страни на ручейчето. От време на време някой се навеждаше и почваше да лочи отново. Друг го сподиряше. Някой се сети за празната си кратунка, подложи я и водата засвири в нея. „Напълнете всички съдини — рече Стефан, — който каквото има.“ Напълниха съдините, както можаха — изкопаха трапче, за да пада водата. После пиха още веднъж. Сега можем да тръгваме, време е, хайде. Че лятна нощ е къса... Не им се ставаше, беше толкова хубаво тук, да се отпуснеш на меката тревица, да пиеш и да се занесеш, да забравиш днешния ден и утрешния... Но ставаха и се повличаха сънени, омекнали от умората.

Месечината се бе дигнала високо в небето, когато тръгнаха пак. Накъде? Натам, където е месечината, натам, с усета на прелетните птици. Водата кламбучкаше в коремите, коремите бяха се препълнили

с вода и бяха още жадни. Все пак пийнаха, не е както преди. Пийнаха и скоро усетиха как са отпаднали всички, колко са изнемощели. Очите се затваряха, краката ходеха сами. Вървяха и спяха. Буторясваха се едни други в съня, сепвах се за миг и пак заспиваха. И все вървяха, вървяха. Ех, да можеше да се прилегне за малко, само за малко, там, където вървяха, тъй само да се отпуснат на тая поляна. И да си останат там, па каквото ще да бъде...

Вървяха, разточени в дълга върволица, един по един.

Захвана да става хладничко. Тогава Стефан забеляза, че луната полека-лека почва да бледнее, че изток като че ли се разбелява. Не може да бъде, мигар си отиваше нощта? Бяха спрели при едни лозя в ниското и най-сънените се събудиха, щом спряха. Наоколо стърнища, окосени ливади, тук-там купи сено, пак стърнища. Отсреща, откъм източна страна, се изтакаха гори или редки горички, разкъсани от стърнищата. Развиделяваше се все повече, но беше още рано и наоколо не се виждаше нищо живо, полето бе празно.

— Не ще да сме изминали много — каза Хаджията, като се изправи и огледа полето. — Тия гори се виждаха и оттам.

— За денуване, викам, тука да дирим място.

— Ония там горички...

— Ония ли? То аслъ другаде няма и къде. Бива.

— Хайде!

И Хаджията закрачи нататък, загледан в горичките. Лицето му като да бе се стопило за една нощ. Но и всички лица бяха такива.

Стефан стана, наставаха и момчетата, едва се привдигаха. Някои бяха откъртили така дълбоко, че трябваше да ги ръчкат силиичко, докато се събудят. Тогава те рипаха стреснати и още сънени, полюляваха се и очите им бяха широко отворени, но не виждаха. Гледайте да не забравим някого, да не го събудят черкезите. Е, оная корийка — видите ли? Там сме, момчета. Ще му дръпнем един сън хайдушки най-напред. След туй ще видим какво господ оставил в торбите, все нещо е оставил. Ще денуваме тук, па като се смръкне — друм. Ама друм юнашки, момчета, не като сега. Утре пладнуваме на Агликина поляна, това ви го казвам...

Стефан тръгна след Хаджията из падината нагоре. Малката горица отсреща беше по-близо до Агликина поляна и четниците, усетили скорошна почивка, забързаха. До десетина декара, има-няма,

толкова беше тая горица. Сама всред стърнищата, склонът ѝ гледаше на юг. Не беше съвсем сама. И не беше кой знае какъв склон. Така, полегато малко, а инак равно. Наблизо имаше и други горички, но те бяха раздрипавени, омешани с нивите, не им се виждаше ни началото, ни краят. А тая беше цяла, орязана равно отвсякъде, на открито и височко място, та хем да се скриеш в нея, хем да гледаш на всички страни и да се вардиш. Допадна на Стефан, окото му я бе премерило добре отдалече, а и отблизо я хареса. Дърветата едри, около дънерите шубраки.

Момчетата нахълтаха в гората почти тичешком, пръснаха се из храстите и налягаха кой къде завърне. За миг стана това, нямаше кога да се оглежда и избира място. Някои разхвърлиха пушки и ножове наоколо, други не смогнаха и това да направят, ами се натръшкаха въз дънерите така, както си бяха, опетлани с оръжието, с чантите, каишите и ремъчките като неразпрегнати кираджийски коне. Още шумолеше някой там невидимо в шубрачките, някой все избираше място да свре глава и дълго се наместваше. После утихна. Скоро нечие гърло засвири и заклокочи издълбоко. Други още се щураха насам-натам, пречеха се между дърветата, като да търсеха нещо изгубено.

— Турете стража, десетарите... по четирите къшета... Да не сядат, да стоят...

Стефан вървеше из горичката и я оглеждаше, пращаше десетките по всичките страни, викаше да се не събират накуп. „Не се трупайте, поразпръснете се.“

Кой чул, кой недочул, кой заспал вече...

Цер, едър, с лъскави продълговати шумки, надвиснали отгоре гъсто и зелено. Мирише на зелено, на цер, на Балкан. Де го Балкана сега... Съвсем се раздени, скоро ще се покаже слънцето, пилците в гората отдавна са се събудили, скачат от клон на клон и цъцрят всяко на своя глас. Мирно и тихо. Ех, дай боже, тъй да бъде цял ден. Морни са момчетата, да се напият със сън... Прохладно и свежо. Тревата не е косена, на сянка расла и рядка. Жилест мек типец, него коса не го хваща и без туй. И гали като свила... да легнеш, па да се занесеш. Ех, дай боже... Три, четири, пет... Така, така... Осем... десет... гъсто е, добре е... Осемнайсет от южна страна... Стефан обикаляше и броеше дърветата. Стъпи на нечий крак и отскочи веднага, а кракът и не мръдна. Не можа да го види чий е, само кракът стърчеше навън,

главата навряна в шумата на храста. И къкколи гърлото, че чак шумата трепери. Там един се облегал на дънера и го гледа, иска нещо да каже. „Тошоолу, ти ли си бре?“ Прилича на него, не се отзова. Нищо не иска да каже. Спи. Горкият, заспал с отворени очи. Стефан се загледа в побледнялото лице, на което мустаците висяха като залепени, и му дожаля за момъка. Като да бе обречен, като да бе пътник днес-утре, така нежив изглеждаше. Няма жал, няма жал, сурово е времето, няма място за жал... Четиресет и две, и четири... Ометени стърнища, стрънта гъста, снопите не са много гъсти, возят ги вече. Има си хас да почнат да обикалят тъдява селяни с коли, да дигат врява, да се размърдат насам-натам, тогава и в горичката ще надзърнат, то се знае, на сянка, и ще ги видят. Денят се познава от сутринта, а сутринта е хладничка, имаше малко росоляк, като че долу в падината и денят ще бъде като под връшник. Нищо, на сянка сме. От северна страна зад стърнищата — ниско хребетче, драки по него се редят като почупените зъби на гребен. Не, там не е опасно. От юг, от юг, откъм ония лозя зад стърнищата, там са и пътищата. Осемдесет и осем, деветдесет... Пък кой знае. Дано е мирно и тихо, да се посвестят момчетата, че е мъка да ги гледаш. Те ще се осветят, ще станат и те върли комити, ама полека, време иска. Де да имаше малко повечко време, в Петрушан можеше и на талим да се поучат, да въртят саби и да мерят с пушки. Да се пообиграят и хванат шия. Че само с голо родолюбие не става. Божке ле, ако те има в небесата, дай ми тоя ден, само тоя, тих да бъде, божке, да ми заякнат момчетата, да ми се уловят веднъж за балканските шуми. Па после изпрацай над нас всичките си ужасии. Вода има там, стада има, може да се живее. Но не тука в това поле, не тука, недей тука...

Спокойно навсякъде. Птичета се разшавали и пеят ли, пеят, като да е празник. Първите лъчи като шипове пробождат горицата, опипват я. Сто, сто и две, сто и четири... Там далече зад лозята пълзят две волски коли, дълги ритли с разлища, за снопи. Не идват насам, слава богу. Първият селянин, турил остена на кръста, под лактите, като пъдар, пълзи и той. Карат си нататък. Карайте си. Подир колите прах се задава, от какво ли... Говеда. Селските говеда отиват на паша. От кое село и къде? Кой го знае. Трябаше момчетата да навлязат по-навътре.

Стефан се спъна в един изпъкнал над земята церов корен, насмалко да се строполи. Хвана се за една тънка дъбица, окастрена да

расте, храстът под нея се разклати и изшумтя. Смок или гущер. Не, бай Зайо един издръсна из шумата, виж къде му било легалото, издръсна и заскача полека през поляната, прескочи двама-трима налягали там юнаци и се заподмята нагоре. Спря в края на горицата, послуша се и все така полека започна да подхвърля задница към стърнището — и там се загуби из снопите и високата стрън.

— Повече от сто и двайсет, Хаджи...

— А? — сепна се Хаджията, както беше облегнат на дървото и дигна глава.

— Казвам, за сякогo ще има по едно дърво. Ако потряба...

— Хм. Дано не потряба...

Хаджията пак опря глава на гърдите си и притвори очи. Калпакът му се килна ниско над веждите и лицето му остана сурово и строго и в съня. Ех, дано... Стефан се изпъна по гръб до него, подложи ръце на темето си и въздъхна. И веднага започна да потъва някъде плавно и меко. Тогава видя Арсо, велешанчето, все така пъргав като топка и засмян, натоварен по харамийски тежко, но не му тежи, а му приляга всичко, калпакът бутнат на една страна и светлата коса бликнала изпод него — усмихнат идва насам. Лягай, лягай — сили се да му каже Стефан, — внимавай, Арсо, черната ноздра на един пищов души вече дирят ти... А не може да му каже, от устата му не излиза дума, само дрезгав и мъчителен звук. Арсо идва уж право насам, а отминава някак, все така усмихнат и загледан надалече — плува нататък безшумно. Арсо, върни се, чуваш ли?... — в гърлото драци и гъргори все тоя звук, от който не се разбира нищо. А в гърдите го дави. Арсо не чува и отминава, Стефан тича подире му и все не може да го настигне. Арсо върви полека уж и не бърза, а все се отдалечава и постепенно се стапя в синята омара. И над омарата се дигат кули или куполи някакви, като облаци... не, не са облаци, то е Варош капия, ето я старата лишасала стена, горе по стената израсли високи и сухи буренаци, ето го мостчето за капията, долу ровът. А пред мостчето се изсипали турците... Бяха повече от нас. Но всред нас стоеше той. Като слънце стоеше Раковски с оня бял калпак, султан-перо на калпака, червена куртка и зелен старобългарски панталон, на чизмите махмузи, в ръката сабя. Раковски, оня от Първата легия, млад, по-хубав от бога, цял пламнал, изгарян от охтика и родолюбие. Господи, как го обичах! Той само посочи със сабята. Само посочи — и се хвърлих, и се

хвърлихме. По ножа ми още имаше засъхнала кръв от кръвта на бинбашията. Ножът не трябаше. С две ръце сграбих двамина и... от един път отидоха в рова. Всичко после стана бързо. И взехме Варош капия...

И като облак се кълбеше кубето на Байраклъ джамия. Ние отвън, ония вътре, па бяха много и стреляха, прозорците четинясали от пушки — блюват огън в здрача. Пет-шестима паднаха от нашите. И Раковски тогава рече: „Я, двама...“ Само хванах одного над лакътя, беше Васил, Дякончегото Васил, и се спуснахме към прозорците. Две-три пушки само теглихме през прозорците, вътре в гъстото на навалищата, и ония зареваха и завикаха: „Аман, даваме се на ръцете ти, Раковски капетан...“ И Раковски им рече: „Запалете една свещ!...“

Ония запалиха една свещ...

Стефан отвори очи, слънцето от една пролука в клоните биеше право в очите му. Вдигна се на лакът и се огледа. Тихо. Хаджията го нямаше. Стефан понечи да стане, но залитна и се хвана за дървото. Като че някаква горчива мътилка някъде в него се разклати, още повече се размъти и загорча. Постоя така, докато мътилката се разнесе и обистри и мине тръпката в краката му. Тогава се изправи окончателно, подпрян на дървото. Гърдите го поболваха леко. Гората още спи. Кое време е? Колко време е лежал? Не знаеше. Нещо бе го събудило, не слънцето само. Сънят изтичаше от него. И чудно, като че слънцето бе изгряло от запад и всичко се преобърнало. Или залязваше вече слънцето? Стефан бръкна в чантата, набара парче сухар и го постави в устата си, облиза го и почна да го смуче. После тръгна полека към отсрещния край на гората, като се провираше между дърветата и храстите. Момчетата, налягали в безреда, кой по гръб, кой по очи, двама се бяха прегърнали, и двамата подложили калпаците за възглавета. Спъна се в една пушка — много са си разпилели оружието, трябаше да каже да го приберат — пушката беше хвърлена напреки и добре че не бе запретната да изгърми. Чак тогава в главата му се проясни съвсем, слънцето отиде на изток и вече се надигаше. Светът застана на краката си, гората, стърнищата, ливадите отсреща и лозята се обърнаха и заеха предишните си места. Такааа... Да видим пак: гората е полегата към пладнe; Хаджията сигурно се намира на оная страна, северната, а тая в южна. Така... Слънцето стоеше още ниско, но вече видимо се издигаше и почваше да напича, прохладата бе

изгубила ранната си свежест. Стефан усети как се наливат бавно с бодрост първо краката му, след като мина тръпката им, после и цялото тяло. Той тръгна по края на гората, любопитен да погледа пак, да разгледа всичко още веднъж и да пресметне. Та после спокойно да се свре и той като момчетата някъде в шумата на южния край, да си доспи. Първо да види стражата. Пъшкане едно го накара да се обърне. Четник седеше на тревата гърбом към него, наведен, разглеждаше нещо. „Мънза, ти ли си? Какво правиш?“ Мънзата се обърна, изглежда го и пак се наведе напред, без да отговори. „Що не лягаш, Мънза?...“ Мънзата гледаше краката си. Калеврите ги нямаше. Омотал краката си с някакви парцали, сега ги размотаваше и разглеждаше. Не две ходила, а две рани грозни, като от изгорено, кожата висеше на парцали и месото се червенееше.

— Тц-тц, докъде си я докарал, Мънза... — угрижено рече Стефан. — Казвах ти аз да obuеш цървули...

Видя Дреновски — стоеше снишен до един храст, краката му се бяха раздалечили още повече, гледаше напрегнато към низината, очите му зачервени и изпъкнали. „Защо си ти на стража, малко ли са човеци от десетката?“ Дреновски само махна ръка, без да погледне, махна надолу и не можеше да се разбере какво казва тоя знак — да се сниши ли и той, или да приближи още малко. Стефан приближи и загледа в посоката, в която гледаше и Дреновски. Какво е, какво има?

— Ето пак... — прошепна Дреновски.

— Какво е? Не виждам...

Но видя. Нещо се белееше там долу в низината, белееше се и мърдаше из храстите и избуялите треви, бавно се местеше. Ето, бялото излезе малко по на открито, нещо се праметна там и махна кратко.

— Няма нищо — каза Стефан. — Добитък трябва да е. Пасе...

— Волове... — отдъхна Дреновски. — Да ги газят мътните, акъла ми взеха. Но за тия волове трябва воловар, а воловар се не види, това е...

Дреновски извади кожена пунгия, приклепна и като подпря пушката на бедрото си, започна да свива цигара. После подаде пунгията и на Стефан, мълчаливо и без да се обръща. Стефан продължаваше да гледа надолу. Воловете се показаха съвсем, те пасяха обърнати към гората, пристъпяха и често-често размахваха опашки. Никакъв човек нямаше около тях. Воловете по едно време дигнаха

глави и тръгнаха към гората, като усилено работеха с опашки да се бранят от мухите, които се въртяха на гъсти рояци около тях.

— Напекла ги е жегата... и търсят сянка.

Зад воловете се показва и техният пастир, сигурно бе лежал някъде в тревите досега, може и него да бе напекла жегата. Бе метнал абичка на рамото си и се тътрузеше лениво подир воловете, които идваха все по-близо. Те вече не дърпаха трева по пътя си, а вървяха с дигнати глави, жадни да потънат в зелената хладинка на гората, и отчаяно се бранеха от мухите.

— Ама че и беля с тия волове!... — избъбри ядосан Дреновски и хвърли цигарото си, но като видя, че дими, го размаза с крак.

— Добре си пасяха там, какво им хрумна изведнъж?...

Двамата се вгледаха във воловаря и зашепнаха. Българин ли е, или турчин? Кое е по-добре? Или е все едно? Дреновски смяташе, че е турчин: „Не видиш ли гъжвата, що е увил на главата си?“. „Не — каза Стефан, — това, което стои на воловарската глава, не е гъжва, а кърпа. Нашите българи си поставят такива кърпи на главите, кога жънат или косят, кога им е жегата.“ Добре де, като наближи, ще видим... Море, няма какво да гледаме, ами да скачаме да го ловим. Че може да свърши някоя поразия, бил българин или турчин...

Воловете наближиха съвсем, вече навираха муцуна в шумата и се готвеха да се наврат целите в гъстака, за да отрийт сърбежа си о дърветата и да се избавят от мухите. Но спряха изведнъж. Изправени, дигнали глави, те гледаха с неподвижни големи очи пред себе си и стояха така. Бяха видели нещо. Единият вол кимна с рога и изпуктя силно. След това възви и побягна тръсом покрай гората към съседния шумак, на стотина крачки отдолу. Другият го сподире. Воловарят загледа учуден след воловете, но не тръгна по тях. Рече, види се, да провери какво ги е сепнало и пристъпи напред. Пристъпи и спря и той. Май че и той видя това, което видяха воловете му — някоя пушка или нож, хвърлени небрежно на тревата, или някого от спящите четници. Постоя, позанича оттук-оттам. Па се връцна и побягна на другата страна, остави и волове, и всичко... Това беше толкова ненадейно, че Дреновски и Стефан стояха и гледаха подире му със зяпнали уста, гледаха го как прескача тръначките и бързо се отдалечава. Не иде ни да му гърмиш, ни да го гониш — гони ли се напласен човек и стига ли

се? Никак не иде. Късно се усетиха, късно. Когато се усетиха — човекът беше далече.

— Убегна, синковецът! — затюхка се Дреновски. — Ама че сме и ние... Сега ще ни обади. Щом стигне до първия келяв мюсюлманин, що има нож на кълката си и се мисли за бабаит — и ще ни обади. Язък, трябаше да го уловим. Язък!... „Бе, де да знаеш, може и да не ни обади — искаше да го успокои Стефан. — Може и нищо да не е видял. Мярнало му се нещо и се уплашил, колко му трябва на човек да се уплаши. Пък и наш българин ако е, няма да хукне сега да ни издава...“ Стефан мислеше това, но не го каза, сам не го вярваше. Току-така един човек няма да зареже добитъка си и да хване друга посока. Току-така не ще да е тая...

Двамата продължаваха да гледат все така безпомощно към човека, който тичаше, без да спира, слезе в ниското и свърна по някакъв невидим оттук път надясно — отдето четата бе дошла тая сутрин, — смали се и се изгуби.

А сега?

Дреновски и Стефан се гледаха мълчаливо, нямаше какво да си кажат. Какво да си кажат, всичко е ясно. По-важното е какво да правят. Да будим четата и да се омитаме? Или да стоим, па каквото ще става — да става?

Може и нищо да не стане. Трепнал човекът, видял непознати хора, трепнал и побягнал, това е. Може да са тайфа жътвари, слезли от Балкана и пътьом легнали на стан в сенките. Може и царска войска да е или потеря за нещо. Може и пазванти да са, пазванти на търговците, що идат от Свищов и карат сол и клинци. Всичко може. А и човекът може да е добър човек, добър българин. Е, поуплашил се малко, като видял тия хъшове, препасани с всякакво оръжие. Поуплашил се, заиграло му окото, но ще му мине. Няма да вземе сега да търчи право при потераджиите, я... А воловете ще набият гъстака и ще останат, докато се захлади, няма къде да бягат...

Стефан смътно се досещаше, че това са детински утехи; че воловарят, какъвто и да е, ще отиде право при потераджиите и ще им обади какво е видял; че потераджиите от башибозушкия сбиротък сега сигурно ръшнат навсякъде и търсят четата, а този воловар ще им дойде като дар божи от небето. Така е и другояче не може. Няма какво да се лъжем. Такава е орисията, ще я приемем такава. Ами да видим

Хаджията, да дигаме хората и да дирим ново място. Тая, ехе, ще провлече време, пък и кой знае дали това място ще е добро, тепърва да го дириш и избираш, може и сами да се издадем, като се размърдаме... А, е го и Хаджията. Хаджи, видя ли? Сега какво? Да се местим? „Не! — отвърна Хаджията, като приближи. — Няма закога. Тук ще срещаме добро и лошо...“ Стефан трябваше да мисли най-напред за лошото, па ако вместо него дойде добро — добре дошло. Кой бяга от добро? И все пак, все пак дълбоко в себе си той пазеше с шепи една светлинка, една мъничка надежда: дано се размине лошото, дано тая случка с воловаря излезе афиф, излезе нищо, та тревогата да остане за него и за Дреновски. Дано.

Той се изправи и закрачи по края на гората, като се промъкваше из шубраците и пазеше да не шуми. Полето наоколо се виждаше чисто. Момчето, което стоеше на стража в западния ъгъл, беше будно и му се усмихна стеснително. Стефан го попита кога се е сменил и то отговори. То като че искаше да му каже още нещо, но Стефан вече отминаваше към съседния ъгъл, като търсеше с очи часовоя. Видя го подпрян на дървото. По-право, беше се похлупил на дървото, подпрян на пушката си, и явно задрямал. Стефан сърдито дръпна пушката изпод мишницата му. Четникът залитна, стресна се, сънлив и засрамен. „Срамота е — каза му Стефан, — твоите другари знаят, че ги вардиш, а ти спиш. Кой е десетарят ти?“

Мина му през ума да събуди всички десетари, но размисли. Нека поспят, убити са момчетата. Той ще поварди. И нему се спи, но ще си отспи в Балкана. Па май вече и не му се спи чак толкова. Да, да, вече се поразсъни, ще кара и така. Нека спят всички, да се наспят добре и да наберат сила. Ще разпусне и часовите скоро, ще им каже да лягат, всички да лягат. Ще ми станат момчетата пак бодри както преди, както вчера, ще забравят вчерашното премеждие. Няма да го забравят съвсем, някои неща не могат се забрави и болят, като си ги спомни човек. Нищо, нека. Не е сватба това и не е сбор, нека да се знае, куршумите са истински и кръвта е истинска. Ще се накървяват момчетата малко, но ще закоравеят и ще се успокоят. Така става тая. Жертвите... без жертви не може. А тая горица... Нищо, добра е, сенки балкански... Само да не дойдат снопарии днес, ще има да се навъртат из гората. Па и да дойдат, има колай, ще се намери колай... И вода трябва да се намери. В низината може да има. Всяко долче дава изворче в

нашата земя, тая златна, зелена наша земя. Ето, спокойно е всичко. Воловарят е някой добър човек, ще мине само с уплах. Кое време стана, нищо няма. Мирно е всичко навред, почва един мирен, работен ден...

Стефан понечи да тръгне пак към крайния северозападен ъгъл на горичката, да види и там пазвантина и да го пусне да ляга. Чу гърмеж и спря. Ослуша се дали ще повтори. Беше като от пищов, кратък и не много силен, но доста ясен, и ехото му прошумоля из горите нагоре. Отекна в сърцето му тоя тревожен звук и го накара да чука по-бързо. Беше отпред, но откъде точно? От низината или от шумнатото ридче над гората? Стефан още веднъж огледа местата отпред. Не прилича гърмежът да е изгърван от мирен и случаен пищов. А ако е така, нищо добро не предвещава.

— Ставайте! — повика той тихо.

Но никой не го чу и никой не стана.

— Стража, дигайте хората!

Зад гърба му се размърдаха, той усети как се разтичаха, чу шумолене на разгръщани храсти, сънено и глухо пробучаха гласове. Дотърча Дреновски и клекна до него, като се мъчеше да задържи запъхтяното си дишане. „От какво е... какво става, къде са?...“ — попита на един дъх. Е, че нищо се не види, празна тупурдия някоя...

— Тряба да се махаме оттук, викай десетниците...

— Къде да се махаме?

— Към изгрева. Ще се измъкваме от гора в гора, нагоре...

— Не е ли опасно сега да... Стефане, пък може и янлъш да излезе тая...

— Чу ли пищова?

— Някое овчарче зад ридината може да го е изпуснало... Я!... Чакай...

В дъното на низината, оттам, отдето се бе скрил воловарят, се показа конник, после още един. После една черна навалица от конници. Подире им пешаци.

— Влачат се... è ги... по корем да се повлекат, проклетниците...

Вървяха разбъркано и бързо се приближаваха, като да тичаха.

Но конете вървяха ходом. И не по пътя на воловаря, а право към горичката идеха. Много сган наведнъж, низинката бълваше непрекъснато още по-много. Чакай... като че се разделиха... едни

идват право насам, друга държат все низинката. И трета редица се разклони, тя хвана ридината откъм север. Ясно.

Вече нямаше време да се излиза от гората. Тук — па каквото излезе.

Момчетата се трупаха около Стефан в западния край на леговището си, стягаха се мълчаливо, търкаха очи и гледаха. Никой не каза дума. Нямаше време за губене. Тия пълчища, полазили като мравуняци, означаваха бой. Това е. Стефан тръгна с десетарите из гората да им покаже къде да залегнат с хората си. Цялата крайнина да бъде опасана с четници, зад всеки дънер да стърчи пушка. Не знаем къде ще ударят най-силно, може да ударят отвсякъде наведнъж, трябва да сме готови... И не им се бойте, от нищо се не бойте. Те се боят от нас. Вчера видяхте колко пари им чинат капите. А днеска сме по-добре от вчера. На сянка сме. Хайде... И както сме си приказвали, момчета — не хвърляйте нахалост. С гърмене няма да ги уплашим. Сяко едно оловце да пада на месо, момчета, на месо. Сигурно да е. Требете я тая сган, до крак я требете! Хайдете, браќа! Ще се забавим с един ден, ама баре ще си очистим пътя за Балкана...

Башибозукът приближаваше. Чуха се крясъци, зурли и тъпани, които думкаха от няколко места, двамина от предните играеха кючек. Врява напълни изведнъж тихата долина.

— Я... че това не са мъже, а жени, дето играят... — каза някой.

— Гевендии водят, мръсниците... виж как им лъщят голите кореми... тръгнаха като на теферич.

— Живот си живеят, коя им е...

— Гледайте, гледайте оня Сербезлията, пак се ерчи на коня си!...

— Нема куршум за него, и това е...

Беше един снажен чернобрад черкезин. Вчера го видяха при лозята за пръв път. Обикаляше непрекъснато из лозята, викаше, кършеше се на коня си, идваше близо до четата и псуваше, после пак бягаше бързо назад. Като живак мърдаше, ни миг не стоеше на едно място, та и не можеха да му се премерят добре. Конят му се мяташе и изправяше неспокойно на задните крака, извил шия като лък, горд и той като стопанина си. Кръстиха го Сербезлията. Мнозина му точеха зъби и му гърмяха, но не можеха да го улучат. Спиросе беше позеленял от яд, че похарчи две шепи куршуми по него и нищо не можа да му направи. Сега Сербезлията пак препускаше тръсом отпред и веднага го

познаха. Беше прихванал късата си рязана пушка с една ръка като пищов, с цевта обърната надолу. Той се отдели от другите и препусна пръв към горичката, аха да влезе в нея. Не влезе, ами завъртя коня на горна страна, после обходи на галоп цялата горичка и пак се прибра при своите, като крещеше и псуваше на три езика, разбъркани в един. Никой не му стреля. Момчетата се въздържаха и чакаха. Бяха преживели треската на първия бой и можеха да чакат по-спокойно сега. Стефан беше заръчал да се крият добре и първи да се не обаждат. Черкезинът ги дразнеше, но ги безпокоеше не той, а башибозукът, който се трупаше непрекъснат по-многоброен от вчера, и заграждаше гората от три страни едновременно. Най-много башибозук се набра откъм южната страна, бяха повечето гъжвалии турци, те залягаха по синорите, обрасли с трънки, както и зад кръстците в стърнището. Оттам троснаха и първите изстрели. Треснаха изведнъж и така гръмовно, та четниците помислиха, някои и се развикаха, че турците докарали топ. Топ нямаше. Просто турците стреляха на залпове. Дебелите им тъпкани шишанета, възпламенени от един път, цепеха въздуха като топ. Бяха видели от комитите вчера при лозята тоя мурафет и бяха го научили. Куршумите чаткаха по стволите на старите церове, лющеха кората им и събаряха тънките вейки, които се сипеха по земята като градушка. Стефан пълзеше от дърво на дърво, за да окуражи момчетата с дума или само с присъствието си — те му се радваха и се успокояваха дори само да го видят около тях. Той каза да се поразредят сега и да не се събират накуп. Също и да не стрелят залпово тоя път. Фишеците малко. Ако фишеците ти са се преполовили, това не е твоя беда само, а беда на цялата чета. „Това яко да помните — каза Стефан. — Ние сме един за друг и един без друг не можем. Но всеки стреля сам за себе си. Затова — целете право. Цели дълго, а тегли петлеца веднъж, но тъй, че куршумът да не падне на сухо...“

Той беше на южната страна, дето се стреляше най-гъсто и турците втори път се дигаха на юруш — и втори път се връщаха зад слоговете, влачеха ранените и виеха като зверове. И се зарадва, като видя, че боят се разгаря по-спокойно и по-улегнало от вчера. Момчетата бяха по-спокойни. Криеха се по-добре, стреляха рядко. Може би и по-сполучливо, защото башибозукът си дереше гърлата и псуваше на провала, лют и дързък повече от вчера. „Тия, както ги

гледам, искат емен-емен да ни прегазят“ — каза Дреновски, който беше с четниците си от тая страна. „Мераклии са, ама не смеят.“ „И кучето е мераклия да стане касапин, адаш, ама не може — обади се един от четниците, набит и с дебели бърни, наричаха го Хитрия, или Итрия, Стефан Итрия. — Така и тия, таман наберат кураж, аха да стъпят на вратовете ни — и им притреперят потурите. Живи и здрави да са башибозушките потури, те ни крепят“ — добави Итрия сериозно и неколцина се разсмяха. „Тогава дръжте ги тия потури“, рече Стефан. „Държим ги — отвърна бързо Итрия, — а за да не се препълнят дъната им от зор, ще гледаме от време на време да им правим по някоя дупчица...“ Наоколо се умълчаха, след малко избухна още по-силен смях.

... Години по-късно, па и досега за тоя бой ще разказва една рисунка, рисунката на Дембицки (*Хенрих Дембицки (1830–1906 г.) — полски художник и карикатурист, свързан с идеите на българското националноосвободително движение.*). Нарисувана някаква чутовна гора, издигната нависоко като орлово гнездо. Знамена се веят там, тръба една се надува и свири, гъсто настръхнали саби и щикове, трясък, пушек и ад... Е, няма чак такова нещо. Всичко беше по-просто, не така бляскаво и много по-страшно. Пак е трясък и пушек, но гората си е една обикновена, мирновременна проста горичка в сред голото ожънато поле. Полето равно като дъска, дъската леко наведена на юг. Горичката — наричаха я Карапановата кория, и сега я наричат така, защото тя и сега си стои — наистина е най-обикновена. През юни нейният стопанин коси оплешивялата тревица, расла в сенките, през август кастри шумата за овцете. Това е. Но беше писано на тая горица да се прочуе по цяла България. Един ден от нейния многовековен живот ѝ даде слава за век напред, може би за векове.

... Допълзя Ванката Христович и пошушна на Стефан да дойде веднага на срещуположния край на гората, „Там става една работа“, каза Ванката. Стефан скочи веднага и без да гледа дали след него иде писарят, се совна като невестулка между дърветата към другия край. Наведе се зад храста, до който бе залегнал Хаджията, полека го отгърна. От северна страна, откъм ридчето, то се дигаше слабо над гората, се бе появил нов неприятел. Аскер, казаха момчетата. Стефан разгледа внимателно гъмжилото горе, „Не, не е аскер — промълви Хаджията, — заптии са.“ Дългите байонети, набучени на пушките им,

лъщяха на слънце, а по еднаквите си униформи те приличаха на редовен аскер. Колко са, не можеше да се познае, но бяха много, а изглежда, че бяха и повече, отколкото се виждат. Защото отгатык ридината имаше шубраки, а униформите пъкаха все от тия шубраки. Всред тях на най-високото място седеше на кон началникът им, беше извадил шашка, гледаше насам към гората и даваше някакви разпореждания. „Отде се взеха пък тия?“ — помисли Стефан и през тялото му мина вълна на смут, когато видя как щиковеите се изравниха в редица и тръгнаха напред, лъскави и остри. Заптийте вървяха изправени, не се криеха, не бяха и много разредени и все идваха, идваха, приближаваха с всяка крачка.

— Стефане!... — прошептя силно Ванката, но Стефан го спря с ръка. Заптийте приближаваха и вече можеше да се разгледат едно по едно напрегнатите им лица.

— Сега! — викна Стефан и махна с ръка надолу, викът му излезе не толкова силен, колкото задавен.

Запукаха отделни изстрели. Заптийте вървяха нагъсто, двама или трима паднаха веднага като подсечени. „Да е жив юзбашията ви, че ви праща така, като леш“ — измърмори Ванката. Другите извървяха още няколко крачки, но колебливо вече, поразбъркаха се и започнаха да залягат сами — зад попадналите им отпреде снопи или направо в стрънта, дето се виждаха открито като сини купчинки. Залегнаха и веднага започнаха да стрелят. Куршумите им се различаваха от башибозушките, жъкаха по-тънко и биеха ниско — биеха на месо и те. До Стефан едно момче само хлъцна „ъък“ и се захлупи върху приклада на пушката си. Стефан нема време дори да го обърне и види кое е, защото гледаше напред, без да сваля очи. Там горе, под командата на заптийския началник с коня, тръгваше вече нова редица от щикове. Посрещнаха я с гъста стрелба от гората под команда на Хаджията. Заптийте вървяха безшумно, не викаха и не псуваха. Даже не стреляха. Само вървяха напред, щиковеите им, насочени за мушкане, светеха със студен железен блясък. Едни падаха и оставаха назад, другите вървяха и не спираха, без да бързат, но и без да намаляват крачка, сякаш бяха от желязо и те като щиковеите си. Ето отминаха първата редица. Тук изведнъж усилиха крачка и затичаха напред. Стефан разбра веднага. На това място крайнината на гората се издаваше малко на север, като тясно полуостровче — към това

полуостровче се бе нацедила неприятелската верига. Стигне ли до него — вече е в гората. Той видя това чак сега и усети как раменете му и гърдите му плувнаха изведнъж в пот.

— Не пущайте ги!...

Цялата сила на гърлото му се сбра за тоя вик. Изправи се и хукна към издатината, не гледаше нищо, ни свои, ни чужди, не се пазеше и не чуваше виковете и от двете страни, нито запъхтяното тичане на Ванката отзад. Когато стигна до мястото, опасният ход на тая редица от щикове бе свършил. Заптийте бяха залегнали зад дългия кръстец, най-близкия до гората — сянката на крайните дървета стигаше до него.

— Иванчо... кибритя!...

Две кутийки каф-кибрит пазеше Ванката в своята свещена писарска чанта, дето държеше списъците, закона, клетвата и другите писарски потреби. Пазеше ги тия кутийки и не даваше на никоя любопитна тютюнджийска ръка да припари до тях. Сега той извади едната кутийка и без да чака повече приказки, залази напред. Стефан видя как той спря, пресегна иззад храста да оскубе наръч стрън, как отупа сламките от пръстта и ги посмачка малко. После ги запали и ги метна към кръстците. Като добре изсъхнат барут, снопите пламнаха веднага. Един по един заптийте заизскачака, приведени зад огъня, и бързо запремятаха дъната си назад. Шарете ги сега по дъната!... Тия повлякоха и първата редица, тя се спусна назад с викове, разбъркана и ужасена, и напразно един от нейните заповедници с гола калъчка, навярно чаушинът й, се опитваше да я спре. Докато удариха и самия чауш, удариха го не смъртоносно. Той падна, но веднага запълзя на четири крака назад, като се озърташе към горичката да види дали го гонят, драпаше отчаяно назад, настрана от пламтящите снопи — без фес, без сабя и без достойнство на чауш. „Не му хвърляйте — каза Стефан, — оставете го жив, да разправя на другите живи...“ Щикове, фесове, трупове се разпиляха по стрънта и я напъстриха с червено и синьо. Машаллах, Ванка!... Ванката е същи юнак, около него са се събрали няколко от момчетата, той им разправя нещо разгорещено и сочи нагоре. И Стефан погледна натам. Заптийският началник още стоеше на коня си и махаше гневно със сабя. Трета редица се готвеше да тръгне, беше по-дълга от другите две, и като че самият началник (може и бинбашия да е, на бинбашия мяза) се канеше да я води. В тая кратка минута на затишие пукна пушка, само една, и от групата на

Ванката няколко гласа изреваха нещо силно и ликуващо. В същото време Стефан съгледа как бинбашията се заваля чудновато върху гърба на коня, като да бе слънчасал внезапно, и как няколко ръце го поеха да не падне и го понесоха към шубраците. Конят сам ги последва. Веднага и редицата пред него се разбърка и започна да се свлича още там, на ридината, без да направи й крачка напред. Така бива. Браво, юнаци. Това е вече работа.

В тишината след това кратко объркване на врага се чу учестеният пукот на пушките от другите места. Особено от юг, гдето, както се виждаше, бе струпана главната башибозушка сила.

Стефан затърча натам по западния край на гората, мина до един четник, който бе заголил крака си над коляното и съсредоточено го превързваше с бяла кърпа, и излезе на долния ъгъл на гората, обрасъл с гъста китка дървета. Тук го пресрещнаха няколко четници и между тях едно шипченче, Христо на име, го помоли да помогне: „Виж — каза, — байо Стефане, не можем се оправи с тогози, Сербезлията. Пукахме му, и така го мъчихме, и инак — не става. Като гевендия се върти, псето, а куршум го не фаща. Фишеците ни отидоха по него. Та виж, да му светиш ти маслото, ако можеш...“

„Мъчна работа е тая“ — каза Стефан, като се вгледа в малкия черкезки конен отряд, който вършееше стърнището на запад и юг от гората, налиташе бързо, изпразваше бързо късите си пушки към дърветата, без да се цели даже, и отстъпваше пак така бързо, колкото да напълни пушките отново. Най-близо до гората стигаше чернобрадият и дързък Сербезлия, който водеше отряда и налиташе пръв пред него. Той и викаше по-много от другите, викаше и псуваше на турски, черкезки и малко български. Разбра се постепенно, че черкезите не са опасни, те не се мереха добре и напразно си хабяха оловото. А главно, не прекрачваха гората. Но те даваха кураж на целия башибозушки сбиротък да налита по-стръвно. Само дърветата ги спираха да прегазят рядката верига на четниците от тая страна. Но Сербезлията не го спираха и дърветата, той стигаше до самата гора, може би сам той вярваше, че куршум го не лови, та идваше все по-близо и все по-дълго се застояваше край гората. И викаше гърлесто, викаше, плюеше и се смееше, само зъбите му се белееха хищно в косматото лице. Море, че си найдеш и ти мастора, глей си ти... — ядосваха се момчетата, но колкото и да го дебнеха, напусто беше.

Кончето на черкезина, младо и нервно конче, трептеше и играеше непрекъснато, като да му бе несгодно под седлото на стопанина му. И нито една драскотина нямаше нито по него, нито по стопанина му.

— Мъчна работа — повтори Стефан. — Шавлив е много, кучето. Ама да видим...

Той взе дългата пушка на шипченчето и се залости между два церови ствола, които растяха от един дънер. Черкезите ги нямаше още, те се бавеха някъде на юг, той ги следеше как се стрелкат насам-натам между групите от пеш башибозук като ято риби и не му беше много ясно какво точно правят там. Най-сетне те се изнесоха към западната страна, разтеглени на дълго повесмо, и препуснаха на бавен галоп из стърнището, по което вече не личаха кръстци — снопите бяха разришкани, сламата стъпкана и смляна като на харман. Стефан се вгледа — чернобрадия го нямаше между предните. Конниците стигнаха до мястото, където бяха залегнали заптиите, и се повърнаха обратно. Но възвиха към гората и минаха близо до нея. Тогава го видя, яздеше по-встрани. Беше спрял и викаше нещо към своите, кончето чевръсто местеше краката си на едно място и изглеждаше, като че не стъпва на земята. Трийсет-четиресет разкрача, не повече — пресметна Стефан. И без да иска, натисна петлеца в бързината. Почака малко да види какво ще стане. Нищо не стана. Черкезинът си беше читав, даже не се заварди, като че не куршум, а бръмбар бе прелетял край него. Ах, трябва по-спокойно, по-спокойно, не бързай... Това беше миг. Когато пушката гръмна втори път, Стефан помисли, че пак не е улучил. Кончето продължаваше да тъпче ръченица намясто, черкезинът продължаваше да седи отгоре му, опрян с една ръка на шията му, и да гледа към другарите си. Някое от момчетата извика: „Ааа, намери ли мастора...“ Чак тогава видя как черкезинът се наклони на едната страна, после на другата, наклони се още повече и тупна на земята тежко и внезапно като чувал. Кончето не му обърна никакво внимание, то престана да играе и веднага тръгна към гората, дето започна да пасе трева в сенките. Кончето не се смяташе за враг на четниците и спокойно идеше при тях. Уловиха го и го поведоха навътре в гората, там го и вързаха. Черкезите завиха диво отдалеч, но не се спуснаха да вдигат трупа на своя предводител, завяха се надолу. Стефан се изправи на колене и протегна ръка да върне пушката на шипченчето. Тогава усети, че нещо го блъсна силно по ръката. Не болка усети, а

тласък, силен, който го завъртя. Той не каза нищо, само подаде пушката, момчетата бяха наставали и го гледаха възхитени, те не разбраха какво стана. После тръгна сам навътре в гората, озърна се да не го видят и коленичи. Огледа ръкава, отгоре не личеше нищо. Отзад и отдолу ръкавът беше прокъсан, а по ръката пълзеше мокрота. Свали джамадана и запретна ризата чак до рамото, опипа ръката, дигна я и я свали. Костта цяла, добре. Още не боли, но кръвоточи силно. Той докъса скъсания от вчера ръкав на ризата. Куршумът бе пробил месото от едната страна и излязъл от другата. Уви раната с парчето от ръкава, пристегна колкото можа със зъби и пръсти. Опита ръката дали се свива — свива се. И то добре. Още не го болеше истински, само лютеше и тръпнеше.

Изправи се и без да бърза, тръгна пак към южната страна на гората, по-вдясно, там, дето бе поставил десетката на Йеремиа. Йеремиа сам го бе помолил да смести до него и хората на Македончето — вчера бяха пак заедно и бяха свикнали да се опират едни на други. Бива... Да ги види живи ли са, какво правят. Че са живи, се познава по пушките им, попукват навремени, а пред крясъците на башибозука предпочитаха да си лежат на сянка и да се таят. Пак добре, че сме на сянка, но и на сянка е горещо.

Допи му се вода, допи му се повече, отколкото вчера, когато беше по-горещо. Пък за беля в манерката няма нито капка, кандилка се празна и дрънчи на сухо. Имаше малко вода в нея доскоро, сигурно се е разляла. Хаджията е там сега, на горния край, дето го остави още сабайле. Лежи там и стреля с барабанлията си. „С пищов той мери по-добре от мене — помисли Стефан — и куршум негов не пропада; може дори да се каже, че колкото са куршумите му, толкова ще бъдат и уцелените от него неприятели.“

Наоколо беше нападала от дърветата прясна шума, лъскави церови шумки застилаха тревата, храстите обръстени от куршумите като от стадо гладни кози. Стефан се приведе, повървя малко така. Позна Спиро по дългите крака. Спиро лежеше по корем, разкراчен, и подвикваше нещо късо и отсечено на околните до него момчета. Стефан набързо го мярна отстрани и едва го позна — устните му, надебелени, се бяха спекли с черна корица. Легна до него. „Какво се чува при вас, каква я квасите?“ „Те, слушай“ — отвърна Спиро.

Стрелбата беше поспряла и отпред, всред башибозука, се вдигаше силна врява. За какво? „Карат се — каза Спиро. — Карат се на черкезите, че като заобиколили от другата страна, куршумите им падали на тях. Ударили били двамина.“ „Тряба да почерпим тогава тия черкези, че ни помагат“ — поусмихна се Стефан. „Ти не бой се — отвърна намръщен Спиро. — Черпят ги. Погледни долу...“

Стефан се надигна. В низината като броеница се бяха напоточили мъже и жени. Носеха стомни и бъкли, едни отиваха, други се връщаха. Носеха вода на башибозука, който пладнуваше на слънце и от злоба дърляше сам себе си. („Не е лесна и тяхната“ — беше отбелязал Хитрия.) Чу как един подвижна сърдито: „Чабук бе, пезевенклер!...“ — и се вгледа по-добре във върволицата от мъже и жени, които разнасяха стомните и кратунките зад кръстците и словете насреща.

Селяни от някое близко село...

Студена, мокра вода, налята от някое скрито в тревистата низина или в шумите наоколо студено и сладко кладенче... и клокочи така прохладно, сладко в гърлото...

Може би не от кладенче носеха водата, а чак от селото, кой го знае колко е далече оттук.

Стефан въздъхна.

Седна и сплете ръце на коляното, но лявата ръка го заболя и той я пусна. Спиро му подаде книжка с насипан тютюн. Пое я, напльончи и запали от праханта, Спиро му поднесе и нея.

Може да са ги докарали зорлан. Така е, зорлан...

Много му се допи вода, от тютюна — още повече. Нямаше вода. По изнурените лица на момчетата, по напуканите им устни, по очите им, които надничаха иззад храстите и завистливо гледаха към водарите, Стефан разбра, че и в другите манерки не е останало нищо.

... Боят подкачи отново късно следобед, неохотно и вяло и от двете страни. Припукваха отделни пушки, които се дебнеха тук и там, от всичките краища на гората и стърнището. „Само да се изтрае до довечера — мислеше Стефан, — само до довечера.“ Дано само удържи на жаждата. Па и на глада, че вече и торбите изтъняха и увиснаха празни и те като манерките. Но жаждата, главно жаждата мори хората, мори ги повече от башибозука. Де сега малко водица, мъничко, тъй, само да лизнеш...

Стефан тръгна пак из гората. И пак гледаше как мълчаливо страдат момчетата, беше му жал за тях.

Нищо, момчета. Потрайте, момчета. Пак ще прием вода, потрайте. Още малко, вечерта е близо. Кой пък хептен не може да търпи, нека тури в устата си оловце от куршум и го посмуче. Помага по някой път...

Сам страдаше. Болката в задната страна на ръката се усилваше от час на час. Той отиде навътре в шубраките, дето нямаше четници, и отхлаби малко превръзката. Мястото над лакътя се бе подуло и зачервило, не даваше да се пипне. Стефан полека отви превръзката, кръвта бе избила през нея и бе се запекла, кърпата не се отлепяше. Той я стегна полека отново. Като се изправяше, повикаха го да дойде бързо. Дреновски или хората на Дреновски го викат. Беше станало нещо с Дреновски... Какво? Той изстина и се сбързи подир четника...

Бяха изнесли Дреновски малко назад от мястото му, той лежеше на ребро, чантата подложена под главата му. Като видя Стефан, рече да се повдигне малко на лакът, но не можа и се усмихна само. Рядко се усмихваше и сега в усмивката му имаше вина някаква: не се опазих, прощавай, Стефане... Лицето му прежълтяло. Долната устна, винаги издадена малко напред, беше по-издадена сега и увиснала безпомощно.

— Е... втасахме я... — промълви Дреновски със слаб глас.

— Къде?

Дреновски посочи с пръст към корема, пръстът му трепереше. „Да видя“, рече Стефан, но Дреновски поклати глава: няма да ме бъде. „Да видя, да видя“, повтори Стефан нетърпеливо и коленичи до него. „Няма какво, полза няма, недей“ — прошепна Дреновски и го погледна с молба в очите:

— Викам... ти, с револвера... по-леко е...

Стефан вдигна глава към неколцината четници, които бяха наобиколили ранения и го гледаха с мълчалива жалост. Махна им с ръка да се дръпнат и те безшумно, на пръстици се дръпнаха назад.

— Ти луд ли си, Ристе, чуваш ли се?... Дума да не става! На ръце ще те носим, ти да си жив... Ще живееш, ще видиш...

В окото му залази сълза, не можа да я спре.

— Няма... — Дреновски поклати глава. — Няма да ме бъде, Стефане. Моята свърши... знам аз...

Стефан едва можа да съгледа малката звездичка от разкъсана кожа в слабината на своя другар — една нищожна дупчица, дето беше влязъл куршумът, около нея нямаше дори капка кръв. Там, дето излязъл, през кръста беше разрушено всичко и всичко нагизнало в тежка, лепкава мокрота.

— Лошо ли е? — попита Дреновски.

— Не приказвай.

— Пие ми се вода.

— Ще потърпиш.

„Корубата е пълна с кръв и тя“, помисли Стефан. Ранените в корема жадуват страшно. Пият ли — това е краят.

— Ще потърпиш малко, скоро ще мръкне. Ще кажа да направят носилка...

— Защо да тежа? На всички е тежко...

— Дай... дай да те превържа... — Гласът на Стефан затрепери. — Па като навлезем в Балкана... до някой и друг ден ще стъпиш на крака... Я го Балкана къде е...

— Защо... лъжеш, Стефане...

Момчетата отново бяха приближили и мълчаха наоколо, навели глави, бояха се да погледнат към своя десетар, който лежеше и също мълчеше. Мълчеше и Стефан.

— Имаш там... в джамадана... защита една книжка... — зашушна пак Дреновски. — Брат бъди ми, дай... защо да се мъча?...

Стефан прилегна близо до своя другар и се загледа в него. Лицето на ранения беше омършавяло изведнъж и бързо добиваше една страшна синкава бледност. Попипа челото — изстиваше...

— Стефане...

Няма надежда. Стефан отпра дрехата си от вътрешната страна, извади прахчето, увито в книжка, и я подаде на одного от четниците. После отиде навътре в гората, да не гледа. Дреновски му беше другар и брат, трябаше завинаги да остане жив в него.

... Знаеха се отдавна, още от Тулча, къде Христо имаше дюкян. Заедно прекарваха вечерите си в малкия градец, заедно скитаха из околностите и в глухите места стреляха на нишан. После в легията... А бяха съвсем различни. Христо — спокоен и разсъдлив, Стефан — буен и сприхав, но и малко по-малодушен от него, и все по него се водеше. Отдавна бе то. Оттогава се разделяха по работите си много

пъти и пак се събираха, и Стефан знаеше, че винаги може да се облекне на ръката на своя другар, когато и да е, където и да е. Като рождени братя се имаха, един от друг не се деляха, бяха като едно. Когато се отвори дума за четата и започна подготовката, Дреновски разпродаде набързо дюкянните си по Влашко, купи наперени гарибалдийски дрехи за себе си и за десетина момчета още. Останалите пари до грош даде на Стефан да тъкми и потяга четата. И от богато младо търговче, което позаглеждаха дори влашките чокойски хубавици, стана изведнъж сетен сиромаш. Най-голямото му богатство беше България, за нея беше тръгнал да умира. И умря.

Беше за Стефан като здраве, като въздух беше. Знаеш, че ги има безмерно всякога, и си живееш, и нехаеш за тях. А сега ги няма. И нещо негово, съкровено негово, щеше да остане при мъртвия завинаги, щеше да остане празно и празнината ще зее винаги и винаги ще боли.

Стефан заплака тихо. Той не се върна да види другаря си как издъхва, да склопи очите му. Не искаше да го види мъртъв, не можеше...

... Привечер дойде подкрепа на башибозука. Турците и черкезите заградиха гората от всички страни и на два пъти налитаха да скочат в нея на юруш. Не можаха. Четата стоеше и не ги пусна. Щом залезе слънцето, тръбата на заптиите засвири отбой, макар да бе още светло. Хаджията заповяда на чирпанлийчето, четния тръбач, да свири и то отбой. А Стефан тръгна из гората да събира момчетата, да ги види колко са и как са. Освен Дреновски, убити бяха още двама. Петима други ранени. Стефан прегледа раните им и им каза да се стягат и те за път. Предложиха му да отсекаат главите на убитите, за да не ги отсекаат и разнасят турците. Отказа. Все не му се вярваше, че Дреновски е вече мъртъв и изстинал отдавна. Не му се искаше и да отиде да се прости с него. Поръча само да поставят убитите в храстите и да ги укроят добре с шума. Белки ги не види неприятелят. Преди да се смрачи съвсем, Стефан забеляза раздвижване в башибозушкия лагер. По един, по двама турците се дигаха от запад и север и отиваха на юг и изток, към пръснатите горички зад стърнищата. Мислеха, че четата ще мине оттам, и там се трупаха да я причакат. Добре, чакайте. Отвързаха тогава кончето на убития черкезин и повдигнаха на гърба му Мънзата, който все охкаше и се вайкаше (припадаше повече на една крак, май като че беше и ранен), а отзад още един ранен, който се хвана за него.

Един здрав трябваше да води кончето. „Ако почне да цвили — каза Стефан, — с ножа поглав...“ Повикаха часовоите от ъглите на гората и тръгнаха. „По-бързо, по-бързо... — шепнесе Стефан. — Няма време за маене, скоро ще изгрее месечината и ще ни издаде.“ Тръгнаха през стърнището на север, спъваха се в неприбраните трупове на заптиите, към ридината, дето заптиите стояха през деня. Спуснаха се от другата страна на рида, там бе пълно с глогове и шипки, изподраха се из тях — и почнаха да заобикалят издалеч. Четворица, разделени един от друг, Стефан постави отпред да водят и проправят път. Сменяха ги често. Беше съвсем тъмно и тихо, само щурците църкаха и улувица една плачеше някъде из горите. Заобиколиха, прехвърлиха отново рида, дето той беше вече съвсем нисък и слаб, и се спуснаха пак в низината, най-опасното място. Гората тъмнееше вече назад. Беше забранено да се говори, манерките увиха с трева да не дрънкат. До Стефан приближи един от четниците, от Търново беше и го викаха Златарчето, и му каза тихо, че е забравил чантата си в гората и че иска да се върне, за да си прибере. „Ще ви настигна“, каза той. Златарчето отиде по пряк път да си търси чантата, но вече не се върна. И какво стана с него после, никой не узна.

Като премина опасната низина, дето можеха да се очакват засади, но засади нямаше или бяха по-нагоре, четата продължи да върви още малко на запад, после зави на юг, водена от няколко души, на които тия места бяха по-познати. Стана по-светло, луната изгряваше. Можеше да се приказва вече, но никой не приказваше. Всички бяха морни и жадни, всички мислеха само за вода и за сън и ако някой им кажеше, че отзад, при башибозука, има изобилни кладенци — щяха да се върнат назад. „Карайте — подканваше ги Стефан, — карайте, утре ще осъмнем на някоя балканска поляна... ако не на Агликина...“ Той знаеше, че Агликина поляна е далече, много далече, и че утре няма да стигнат до нея, ако ще да вървят цяла нощ и цял ден непрекъснато. Искаше момчетата да повярват, че поляната е близо, колко ти е една нощ добро ходене за калени бунтовници и харамии като тях. Искаше и сам да повярва, и вече вярваше малко като че ли. Защото така беше по-леко да се ходи и да се живее.

Предните обадиха, че им се счува глух тътен някакъв, като да иде изпод земи. Четата спря. Хаджията легна по корем и долепи ухо до земята, постоя така, после се изправи и каза, че наистина се чува нещо,

прилича на тропота на много коне и тропотът идва право насам. „Лягайте и ни думайте!“ — заповяда Хаджията. Всички, както си бяха, залегнаха зад едни тръначки и се стаиха. Не мина много време и стърнището отпред зашушна. Ясно на месечината се откри група черни конници, те вървяха ходом и спряха до самите тръначки. Постояха, поприказваха нещо тихо, па обърнаха конете назад. Стефан ги почака да отминат, да затихне всичко, тогава вдигна четата и я поведе право след тия неизвестни нощни конници, за които не разбраха какви са и що са. За чудо конниците не бяха забелязали черкезкото конче, което вървеше с четата, то беше съвсем рехаво закрито зад тръните. Нито пък кончето издаде звук. Но Мънзата се развика, че иска да слезе от него, не му се язди вече, заболяло го седалището от яздене. И слезе, тръгна пак пеша с разкрачени широко крака, по ръбовете на стъпалата си. Вървяха така доста време, редицата се поразтегна и най-отзад се влачеха ранените. Стефан на няколко пъти спираше четата — тя бързаше, защото беше жадна — и после постави при всеки ранен по един здрав да му помага. Вървяха до бялото голо поле, заляно от луна, луната се бе дигнала и светеше пълно. Все на юг вървяха. Навадиха по едно време в едно ниско долче и забелязаха — на дъното му блещука мъртво някакво продълговато заоблено петно, като огледало. Вода!... Спуснаха се урбулешки надолу, забравили рани и умора, към водата. Беше една нищо и никаква локва, гъсто вмирисана на тиня и пълна с жаби. Кой ти гледа жабите. Налягаха по края на локвата и засмукаха. Та даже и не стигна за всички водата. Скоро жабите останаха на сухо, започнаха да подскачат и опулено гледаха тия брадясали страшни мъже, които бяха изпили жилището им. Добре че не изпиха и тях самите...

Стефан не им попречи да пият, сам той гореше от жад и смукна няколко пъти през кърпата си. Като пресушиха локвата, момчетата постояха до нея, помаяха се, като да чакаха отново да се напълни с вода, но вода повече не излезе. Локвата си остана суха. Тръгнаха пак. На неколцина призля, на останалите нищо им нямаше. Те си останаха жадни както преди, само дето стомасите им бяха залъгани с малко мокра тиня.

Но на вода все пак им провървя тая нощ. Тъкмо се отделиха от локвата и забелязаха на височинката двама орачи, две черни сенки срещу луната — вървят приведени над ралата и подвикват на воловете

си. По псувните, с които обсипваха добичетата, познаха ги, че са българи, и завиха всичките към тях. Подвикнаха им: знаят ли вода наблизко? Орачите позапряха малко да разберат добре кой ги вика и за какво. А като разбраха — удариха през угарта, свиха зад едни трън्याсли слогове и се джендемосаха в мрачините. Зарязаха волове и всичко, отидоха и се не видяха.

— Уплашиха се тия чичовци... — проломоти някой.

Под дървото, което тъмнееше сред нивата, намериха бъкел, пълен с вода, една торбичка, а в торбичката — комат хляб, спечен и грапав, две-три глави лук и захлупци шарена сол.

Торбичката Стефан даде на ранените — даде я на Мънзата той вървеше заедно с ранените. Стефан взе и бъкела, поклати го — беше почти пълен, и започна да го дава поред на момчетата. По за две глътки само, по за две, да има за всички. Накрая го поднесе и на Хаджията, който също стоеше и чакаше реда си. Пи и сам той две глътки, а в бъкела остана още малко вода. Даде я повторно на ранените. Поради раните си те изнемогваха за вода повече от другите.

И тръгнаха пак. Стърнища, поляни, пак стърнища — вечни стърнища. Някакъв плитък валог, обрасъл с драки. Спуснаха се надолу. Неколцина от предните се развикаха — намерили вода. Дружината се затече бързо-бързо по гласовете. Беше истинско изворче, с истинска вода, която тече — бистра, студена и сладка водица. И главно имаше я за всички, не по две глътки, а да пият колкото искат. Над изворчето върби надвесени. Спряха под върбите, пиха, миха се, пиха, седнаха, пиха, забъбриха по човешки, пиха, заблещукаха тук-там с цигарки. И пак пиха. Отдавна не бяха виждали толкова много вода. От вчера сутринта, когато минаха Дунава. Вчера... а като че беше лани. Разположиха се около изворчето и не можеха да му се нарадват. Прилегнаха, ей тъй, само да слушат как им чучурика водицата. Някой спомена, че няма да бъде лошо да останат тук на денувка. Някои се оклюмаха, но Стефан не им даде да задремат. Вдигна ги. „Хайде — каза той, — хайде, братя. Потерите са наблизко, ония с конете търсеха нас, може и още да се въртят тъдява и да ни сгзят. А тук, в тия редки драки, и заек не може да се закрие, като зайци ще да ни изловят с голи ръце. Хайдете, момчета, Балканът не е далеко, не усещате ли, че нощя започва да става по-хладничко. Балкан гоним тая нощ, няма лъжа.

Влезем ли в горите — да ни ловят. Цървулите ни ще уловят. Хайдете, братя, леката-полеката...”

Не им се ставаше. Ставаха, един по един изправяха наболелите колена и снаги, с пъшкане и ръмжене ставаха. Пак се поклониха на водата и пиха още един път, за последно. Напълниха и съдини, де що ги имаше. Позапискаха се още веднъж. И един по един се навървиха след Стефан, който вече бе поел сам по късата стръмнина. Пораздвижиха се и се пооживиха всички, даже и ранените замърдаха по-бодро и спряха да охкат. Случи се и равно място, месечината светеше отсрещ небето с пълна сила, та се виждаше далече напред и вървежът се усили. За вода никой не мислеше и не говореше вече. Но водата изпра стомасите добре и глад ги загложди. Глад. „Ех, да има сега едно сугарно шиленце... — помечта някой на глас. — Да направим една жар дебела, горуньова, па като изостря един кол — сам ще го извъртя, докато хване червена корица... не ща друго, само корицата ми дайте...” „По-полека (обади се друг), и на гол качамак скланяш, ама няма.“ „Качамак — качамак, ама топъл да е...” „Бе, и студен няма да остане...” „Е, може и студен, ама да е барем с лютеница или топла рибена чорба.“ „Море, и без чорба и без лютеница няма да го хвърлиш на кучетата...” „Е, то се знае, няма да го хвърля, само къде е?...“ „Ей, щом се карате, няма качамак за вас!“ — изгърмя гласът на Итрия. И се раздаде ситен смях — смееха се момчетата, над които цял ден вися смъртта. Обърнаха го на смях. Млади момчета, коя им е?! Бърже забравят теглила и несгоди, битките и кървищата. Глад не е като жажда. На глад се трае. Ще траят.

И все вървяха.

По едно време забелязаха, че черкезкото конче го няма. Няма го заедно с ранения, който беше на него, и със здравия, който го водеше. Стефан поразпита дали са го виждали там при изворчето, дето спряха последния път, спомнял ли си някой дали бяха там? Но никой не можа да си спомни и каже. Постояха, погледаха, взираха се в здрачевината — нямаше нищо отзад, нито наоколо. Повикнаха няколко пъти тихо, подсвириха — никой не се отзова. Кончето с двамата четници беше изчезнало и никой не знаеше нито кога, нито накъде. Какво ли може да е станало? Някой каза, че кончето сигурно се е подплашило от нещо и побягнало, не могли да го озаптят, останали назад и изостанали. Може и така да е. Но нали щеше да се чуе и разбере?! „Я двама да се върнат

и ги потърсят“, каза Стефан. Никой не искаше да се връща. Тръгна тогава сам, след малко тръгнаха подпре му други двама. Ходиха, обикаляха, свиреха с уста тихо — никой и нищо не се обади.

Съмваше се, бледнееха звездите. Нямаше закога да се чака повече, нямаше защо да губят време да търсят изгубените, кой знае къде са сега. Търсачите се върнаха при четата.

И тръгнаха пак напред, напред.

Някаква тъмна и широка разлата грамада се изпречи напреде им. Село едно, доста големшко. Заобиколиха го, да не разбудят кучетата. Продължиха на юг без спиране. Стефан все подтикваше, подканяше, повикваше тихо. „Хайдете, момчета. Още малко, момчета, още малко, дайте зор още малко, турете душа на мъка. Че è го, месечината белее, изток се е изцибрил и скоро ще пукне зората. Добър път минахме тая нощ, браво, момчета, и на ходене сте юнаци. Нощта си отива, а ни трябва още малко, още мъничко, за да изминем полето и да стъпим с един крак на баирите, ей ги — ония баири, виждат се вече!... Още малко, момчета, хайде! Там ще да се изскубнем от потерите и ще си отдъхнем... живот ще живеем...“

Върволицата пак се бе разточила. Стефан даде почивка, колкото да се приберат ранените отзад, да вземат малко душа и те, спокойно да се наохкат. Седнете сега, сядайте... И за нищо не мислете.

А сам мислеше. За Дреновски, макар че не искаше да мисли за него. Няма да го прежали. Ех, Дреновски, Дреновски... къде е сега душата ти? Ходеше, стреляше, пушеше, понякога приказваше, улегнал и хладен, неизменен и без страх, тръгнал не на бой, а на работа. И крачката му улегнала, разсъдлива някак. Постоянен, знаеш го, разчиташ на това, което знаеш — винаги.

Няма го вече Дреновски. Беше и го няма. Това е. И половината на това, което е Стефан, сякаш остана с Дреновски там, в горичката. А другата половина ходи вцепенена, приказва, пие вода, боли я ръката и е като оглушала, и още не знае колко е загубила — много или малко. Дреновски... Може цял ден да го не видиш и чуеш и може да не ти потряба цял ден, стига ти само да знаеш, че е тук някъде — и си спокоен. Защото знаеш, че стои добре на мястото си и каквото прави — прави го издъно някак, окръгля го и го докарва до самия край, и никой не може да го направи като него. Ех, Дреновски, Дреновски...

Стига. Няма жалост. Той умря. Ще умрем и ние.

Напред, напред.

... Беше съмнало, когато минаха близо до западния край на селото. Горни турчета, казаха. Един от четниците беше го познал, дюлгерувал тук едно лято. Някога тук бил чифликът на един турчин, някой Мурад бей, а селото, което постепенно се струпало около него от чифлишки ратаи, нарекли Мурад бей кьой. После за по-кратко и по-лесно почнали да го наричат Мрадего. По-надолу по Росица имало и друг турски чифлик. Два чифлика, горен и долен. Два вида турци, горни и долни. Хората от околните села отивали да работят на тия чифлици. Къде отивате, бре? На горните турчета, казва, отиваме. Горните турчета, горните турчета, Горни турчета... Така останало името на селото. А на другото село, долното село — Долни турчета... Така разказа четникът дюлгерин. Но всичко не можеше да разкаже, защото всичко не знаеше, пък и никой тогава не знаеше. След Освобождението Горни турчета било преименувано на Бяла черква. Имало една много стара черква в околността, на нея и го нарекли, за да махнат турското в името му. Не стига, че турско миналото, ами и името. Не. Бяла черква, така е по-добре. Хубаво име, Бяла черква, едно от най-хубавите... А още преди Освобождението в селото живеели и турци, и българи, но българите повече. Турците били все келяви някакви, така ги помнят и знаят — келяви, страдали все от кел. Решили българите да си направят нова черква. Докарали камъни от Дъскот, отлични камъни, само за строеж, издялали ги, ще почнат вече да зидат. Добре, ама турците харесали тия дялани камъни. А като ги харесали, задигнали ги и си направили с тях една нова джамия, че пък и те нямали джамия. Българите гледали как трудът им се превръща на джамия. Погледали, погледали, какво да правят? Няма какво. Впрегнали пак биволите, хайде пак на Дъскот, пак за камъни. Карали, дялали, карали, дялали — струпали камъни за една черква пак. И сградили черквата. Това било две години преди да мине тук четата на Хаджията и Караджата. Но те не забравили ония, първите камъни, които се превърнали на джамия. Българинът не забравя труда си. И когато настанало българско, белочерковчани съборили джамията, а от камъните ѝ издигнали камбанария — паметник на всички борци за освобождение. Тя още стои насред село, тая камбанария. Стои си, за да ни показва как по някой път се обръщат работите на тоя свят...

... Четата мина съвсем по видело край селото, селото се бе разшавало вече, говедарят изкарваше селските говеда на паша. Дружината прекоси мерата спокойно и без да се крие, нямаше къде да се крие и нямаше защо. Стигна до брега на Росица и спря на малка почивка при една бачия — лятна овча кошара. Овчарите тъкмо дояха овцете. Почакаха да ги издоят, после Стефан прибра ведрата с димящото прясно мляко, то бе неprecedено и из него плуваха овчи барабонки, сламки и други боклуци. Прибра го и го раздаде на момчетата да го изпият. Така, неварено и сурово. На десетка по ведро, не е чак толкова много. На овчарите каза, че тия момчета са народни поборници, тръгнали за България... и прочее. Значи, тръгнали и зарад тях, овчарите. Та трябва да се нахранят добре.

Овчарите стояха пред Стефан с оръфаните си овчи кожуси, вмирисани на мърша — те не ги свалят и през деня, макар да е сред лято, — стояха, пристъпваха от крак на крак, поглеждаха към оръжието на народните поборници.

Хаджията бутна в ръката на най-стария от тях една-две бели меджидии. „Време робско и невярно е — каза Хаджията, — всичко може да стане, момчета. Нека поне тия прости овчари си спомнят за нас с меджидиите, а не с изпитото мляко, което иначе може да допълни сиренарските им чебри. Нека. Наши другари умряха за вас, байовци, може и ние да умрем и вие няма да узнаете... Запалете — добави Хаджията — барем по една свещ за умрелите...“

Овчарят погледна среброто в шепата си, окашля се, па го прибра в кожуха.

Хай, останете си.

А сега, момчета, на път.

Росица беше поизмършавяла от горещините и нямаше нужда да питат за брод. Четата и не питаше, но се намери една българска душа от Горни турчета, която попита нея. Дядо Стоян я викаха тая душа, тоя дядо Стоян се завъртя около четата. По-право, четата го настигна. Тръгнал беше старецът да лови риба, на рамото му се тръскаше серкме. Бос, запретнал крачолите на потурите заедно с крачолите на долните гащи. Беше едър човек тоя старец, белите му старешки крака, изпреплетени със сини жили, крачеха едро и спорно. Като усети хора зад гърба си, спря и загледа любопитно, мустаците му се поразтегнаха.

— Къде бре, момчета, сте тръгнали така?

— Нали видиш, дядо?! — каза му Стефан тихо, като спря до него и кимна на другите да продължават. — Нали видиш каяфета ни...

— Видим яз, видим... — отвърна тихо и старецът. — Току насреща е реката, как ще я минете?

— Ще газим.

Старецът поклати глава.

— Росица е мъжка река, синко, и не се гази така. Току ха с мене, да ви покажа брод. Има там под Бабин вир едно добро място, понагорце тъй...

И дядо Стоян посочи брод под Бабиния вир — там Росица се бе разляла нашироко и не може човек да я прецапа. Прецапа-прецапа — до пояс, че и до гърди таман. Кой събут, кой обут, кой запретнал крачоли, кой с крачоли, все то, до гърди всичко се измокри — и нагазиха в реката. Напред дядо Стоян, по него Стефан, подире останалите, по един, по двама, по трима, хванати за ръце. Най-яките вдигнаха на гръб ранените, да не намокрят и подлютят раните им. От другия бряг веднага почваха баирите, те бяха по-големи от досегашните, бяха първи знак на Балкана. Дядо Стоян посочи и пътеката нагоре.

— Това от мене, синко... — каза старецът. — Да поменувате дяда си Стояна.

— Благодарим, дядо Стояне, ще те поменуваме.

— Със здраве, момче. И Господ да помага...

Старецът се прекръсти едро. „Ех, не ща да съм чак толкоз млад като вазе... — мислеше си той. — Само двасет години да бях по-млад, двасет... де ги сега ония години... нямаше да нося серкме на туй рамо...“

Той остана долу в ливадите и дълго гледа след четата, която се изнизваше нагоре. Разбутана бе старческата душа от тая среща и вече не ѝ се ловеше риба. Но остана до реката, уж че лови. Метна старецът няколко пъти мрежата, за да не го набедят после турците, че имал работа с комити.

От баирите нагоре почваха, но далече нагоре, драчовските гори, гори гъсти и добри да се скрие човек и да си поеме дъх. „Веднъж да хлътнем в горите и да заметем дирите си, да изберем място за денуване. Напнете сега, момчета — каза Стефан, — малко остана. Мъжката напнете...“

В Горни турчета по теза време учеше децата някой си даскал Киро Петроз. Той още не беше станал Бачо Киро, както го знаем от читанките по история, оня Бачо Киро, който сам отива на бесилото. Той беше само Киро, един даскал, който даваше ухо на народните работи, помагаше им колкото можеше, а народът го почиташе и го наричаше Бачо. Лани по същия път беше минала четицата на Филип Тотя, тя беше отседнала край селото и войводата тогава написа до селския даскал Киро писъмце — да дойде да се повидят, но и да донесе някои работи, твърде потребни на гладните и жадни комити. Знаеха го и го имаха за свой човек. Тоя път четата на Стефан и Хаджията няма време да опре до Бачото. Бързаше. Бързаше да напусне полето, бързаше да потъне в горите драчовски и да спусне тия гори като перде пред окото на потерите, които сигурно душеха по петите ѝ. Така и беше. Мълвата за четата бе изпреварила самата чета. Както вълните отиват далеч пред камъка, хвърлен в тиха вода. Мълвата, невидима, лазеше вече наоколо, плашеше и окуражаваше. Още първия ден от минаването на Дунава тя стигна до Търново и вдигна на крак аскера заедно с търновския паша. Аскерът бе тръгнал вече да дири четата, вече се бе разчуло и се знаеше, че натук са се насочили и оттук някъде се чака да минат хъшовете. Нали и лани минаха оттук? Тия места бяха станали като комитско вървище. Аскерът ръшнеше из селата и горите, когато съобщиха, че комитите били току-що прегазили Росица при Горни турчета — някое айдушко око все пак ги бе съгледало. Ха, най-сетне! Бе напипана вярна следа и войската се запъти към нея, за да я улови наздраво. Пашата довтаса в Горни турчета още същата сутрин, за да изпита селото и провери какво е чуло, видяло и какво знае по тая работа...

В това време четата, която не знаеше нищо за тия приготовления, се възземаше нагоре по височините, навлизаше вече в голямата гора и мислеше, че се е отървала от преследвания. Момчетата не жадуваха вече, бяха и сити криво-ляво, пък и Стефан не ги гонеше така припряно да вървят. Бяха се поолабили малко и поосвободили. Но все вървяха. Стигнаха до едни други кошари, овчарите още не бяха изкарали овцете на паша, чакаха да се дигне росата. Там Мънзата се притръшка изведнъж, седна и каза, че не мърда ни крачка повече. Останал без крака. Беше вярно. И душа, каза, не му останала. Примоли се на Стефан да го остави тук, в тия кошари. Гледаха го, гледаха —

какво да го правят? Да го мъкнат на гръб — не могат; едва мъкнат себе си. Да го крепят — не ще. Гледаха го, па се съгласиха. „Да остане, щом иска“ — каза Хаджията. Дадоха на овчарите половин лира пари, заръчаха им да хранят Мънзова, да го гледат, докато оздравее и стъпи на крака. Овчарите кимнаха косматите си глави: щем, бъдете раат... Стефан ги попита за хляб, намира ли им се хляб нещо. Те обърнаха торбите и ги изтърсиха пред него — изпадаха само трохи. Чакаме, казаха овчарите, да донесат и нам тая сутрин от село, и ние не сме яли ляб. Ама се забавиха. Та ляб няма... освен някое и друго пролетошно шиленце да земнете, друго какво... Може, казаха момчетата. Подбраха няколко шилета и едного от овчарите да ги кара — ще пекат шилетата нагоре, като стигнат до някое по-закътано място. Шилетата са хубаво хайдушко ядене, но това ядене щеше да се пече тепърва, а момчетата бяха гладни сега. Млякото не засища хайдутин човек, прегладясал от два-три дни. Окото на момчетата съгледа две-три цедила с прясно сирене, те висяха по дърветата наоколо да се изцеждат. Откачиха ги и почнаха да натъпкват сиренето в празните торби. Половината го изядоха още от цедилата, макар че Стефан им викаше да не ядат без хляб това безсолно сирене. Не го слушаха, гладки бяха, ядяха и като че огладняваха повече.

Когато в цедилата не остана нищо — тръгнаха. По пътеката, която взе овчарят с шилетата.

В колибата останаха другите овчари. Остана и Мънзов.

Там го и намериха турците същия ден. Не се маяха много с него. Съсякоха го веднага там, на самото място.

... Може би това бяха същите турци, които четата пресрещна на пътя си. Слизаха отгоре, бяха до десетина човека и нямаше къде да бягат — ненадейна стана тая среща, а и пътеката тясна. Па и отстрани храсти от бодлив клечат — габър, гъсти като четка. Няма накъде. Стефан веднага изскочи отпреде им и разпери ръце.

— Стой! Какви сте, що сте, къде сте тръгнали?

Изгубиха се ония турци съвсем: воловете...

— Какви волове?

Загубили им се били воловете... тръгнали да си търсят воловете... воловете... да ги търсят...

— Воловете... А що щете с това оружие, да ги трепете ли?

Гледаше ги право в очите, един по един ги изгледа, ще ги изпие. Бяха средна ръка турци, дребосък, дрипав и гол, и прост, ни един не изпъкваше с нещо между другите. Имаше само един, стоеше отзад, беше млад и едър, най-едрият от всички, но се снишаваше малко като че ли и се тулеше между другите. Само той гологлав, косата му се спускаше на диви фъндъци отпред и отзад, шията червена и яка, лицето тъмночервено от здраве и сила, раменете му като рамене на двама. „Вол, истински вол — помисли Стефан. — Само да измучи...“ Но волът мълчеше и гледаше надолу.

Стефан взе пушките им, прегледа ги една по една. Всичките бяха пълни.

— Такааа, воловете, демек... Или мечки ще биете? Или нас?

До него мълчаливо застана Хаджията и загледа турците, които стояха смирени и жалки.

— Стефане, остави... Не сме тръгнали да закачаме мирните турци...

— Мирни? Хайде де! — живо се обърна Стефан и подскочи. — Ама мирни! Не ги ли видиш — натоварени с желязо като добитъци...

— Може пък наистина да търсят воловете си.

— Нас търсят, а не воловете си! — Стефан пламна и се разтрепери. — И ще станем ние волове, ако ги пуснем!

Турците стояха, смилено навели глави, и смирено чакаха присъдата си. Четниците се бяха струпали около тях, стояха и те и слушаха. Слушаха само и дума не каза никой.

Стефан огледа скупчената, притихнала чета, която стоеше зад гърба му и сякаш очакваше с по-голямо нетърпение изхода от препирнята, отколкото изхода на съдбата на тия нещастни, разтреперени турци.

— Добре, тъй да бъде!... — каза той сопнато и въздъхна. — Хайде, друм! И да ви няма!

Турците се посъживиха и плахо, един през друг пресягаха да вземат обратно пушките си, смаяни, че така лесно им е даруван животът, и един по един заслизаха из пътеката надолу. Четата им правеше път, те се изнизаха между нея, приведени и покорни като овчици, тръпни да не изядат някой нож по вратовете си. Стефан все гледаше подире им.

— Я чакайте! — подвикна.

Спряха веднага.

— Чакайте!... Я... оставете пушките тука. Хвърлете ги!

Поколебаха се за миг, побутаха се, като да не бяха чули добре. После един полека остави пушката си на земята. И всички след това почнаха да хвърлят пушките си накуп наред пътеката.

— Ха вървете сега! И слушайте... да не съм ви видял да се мешате у потери... че... главите ви вземам като на пилета, да знаете!

— Сакън, чорбаджи! — отвърна той, който вървеше последен, един бял и съвсем окапал турчин, тръгнал и той наред с младите. — Нема, чорбаджи! На, валлаха-билляха!... Ний чифчии ора, чорбаджи, орачи ора...

Стефан гледаше след тях как стъпват бавно и предпазливо, като по тръни, сякаш се бояха да не би и с походката си да подразнят нещо тия върли комити, които няма да си поплюват да им вземат главите, ако изведнъж рекат да върнат думата си. Стефан видя как оня, гологлавият, завъртя якия си бичи врат и хвърли крадлив поглед към купчината пушки наред пътеката, после към него. Но като разбра, че Стефан го гледа, бързо се обърна напред си. Изгърбави се и пак се потули между другите, кои го стъпваха на пръстици, па като се отдалечиха — изведнъж усилиха крачка и скривиха из пътеката. Сигурно са бягали надолу.

— Ах, забравих да им взема ножовете! — затюхка се Стефан.

— Е, нищо. Едни ножове...

— Нищо ли? Те днеска ще бъдат с нашите неприятели!

Стефан погледна към Хаджията. За пръв път, откакто бяха потеглили из Влашко, в душата му се надигаше ропот. Ропот и яд, който подлютяваше кръвта му и го задушаваше. А боят днес няма да се размине. Стефан видя това съвсем ясно, видя го, преди другите да го видят. Усети го, преди да го помисли. А тъкмо смяташе, че се е разминало вече. Че потерите и битките, и първите останаха назад. Че вече навлизат в балканските гъстаци, където и господ няма да ги открие. Там горе, в светия Балкан, дето ще почне другата, голямата работа на четата, нещо смътно и много голямо, широко като България — въстание на всичко, що е българско!... Да ти спре душата пред едно такова голямо и страшно нещо... А излезе — какво? Излезе: тук се закачиш, там се откачиш, гонят те с дудукане като дивеч, като на хайка

някаква. Разни шугави читаци те гонят, пазарят се за главата ти, после разправят по селата, че си бил пладнешки айдук и кокошар...

... Таман що бе заминала четата, и Горни турнета се напълни изведнъж с войска, още и с башибозук, сметен от все, що е турско, из околните села. Като глутница гладни кучета се хвърлиха башибозуците по къщата да търсят ядене и ракия, да събуват цървулите и навуцата от краката на мирните жители, за да се обуят те, че бяха голи и боси. Вик и олелия из цялото село.

Най-напред дигнаха дядо Стоян — някой от овчарите може би беше обадил, че го видял да превозда четата през росишкия брод. Сам пашата го извика да каже какво знае. Старецът каза, че нищо не знае — чул-нечул, видял-невидял. Че бил на Росица — бил, ама си гледач рибата, ловил риба. Друго не гледал. Повече бяла риба се намира сега там, мряната е по-малко, а има подмоли, дето се въди и сом. Ама сомът е башка риба, в серкме не влиза, сом се лови с чалъм. „Се пак поналовихме малко рибица, паша ефенди, и много е хубава, ни едра, ни дребна, баш е за тиган, та ако искаш, може да ти донеса...“ На пашата му омръзнаха рибарските приказки на дядо Стоян, той бързаше и не му беше до риба. Предаде стареца на своите хора, те го грабнаха като вълци и му изкривиха кокалите от бой...

Пашата седна пред дюкяните сред село и каза да повикат селските първенци. Те доприпкаха скоро-скоро, като да чакаха по домовете си само да ги повикат. Чинно застанаха пред пашата един до друг и снеха калпаците си. Пашата, един сух като прът турчин, още млад, с провиснали надолу тънки мустаци, цял в златния блясък на униформата си, ги изгледа поред като ястреб и неочаквано тихо и спокойно попита какво знаят за комитите. Те отговориха, че знаят само това, което чули. Комитите били минали рано сабайле, пили вода на сейковския геран, не се бавили много и заминали нагоре. Това са чули, това знаят. А така ли е, не е ли така, не знаят, паша ефенди, не са видели...

— Не сте видели, демек... — повтори замислено пашата и отново ги изгледа поред, й попита пак така тихо: — Защо бре, вие, пезевенклер и царски душмани, като сте чули — защо не скочихте подире им да ги изловите?

— Паша ефенди! — рече един от стареите. — Тие са оръжени хора, а ние какво, с тояги ли...

— Сус бе! — пресече го пашата. — Защо тогива не сторихте по-скоро хабер?

Селяните мълчаха, навели глави.

— Бей... — продължи пашата, — и вие сте техни ортаци, ама де да видим... Яз дорде не обеса пет-шест души от туй село, няма да я бъде!... Как тъй се случва комитите все край ваше село да минуват?

Пашата говореше все така с равен глас, той може би щеше да ги гълчи още някое време и да ги гълчи беше по-добре за тях. Но той можеше и да изпълни заплахата си и да обеси неколцина. Беше зъл човек, лицето му, черномуресто и жълтеникаво, жестоко лице, показваше, че много-много няма да му мисли. И че не само плаши орталъка, ами може да мине от дума на дело така лесно, както минава от дума на дума. Тогава един от агите, които се навъртаха около него, се наведе и му прошепна нещо на ухото.

— Да додат, буюрум! — каза пашата, като се надигна и пак седна. Пред него се изправиха десетина души турци, от башибозука бяха, и всички наведнъж започнаха да разправят как срещнали комитите горе, комитите били закуп всичките в гората, на половин-един сахат място оттук, отивали нагоре към горите между село Вишовград и село Калакастро. Най-много викаше измежду башибозуците, най-разпалено и подробно обясняваше как станала срещата, един избелял и скапан старец, нисичък такъв, кльощав и скоклив, нищо човек. Комитите минали през урушките лозя, нагоре през Боаза, после край даймата — зимната кошара — на Сърболакоолу, после край даймата на Кабакчиолу и там ги срещнахме, паша ефенди, баш там. Отиваха нагоре къде кладенеца на Дечоолу, паша ефенди, а може да отидат и по-нагоре, къде ялварските гори, или още по-нагоре, паша ефенди, къде...

— Доста! — спря го пашата, като се свъси леко. — Ако приказваш все така нагоре и надълго, може да изпуснем комитите...

Пашата поразпита още малко за броя на комитите, за въоръжението им, па пусна башибозуците. Стана сам и даде заповед башибозукът да търчи веднага подир комитите и да се мъчи да ги спре както може и знае. А аскерът да се дига и той и да тегли подир башибозука. Чабук, айде чабук! И да се знае, че пашата дава по три алтъна за една проста комитска глава. По три алтъна. Било на доброволец от народната гвардия, наречена башибозук, било на

редовен аскерлия. По три. А за главата на баш комитата и баш главатаря — на седем места по три алтъна. Ако е жив — още толкова. Айде, чабук, чабук!...

... Четата се възкачваше нагоре през дребните горички, през поляните и подрасналите сеченини, край малките нивички, пръснати из гората и лепнати по баира като сиромашии кръпки. Прясното сирене, грабено с шепи от цедилата кой как завърне и изядено веднага — това сирене скоро се оказва много неприятно нещо. Един след друг четниците почнаха да се отбиват от пътеката, присвити от болки в коремите, отбиваха се и щукваха из храстите. После се връщаха, като се държаха за своите юнашки колчаклии потури и беневреци, пребледнели и измъчени. Другите им се смееха, подиграваха им се, дрисльовци им викаха, мамини дрисльовци. Но тия, които се смееха, скоро преставаха да се смеят, позамисляха се, после се хващаха за потурите и се отбиваха и те из храстите. Доста се забавиха тук момчетата, докато се съберат, и все някой изчезваше нанякъде. Но другите вървяха, не спираха, все вървяха.

Тук някое тясно стърнище, врязано в дребака, с редки, слегнали, самотни кръстци. Там царевичка, израсла до под коленете и позасушена — балканското място не е като полето, да буй. Стефан крачеше отпред, приведен и замислен, след овчаря, който ръкаше на шилетата и им говореше да вървят по-бързо, и от време на време поглеждаше обезпокоен към войводата. Момче бе, казваше му, ха стига толкоз, много отидохме, да спрем веки, е тука има една полянка... че тия тумбаци не искат да ходят (тумбаци той наричаше шилетата). Карай! — махаше му само с ръка Стефан и оглеждаше набързо баира — той все отиваше нагоре, уж не много върло, но краят му се не виждаше. Мястото пресечено и малко затулено, та няма проглед. Момчетата също искаха да спрат вече, стига толко ходене, не стига цяла нощ ходене, ами и дене... Морни са вече, а и ранените капят като круши. Па и гладни са, голо мляко не засища, а със сиренето видя се каква стана... Пък и тия шилета плачат само за жар, една дебела дъбова жар, а тя не става лесно. Да я разринеш тая жар по тревата малко, отстрани да забиеш два чепати кола, а по тях да въртиш другия кол с шилето, докато шилето се зачерви, и от време на време да го обливаш с разтопена лой, за да не прегори... Еха!... Или не, чакай, другояче... Ще изкопаем една дупка в земята, колкото да побере едно

шеле, ще наринем жар в дупката и ще погребем шилето в тая жар, ама преди това ще го увием добре в покрива на неговата си кожа. После кожата у жиждната. Ще натурим още жар отгоре, да го покрие добре. А най-отгоре пръст... Ще почакаме малко-много, наспоред глада. Па ще го извадим тогава това шеле и ще го разкъраш на шумата... То добре да има орехова шума, ама няма, та може и на букова или някаква друга, ама повечко да я разстелеш така, до една педя дебелшко да бъде... Ела гледай тогава каква става. Прекръсти се само и почвай... Еха! Де гиди горо зелена... До сто годин се кара така, че и нагоре от сто... Ама да има и пет-шест бъкли с Червен Петко, та да видиш тогава как се даяни. Може и един бъкъл, ама тоя бъкъл да е по-порасъл така, колко един тъпан, да го речем... Та като го надуеш — да му припукат обръчите... Стига ей, Плюшко, Лакомийо такава, затвори си зурлата!... „Чакайте бе, бракя, стойте бе, бракя — вика Плюшко, — сега ми е паднало... Яз два пъти у моя живот съм се наядал как трябва. Сега — треки път...“ То тебе човек може ли да те изхрани, я се виж — мечка. Ни да те пои, ни па да те облача... Едно шеле само на тебе не стига... Стефане бре, Плюшко затова е дошъл с четата — да яде... Обери си лигите, ей, народни поборниче! Охо-хо-хоооо!... Само хляб за него, да рѣфа — стига му... Плюшко крачеше и мълчеше, дълъг, позасрамен и безпомощен, увесил дългите си рѣце, увесил нос. И някой се сети: ами хляб? Хляб като няма? Българин без хляб сяда ли? Де бе, карай без хляб...

Стефан слушаше това невинно, безгрижно бърборене, слушаше и мълчеше, не спираше да върви и дърпаше четата все нагоре и нагоре. Слънцето отдавна изгряло, но още не бе се показало иззад баира, беше хладовина, гората миришеше на гора и зелено. Само за ходене време. Той гледаше пътеката пред себе си и ходеше. Ха още малко, още малко... дано да се открие някъде място за гледане, че тука е затънтено...

Като в просъница му се мержелееше истина една, ту тънеше в здрач, ту се проясняваше, окръгляше се и зрееше като парчето тесто, което хлебарят прехвърля от длан на длан. Може би Дреновски бе стигнал до тая истина и затова умря така гордо? Кой знае, може... Тряба да има някаква истина, която да тегли калем на всичко, за всичко, било досега, и да пресметне отдолу. Да, да. Беше близо до тая истина и сега е близо, усеща я като жива, усеща как се премята в

душата му от длан на длан. А му се изплъзва някак и не може да я улови цялата. Или това беше само пращинка от нея, само частица, и не може да я види цялата, защото не му стига поглед да я обгърне? Сбърка ли в нещо? Скриви ли някъде и къде е правото?... Истината се мярка за миг и пак се дави в дълбините и потъмнява. Какво сме ние в това, което правим? Правим ли? Още малко — и той ще разбере всичко, ще разбере...

Отде започнахме? Може би от даскал Енчо в Тулча, който ни казваше да обичаме земята българска и всичко българско. А после Раковски даде на тая обич луд пламък...

Прати ни веднъж да очистим търновския владика и ние тръгнахме. Бяхме с Хаджията, Странджата даскал, Дишлията идруги неколцина. Четири дни ни вали дъжд в Балкана... После се върнахме и се намерихме из Влашко. Не я свършихме никаква... После гостилницата, Гюргево... Хъшовете, сиромашките, се навъртели въз мене като гладни кучета, ритани отвред. И им търсех работа по дунавската скеля. А Плюшко все ме молеше да го направя байрактар и му виках, че си изплюскал късметя... а той ме гледаше в очите като куче и мълчеше... Ех, какво кучешко време... Не, то беше по-късно, по-късно... По-късно, другата година, Костадиновден... помня, събота беше, не, беше неделя тогаз, през май, и отидохме при Раковски с Хаджията и Инджето, стягахме чета. Раковски ни каза да се пазиме, да се подчиняваме един на друг, за да успеем. Та един ден да развеем знамето по Стара планина, по Ирин-Пирин планина и по Доспат. Да екне гласът на свобода или смърт — да се чуй по целия свят, че българинът иска свобода. И тоя глас да бъде нашият. Да покажем на турчина, че можем за тая свобода да паднем и жертва...

Така ни говореше Раковски. Нямаше друг такъв българин тогаз, па и сега няма, да ти говори така, че да те стисне за гърлото. Само той знаеше какво става в сърцата ни. Едничък той можеше да изкаже с ясни думи туй, което беше в сърцата ни — даже ние не можехме.

Скритом си поплаках сетне...

Гърдите болят. Главата тежи.

... Посочиха му — там, в оня валог, дето шаренеят редовете на царевици. Мяркат се забрадки и калпаци там. Копачи ще са, копаят сигур хората. Време на копан е тъкмо. „Да им поискаме малко хляб, а, байо Стефане, бива ли?...“

Неколцина вече се наканиха да се отбият. Но не само те бяха забелязали калпаците и забрадките, а и калпаците и забрадките забелязаха тях. А като ги забелязаха — изправиха се, подпряха се на мотиките и загледаха. Да разберат (българинът първо трябва да разбере) като от каква вера са тия рунтави мъже, окичени с такива неселски товари. Да разберат, за да знаят какво да правят — да бягат или да стоят... Едва неколцината четници излязоха от пътеката и се показаха ниско над валога, копачите трепнаха и не ги дочакаха. Дръпнаха се назад, те бяха малко, да имаше седем-осем души мъже и жени, все от съседни царевички насъбрани. Копаяха на меджия, както му казваха, или на зареда, всички първо на едного, после на другиго. Дръпнаха се, па чевръсто се спуснаха по долчето, което водеше към друг, по-голям дол. И там спряха на безопасно място, при една изоставена зимна овча кошара, която по тоя край наричат дайма. Спряха на купчина и пак загледаха насам.

Четниците се върнаха — къде ще вървят да ги гонят. „Избягаха — рече един, но то се виждаше и без него. — Че и торбите си задигнаха — рече, — мани друго. Та че и мотиките. Много са ни запотрябали мотиките им, ама и човеци...“

Нищо, карай.

Четата пак шавна нагоре.

— Я...

Току до пътеката се показа, като месал тясна, друга царевична нивица, тя не се виждаше отдолу, трябва да дойдеш до нея, за да я видиш. Закриваха я като стена храсти от бодлив клечат. На края й едро крушово дърво, под дървото вързана люлка. И врещи в тая люлка пеленак, ама врещи. Четата спря, погледа, послуша, посмя се малко. Па отмина нагоре полека. А детето продължаваше да реве, само и изоставено. Стефан остана неволно, загледан в люлката. Жал му стана за детенцето, оставено горкото така безпомощно. Майка му избягала с другите и в бързината го забравила, види се. Жал му беше да го слуша как се дави в плач, а с нищо не може да му помогне. „Чакай — хрумна му, — чакай барем да го полюлея. И една пара ще оставя в люлката. Детето все ще дойдат да го приберат, ще намерят и парата. Като я намерят, ще знаят, че и ние сме от майка раждани, че и ние майки имаме. Па и за малкото да остане спомен, като порасте...“

Той тъкмо се бъркаше в пояса да извади кесията, когато забеляза, че от гъстака излезе опърпан човечец, огледа се насам-натам като лалугер — не го видя, — после приближи до люлката и бързо грабна детето от нея. То млъкна веднага. Човекът се затече към шумата пак и тогава Стефан му се обади. „Спри се“, викна му и селянинът се скова намясто. Стефан пристъпи към него. Беше беден човечец, личеше си. Капицата му охлузена и като че отесняла, вместо да се разшири от носене с времето. И целият той охлузен, смален, разтреперен. А си му викнал по-силно — а му паднала капицата, па и сам той.

— Нямай страх от нищо, байно! — каза му Стефан. — Ние не сме лошава... Помага бог. Какво, копаем, а?... Добре, добре. Рекох само да те попитам една работа, бае. Ти не бой се...

Човекът стоеше и държеше в ръце детето, овързано и стегнато с повоя, мирясало вече, стоеше и гледаше към Стефан, не сваляше очи от него като магьосан.

— Защо, бре, вие бягате така от нас?... Като от чумава бягате?...

Селянинът стоеше и мълчеше, само гледаше, отворил уста.

— Не е ли срамота, бре... за вас сме дошли... за вас се бием и мрем, а се криете!...

Човекът стоеше пред него, държеше новороденото, примигваше и нищо не отвърна. Какво може да отвърне такъв като него?...

— Пу!...

Стефан така го и остави, да стои и да гледа, онемял и едва жив от страх. Повърна се, скочи на пътеката, вдълбана между храстите от множество копита и цървули, и забърза да настигне дружината, която бе отминала нагоре.

Вгорча му всичко.

Дреновски... Бог да го прости и дано душата му намери упокой на оня свят... Дреновски говореше едно време, че народът много работи не ги усеща. Като тлъстина. Тук пипнеш, там и хабер няма. Тряба дълбоко-дълбоко да се врежеш, остро да проникнеш, за да усети. Чак до месото да стигнеш — та да заболи, да се размърда, да му стане несгодно и да те познае. И още по-дълбоко трябва да барнеш, до кокала да опреш, за да стане... Че не народа освобождаваме, а себе си, покрай себе си — и него. Че борейки се, вече сме свободни и нищо по-свободно няма от борбата, и нищо по-хубаво, по-хубаво дори от

победата, по-хубаво дори от ако успеем. Ако не успеем — баре имената ни ще останат...

Така викаше Дреновски.

Ах, Дреновски, Дреновски! Нищо не е тая за имената, братко! Имената умират и те като хората — ако не ги чуеш, ако не ги разбереш, ако не ти трябват. Умират. Борба, борба! Като вятър е борбата... Дига шумки и сламки и сламките може да си мислят, че те правят вятъра, който ги носи...

Вятър е и тая, за вятъра.

Ние искаме да успеем, това искаме!

Ако не успеем — да умрем. Да умрат и имената с нас. Други ще дойдат, с други имена, ще победят. Не може иначе, няма как иначе. Едни шумки падат, други се дигат, вятърът остава. Робията ражда борба. „Гедже гебедър“ — казваше саръярският бей, помниш ли? „Нощта е бремна.“

Борбата трае, докато трае робията и нощта...

... По глъчката отпред позна, че момчетата без него не бяха минали много път. Бяха се разположили на една полянка да го чакат, наклали бяха голям огън и мъкнеха още дърва, подвикваха си, смееха се, някой тананикаше модна гръчка любовна песенчица, нея много я пееха по Търново, одето и беше дошла. Под полянката имаше стубла, от корубата на стар, плъзгаво зеленясал дънер бликаше вода, синкава като димец. Някое от момчетата бе поставило нов шопор от липова кора, шопорът се белееше, подпрян с клечка, и водата звънко шупуркаше от него. Момчетата се бяха натъркаляли по полянката, лежаха и си приказваха, някои се бяха изтегнаели по гръб, с калпаци на очите, дремеха. Ранените, седнали по-встрани, угрижени и помръкнали, развързваха скришом ужасните си рани, като да се стесняваха от тях. Неколцина бяха отворили бръсначи и къде на смях, къде на истина, се мъчеха да огреват един другиму тридневната четина. Между тях Итрия пак бе отпушил широкото си гърлице. „Белберница «Олеле» евтин бричим, грош да седнеш, два да бягаш. Насамте, народе, без пари го обърнахме. Ама малко боли. Това не ти е да натиснеш някоя влашка ченгия от меаната на Риста Пръча... Кажу беквартверсин бе, келеме такова, станал си човек, беше магаре. Ха бягай сега. Порязаното не чини, натъркай го с ракия. Но ако имаш ракия, по-добре я изпий — и ще ти мине. Ако нямаш — пак ще ти мине като на кученце. Че а те спипат кучлаците — а те обръснали с ятаган... Бричим еднаж бае Костак, оня, дека държеше папукчийницата на улица «Мошилор». Стържа му едната страна, а той: «Стефане, я съм либил макия ти...» Добре, добре, бае Костак, млади сте били, либили сте се. И пак си стържа яз. Той пак, на нос гъгне: «Стефане, я съм либил макия ти... ама не съм спал с нея...» А, така ли било? Пък язе, бае Костак, съм либил дъщеря ти, ама съм спал с нея!... Бре, като скочи оня ми ти чияк, гаче го с клечка ръчнах отзад. Изфърча на улицата като кощилкя, едната страна бръсната, другата — сапун...“ Смееха се на шегите на Итрия или на глупостта им. Най-вече на гласа, смешен беше самият глас, като да брецаше бивол, така дрезгаво-трецящо говореше Итрия. Той можеше да го преправя като гласа на разни пилета, бръмбари и всякакви други живини, знаеше разни зевзекльци и фокуси, около него всякога се трупаха да гледат и слушат. Минаваше и като за доктор малко. Всичките болести на тоя свет бяха две: „кокошин“ трън и уплах. Тръна лекуваше с оранжевия

сок на някаква млечка — и наистина го лекуваше. Уплах — с баене. Не се знаеше дали го лекува успешно. Клиентелата не свършваше. Единствената и най-голямата благодарност, която Итрия очакваше и за докторлъка, и за смехориите си, беше да кажат за него: „Брей, много итър е тоя човек...“

Животът си вървеше. С ужасиите на кръв, жажда и гладил, със смеховете и сладките спомени от мирния някогашен живот, който беше останал толкова далече назад, че връщане нямаше.

Стефан избра място до едно дърво, по от края, дето да не го виждат много. Седна и загледа безучастно към това, което ставаше на полянката. Беше уморен, болеше го ръката, пак го заболяха и гърдите. А повече го болеше вътре в гърдите. И пак, без да иска, подкачи спора със своя мъртъв другар, който го болеше повече от друго.

... Казваш, да разсечем... Добре, Риете, не разсякохме ли? От Дунава до Балкана комай. И какво? Едно нищо. Не мърда. Сечем, просичаме, след нас дирята се затваря като диря във вода. Само вълнички може да се полюлеят малко. Ще се полюлеят и ще се разнесат. Няма и да ги видим. Нищо няма да видим. Късметлия, Дреновски... Умря, както искаше, в бой, без да го е еня за края. А нас ни е еня? Искаме Балкан, буна, народ, големи работи... Балкана, казваме... И какво ще правим там, в тоя Балкан? Ще пасем ли? Има трева там, дървета има, камъни и зверове. Хора няма, народ няма, българи няма, и турци няма. Нищо няма. Балканът е в България, но Балканът не е България. Нямаме работа там. И тук нямаме работа. Нашият Балкан е народът. И дирим тоя Балкан, а намираме равно поле... Гедже гебедър? Ноцта иска да ражда. Но много е тъмна още. Така рекла орисията.

Да се живее така, е пусто.

Тряба да се мре...

Да се мре. Не за край някакъв, висок и бляскав. Не заради край. Не да поменуват — кой да поменува и защо?! Тряба просто да се мре, тъй дошло. Друго няма. Ноцта се бави, утрото е далече.

Какво сме виновни ние, че сме се родили в това неузряло време, което ни държи за гърлото и ни души? Нека направим най-доброто, което можем. Навярно във всяко време може да се прави най-доброто. Опитахме вече. Остава да умрем. Може и това да е най-доброто.

Ще се мре, тя се е видяла. Ех, не ми е жал, какво да жая... Жал ми е, че така си отиваме мърцина. Жал ми е за онова момиче, което жънеше... Какво друго да жая?...

... Нещо го сепна в просъницата и го накара да стане веднага, той не знаеше какво. Не че не знаеше, само усети с усета на звяр, че трябва да стане веднага. Мравки ли го бяха напълзели, предчувствие ли беше някакво тревожно, или вик, отрязал съня отведнъж с тънък острец — нямаше кога да разбере. На полянката беше както преди, но по-тихо, момчетата все така шетаха и тихо се занимаваха със своите работи, мнозина лежаха. Той стана и излезе на пътеката, тръгна малко нагоре, дето беше открито, и там огледа местността. Нагоре дребакът свършваше, почваше рядко и прозрачно дъбово бранище, дърветата едри и гъсто ошумени, но с тесни корони — кастрят ги за листник през година-две. Нататък бранището се снишаваше, беше може би краят на стръмнината, прозира небе и това сигурно е върхът — и там се жълтееше нещо като стърнище между дърветата. Надолу, отдето минаха, се мяркаха отломъци от пътеката, изровена и бяла, тя кривеше по плоския хребет, оплетен с габър. Отдясно дол и отляво дол, двата дола тъмнеят здрачно в дъната, а склоновете им прошарени с нивички, страшно безлюдни сега, в това работно време. Беше тихо, слънцето напичаше, мушичка една звънеше тънко и равно около него и правеше тишината още по-избистрена и чиста. Той не чу гърмежа, чу ехото — то се люшна леко, като звук на далечно падащо дърво, премина нагоре и стихна като въздишка на гората. Откъде дойде? Стефан гледаше напрегнато всички места, които можеха да се гледат оттук, но не видя нищо. Пусто навсякъде, нямаше ги и копачите, бяха си отишли, бяха се запилели кой знай къде. Чу: още едно ехо се зачена долу някъде, зашава в листаците и се провлече край него нагоре, усилвайки се, докато умря там, в горската пустош. Тогавя съзря как през един лакът на пътеката долу се метнаха бързо няколко тъмни точки, беше далече и не можеше да се познае какво са — овце или хора. Още два гърмежа, един след друг. И в същия миг видя как по плешивината на хребета отдясно, по жълтата голина, замърдаха две човешки върволици, видя първо едната, после другата, едната по високото, другата под нея. Вървяха като авджии на верига. Бяха и те далече, но почти наравно с него по разстоянието до върха. Вървяха по някаква друга пътека и бяха

насочени към бранището. Башибозук... Усред лято кой е луд да тръгне по сачмасерсемлък?

Нямаше минута за бавене. Стефан затича към полянката. Четниците бяха наставали, послушаха се, бяха чули и те гърмежите и недоумяваха от какво може да са — от полянката не можеше да се види много. Той замаха със здравата ръка: бързо, бързо, бързо!... Награбиха кой каквото има и трескаво, пътом започнаха да се стягат. При огъня, който приличаше на малка огнена полянка и той, останаха четирите шилета — нямаше кой да ги върти да не загорят. Те и скоро бяха поставени над жарта... Остана и овчарят, препасан с кожена престилка, зачервен и лъснат от пот, кожухчето си стоеше на гърба му. Беше объркан и не можеше да разбере нищо от това, което ставаше около него. Стефан му обясни:

— Айде, дигай си тумбаците и се пилей!

Даде му няколко меджидии за трудовете. Овчарят гледаше слисан белите монети в дланта си и все не можеше да се начуди:

— Ма как тъй, джанъм, ша ги дигам... хм, ша ги дигам... те като не могат да ходят сега...

Четниците знаеха вече, тия неща се узнават мигновено: башибозукът още не ги е открил, но ще ги открие, вече е в дирите им; башибозукът се движи в няколко вериги, едната е по пътеката, отдето мина самата чета, другите са по хребета от изток, може би и из дола от запад; хребетът и той извежда към върха, там се събира с нашия хребет. Върхът не е връх, а край на стръмнината, тоя край е равен и почва от него там нещо като висока равнина, жита се мяркат или стърнища там, през рядката гора на бранището, стърнищата почват от самото бранище. Башибозукът крачи сега към тия стърнища, и четата крачи. Четата трябва да го изпревари, за да не бъде изпреварена. Стефан изпрати напред три двойки, остави назад още толкова, сам ги подбра. След това двамата с Хаджията разделиха четата на три по-малки чети и ги пуснаха в три успоредни посоки нагоре. Хаджията отиде с дясната, за да заеме върха. Стефан тръгна с лявата и поръча на другите, ако чуят пукотевица — средната чета, понеже е по-близо, да търчи веднага на помощ; дясната да продължава нагоре. Беше сигурен, че пръв ще се сблъска с башибозука, взе и двама от десетарите, на които можеше да се опре: Спирос и Македонски. На Гьоргя Чернев, който носеше знамето на рамо така, че то бе увиснало до земята, каза

да го свие, за да не го забележат. Към него се присъедини и Коста, викаха му Напалиона — заради брадичката. Някога „капетан на 25 момчета“, сега десетар на по-малко от десет. Напет мъж и храбър, сам Гяур паша (Митхад) беше похвалил едно време храбростта му... Сега яката, момчета! Турете душа на мъка, но да изпреварим... Навлязоха в стърнището под сянката на редките горунни и тръгнаха малко косо, хем нагоре, хем наляво. Стефан даде зор на момчетата: „Ония идат — каза им, — трябва да ги пресрещнем и пресечем пътя им, че ако те ни изпреварят — лошо ни е писано...“ Той потичваше нагоре, те потичваха след него. Тичането и близката среща с врага, неизвестността на тая среща го опияняваха, сърцето блъскаше в гърдите му — ей сега, ей сега! — и всичко, което бе премислял преди малко, отиде встрани, потъна и потъмня. Освен едно: ей сега ще зърне онова, в което бе събрано най-омразното, що мразеше душата му. Сега... Той бе видял, беше пресметнал — тука ще е. Па каквото излезе...

Закъсняха. Стърнището бе нагънато на плитки продълговати вдлъбнатини, раздалечени една от друга, и тия вдлъбнатини бяха началото на долове. Из една от тия гънки, обрасла с храсталак — викаха му косор на такова място, косор, краище на гора, — видяха да се изтака част от потерята. Главата ѝ беше отишла нагоре, по голото стърнище, а зад косора вървеше средата, гъстото множество, то вървеше безгрижно, защото беше множество.

Удариха него. Удариха го изведнъж, без команда, без ред и без пукот. Просто първият скочи и всичките скочиха. Бяха трийсетина човека, невидими зад храстите, и се хвърлиха мълчаливо върху башибозука, който се бе развлякъл на голямо разстояние и не подозираше нищо. Всичко трая мигове. Заработиха отведнъж само ножовете и прикладите, нито една пушка. Десетина от потераджиите паднаха още там, в храстите. Останалите изреваха изненадани и като стадо се сурнаха встрани или назад, като пометоха и ония, които идеха отдолу и не знаеха от какво е тая внезапна суматоха. Башибозуците, които бяха отишли нагоре по стърнището, се пръснаха объркани. Чукаха ги един по един. Едни от тях свърнаха наляво, към побягналите си другари, други удариха надясно — там бяха посрещнати от средната чета, командвана от Йеремия, и там изловени или съсечени всичките. Гонитбата на башибозука продължи дотогава, докато стърнището и

близките до него храсти бяха очистени напълно от фесове и гъжви, а оцелелите фесове и гъжви се развеяха из околните долища и гъсталаци. Башибозукът, който идеше из пътеката на четата, не се показва. От четчиците нито един не бе даже одраскан. Между падналите турци имаше трима-четирима ранени, те се влачеха по земята и се мъчеха да отпъльзят от мястото на кратката битка, стенеха и викаха за помощ. Спиро искаше да ги довърши с широкия си ятаган, но Стефан не даде. „Раненият не е наш враг — каза. — Нека живее, ако може. Тряба човещина...“

Море, ти бъди раат... — изломоти недоволно Спиро. — Само гледай да не му паднеш наръки в неговото дередже, не ке те праща душман ли си, какъв си. Одма ке ти тегли ножот...

Доведоха при Стефан двама пленници. Единият уплашен и свит, зъбите му тракаха като сред зима, беше загубил ума и дума. Другият накуцваше силно, но беше спокоен. Стефан се вгледа в него и го позна — беше оня с бичия врат. Същият, дето го срещна с групата турци, които бяха изгубили воловете си долу на пътеката. „Тоя темерутин бъкел не отбира по турски — каза Йеремя, който го доведе. — Едвам го озаптихме — добави Йеремя, — щеше да ни изпосече, див е за трима, не го гледай, че сега е като овчица...“

Плененият вървеше пред него покорно, все така набъбнал от сила и непокътнат, само дето накуцваше...

— Ти откъде си? — попита го Стефан.

— Ай?

— Питам отде си родом, от кое си село?

— Ааа... — Биковратият се запъна. — Горни турчета...

— Какъв си, турчин ли си, или българин?

— Ай?... Българин... — отвърна биковратият, като гледаше Стефан с невинни спокойни очи.

— Е, и ние сме българи, що щеш с турците срещу нас?

— Ай?... — Биковратият се замисли, като набърчи челото, надвесено над очите му, и цялото му лице се напрегна.

— Ето ние сме българи, твой братя... Защо си тръгнал с друговерци да се биеш срещу твоите братя?

— А че то... като рекоа да тръгиняме... и тръгнааме...

— Рекоа...

— Айдуци, рекоа...

Той все така гледаше към Стефан спокойно и невинно. И Стефан го гледаше. Биковратият беше по-висок от него, по-едър и както се вадеше, надарен с неимоверна сила. Болеше го ръката Стефан, но пак му идеше да скочи на него и зачас да извие дебелия му врат, да го извие и усуче като пране. Няма полза. „А че като рекоа да тръгиняме...“ „Боже мой, каква тъмнина“, помисли Стефан.

— Отведи го... — пошушна той на Спиро. — По-настрана... Е, там, зад ония храсти...

Спиро извади ятагана си и побутна с него отзад биковратия, който тръгна веднага послушно, накуцвайки. Стефан гледаше подире му. „Боже мой, рекли му да тръгне — и то тръгнало... А ние сме тръгнали да освобождаваме това говедо от говедината му...“

— А тогава вържете и карайте го с нас... — посочи той към другия пленник.

Четниците още се прибираха около Стефан и оживено забърбориха за току-що свършилата сеч, възбудени от ненадейната и сладка победа. Те се събраха с групата на Йеремия и вкупом тръгнаха нагоре през браницето да търсят третата група, на Хаджията. Всички приказзаха високо, разказваха си дребни случки около боя и се смееха, освободени от напрежението и станали изведнъж много бърбиви и весели, и малко замаяни от лесната победа. Някой подхвърли да се върнат на оная полянка, за да допекат недопечените шилета. Всички се хванаха за това, бяха гладни и се развикаха, че са съгласни. Защо да хвърляме зян толкова месо?... Ако не са го намерили още читаците?... Оставете, момчета, не ставайте деца!... Чакайте... онова там... Я гледайте... като че...

Околните ридове под тях бяха посинели от аскер.

Аскерът се движеше безшумно на гъсти дълги колони. Първите идваха вече към храстите, дето стана схватката с башибозука, а последните не се виждаха надолу. Колоните все се изнизваха, изнизваха от дребната гора и нямаха край. Зловецко побляскваха натъкнатите щикове, щръкнали като зъбци на дарак над редиците. Не башибозук е това вече, момчета. Не тълпа, дръзка, но безредна и плашлива. Войска. Много войска, толкова много, че даже на око не може да се преброи.

Момчетата посърнаха изведнъж. Войска, редовна... Башибозукът е като куче, лае и се дърля, може да ухапе, а нагънеш ли

го, наведеш ли се да вземеш камък — бяга. С башибозука — иди-дойди. Но с войска, наредена в строй и командвана... Кой ти е мислил, че и това имало глава да пати?! Мътна и кървава ще е...

— Не им се бойте, браќа!

Стефан се изправи всред момчетата, сърцето му лупаше бавно и силно. „Не им се бойте. И от тях кръв тече, както и от нас. Да им покажем, че сме българи и не сме роби... Че и ние сме войска. Че и нам гърдите са рунтави. Карайте нагоре. По мене, момчета, по мене.“

И той пъргаво скокна нагоре из бранището.

Това място и сега се казва Дългия дол, както и тогава. То е равно, полегато малко, полегатостта му обърната към север и запад и е заоблена. И не е дол, а дълга поляна. Долът се пада По-встриани и по негово име хората нарекли цялата околна местност на това възвишение, дето е границата между землищата на селата Вишовград и Калакастро. (Там и сега през година има стърнища. Но дърветата са по-малко, те стояли допреди няколко години, докато се намерил един местен акъллия, който взел и ги изсякъл. После, като дялали отсечените дървета, намираш в тях забити куршуми от оная битка... Та тоя акъллия в свещената своя простотия не е подозирал, па нямало е и кой да му каже, че като изсякъл тия живи паметници, оголил едно свето място; едно място, което по емлячните регистри може да се води за калакастренско или вишовградско, но е на цяла България.)

Така, в третия ден — трета битка...

... За пръв път момчетата не бяха мигнали през цялата нощ, съсипани от път, а настъпваше пак ден. Когато те, поведени от Стефан, стигнаха мястото, което не беше връх, а просто най-високото място на бранището, опряха в голо поле. На изток поле, на юг гора и на запад гора. Удариха през гората, но тя беше гъста и непроходима. Тогава се върнаха малко назад, на откритото. Там спряха. И едва тогава съгледаха колко голяма сила бе плъпвала срещу тях. Бранището и околната гора бяха напълнени с алено и синьо от фесовете и шалварите на редовния аскер, с ръждата на дрипавите башибозушки облекла. Башибозукът, стреснат от първото кратко сблъскване, се окопоти от настъпващия аскер и пак потече мътен пред него, полакомен за комитски глави. Изтикаха башибозука по на юг, да се не меша с войската и да се не мотае в краката ѝ. На юг — да загради комитите и да ги варди да не избягат. Комитите не мислеха да бягат. Двамата

войводи огледаха мястото. Не е добро, но по-добро няма. Можем да избутаме башибозука още на юг и да си отворим път, но път накъде? През годината? Или през гъстата дребна гора, където не виждаш на десет крачки и не знаеш какво те чака отпред? Не, тук да е, ако ще е... Наредете се в полукръг, момчета, изтегляйте се и побързайте... Аскер? Какво като е аскер... И ние сме аскер. По-живо, по-живо! Спиرو да отиде още нататък, до другата гора, да пази оттам. Не се събирайте накуп, не стърчете така, лепете се за земята...

На левия край срещу башибозука застана Хаджията с неговите хора, в средата — Йерекия и Ванката Христович. Крайното дясно крило, дето беше най-опасно, съставиха четниците на Спиро и Македонски. Стефан каза на момчетата да залягат зад дърветата и храстите, където ги имаше, да събират камъни, те бяха още по-редки и от дърветата, и да очистят отпред снопите. В една туфа храсти, издадени доста напред, постави няколко души под началството на Напалиона, гарибалдиеца. Двамата Балкански бяха там, те не бяха братя, но и двамата бяха от Габровско. И още одного, по име Хайдут Нено, едно здраво, пъргаво младо момче, гарибалдиец и то. Залости ги в храстите да бъдат нещо като засада, ако неприятелят рече да настъпи.

Аскерът, разреден и не в строй вече, се напъха в бранището и полека пое нагоре. Като наближи на изстрел място до четата, залази, зае пусия плътно около нея и залегна. Четата се смълча. По това напрегнато мълчание, по погледите, които се визираха напред към прииждащия аскер, а после се озъртаха за него и го търсеха, Стефан почувства, че момчетата трепнаха. Тук съм, спокойно, спокойно... Страхът е страшен, не смъртта, а ние сме се прежалили... Много са, чума да ги бие, и само ако рекат да отворят уста — ще ни глътнат... Вървеше от десетка на десетка, от човек на човек, от храст до храст, вървеше изправен и не бързаше. Откъм страната на башибозука му хвърлиха няколко пушки и куршумите свирнаха ниско. Обърна се и видя Хаджията, който му махна няколко пъти гневно с ръка да ляга и да се крие... Пригответи си фишеците и чакай. Ако тръгнат на юруш — не мърдай от мястото. Няма къде. Хвани само пушката за цевта. Забучете по една връшка в пръстта, които сте на открито, баре сянка да ви пази на главата, и то е кяр... Гледате ли ги как стъпят пипнешком, момчета? Боят се. От нас се боят...

Все още не стреляше никой. Четници и аскерлии лежаха едни срещу други, гледаха се, пребягваха тук и там приведени, наместваха се, избираха стога. Аскерлиите не викаха и не псуваха като башибозуците, те лежаха мирно по местата си и чакаха команда. Засвириха две тръби едновременно, отначало бавно и повлечено, после бързо, на ситни пресекулки. Турският офицер, застанал прав и с извадена сабя, извика нещо кратко. Веднага се обадиха пушките на солдатите, по една, по две отначало. После стрелбата се сгъсти. Бяха солдатски пушки, куршумите не свиреха и биеха надалеч. Обадиха се и четниците, по-нарядко. Фишеците бяха на привършване, пастреха ги.

Слънцето висеше на пладне, когато почна боят. Пладне — време за ядене, за пиене, време за почивка... Яденето се изплъзна, кажи го, от устата на четата. Само неколцина успяха да опекаат дробовете на шилетата, но колко са няколко шилешки дроба, за кого по-напред? Глад, брате. Ни троха. В коремите още кламбучка влага някаква, вода, размесена с мляко, но тая влага ще изсъхне скоро.

Аскерът не гърмя дълго. Изпразни два-три пъти пушките и две отделения, водени от чаушите си, се дигнаха на пристъп с насочени напред дълги щикове. Чаушите силно викаха и насърчаваха солдатите си, но солдатите успяха да изминат само няколко крачки. Пресрещна ги засиленият огън на четата, трима-четирима се строполиха веднага, бяха нагъсто и куршум не отиваше напразно в купчината. Останалите залегнаха, но залегнаха близо до четата, не се върнаха назад. Стефан извика да бият по залегналите. Падна тогава и един от чаушите, а солдатите почнаха да отпълзват полека назад. Къде приведен, къде лазешком, Стефан се совна да обикаля пусията. Турците не бяха сключили обръч около четата, зад гърба ѝ беше гола поляна. Той мина от единия край до другия и отбираше момчетата, които носеха саби или дълги ятагани. Събра до десетина човека, повече и не му трябваша, каза им да стоят въз него, да оставят пушките и да извадят готови ножовете, докато стане нужда. Откъм аскера пак засвири тръба, само една тоя път и тя свири кратко. Тогава се дигна цялата залегнала аскерска верига и тръгна напред. Прикарайте ги по-близо!... Солдатите вървяха един до друг, вървяха ходом през стърнището между дърветата и не стреляха, щиковете лъскаха остро и разстоянието между четата и щиковете намаляваше с всяка стъпка. Настана тишина, даже и башибозукът спря безредната си пукотевица и

се надигна да гледа. Огънят започна сам, без знак, изведнъж и дружно. Затрещяха пушките по-начесто и по-припряно, барутният дим се сплъсти на мъгла и се повлече към аскера. Аскерът почна да редее тук-там, но все вървеше, все вървеше и не спираше, подклаждан от виковете на чаушите и на офицера, който стоеше отзад. Бе грозен миг тоя. Аскерът като че бе решил да се разправи с комитите, една шепа хора, да ги прегazi и смачка наведнъж. Но веригата не удържа на огъня, начупи се, някои от солдатите залегнаха, други тичешком удариха назад, посрещнати от размаханата сабя на своя офицер. Някой от четниците бе турил око на тоя офицер, един изстрел го гътна в стърнището заедно със сабята му. Но на негово място като че поникнаха двама други, нова верига аскер от резервите допълзя отзад в подкрепа на първата и започна силна и равномерна залпова стрелба по цялото протежение на позицията. От четниците застанаха първите ранени, неколцина бяха ударени тежко и беряха душа. Нямаше кой да им помогне, да ги изнесе на сенчица назад и да превърже раните им. Който от ранените имаше сили, сам се измъкваше назад и сам гледаше да си помогне. Стърнището между четата и аскера се осея с трупове на ранени и убити, ранените викаха за помощ. Турците почнаха да ги извличат един по един, ранени и убити, носеха ги назад — там долу в бранището се появиха няколко волски коли, в тия коли ги товареха и возеха нанякъде. Вземаха само солдати. Труповете на башибозука срещу групата на Хаджията така си лежаха неприбрани. Четниците не стреляха по тия, които изнасяха труповете. Тогава и аскерлиите не стреляха.

После откъм аскера пак засвири тръба, но тоя път след тръбата настана затишие. Солдатите се размърдаха по местата си, правеха нещо, не можеше да се разбере какво, може би им даваха да ядат. Затишието продължи някое време, тогава и башибозукът миряса. След тая почивка най-напред започна да напада башибозукът отляво. Малки групи идваха близо до четата, викаха, псуваха, дудукаха, дигаха аларма, гърмяха по веднъж и бягаха назад. Все още не смееха да се нахвърлят решително, също както черкезите вчера. Тоя път конници нямаше. Стефан се премести на тая страна заедно със своите десетина сабленосци, но от сеч не стана нужда. Хаджията нареди да стрелят по башибозука на малки залпове, от по три-четири пушки, и то когато противникът се събере и тръгне по-накуп. Тия залпове пилееха

черкезите и циганите като перушина. Но черкезите и циганите налитаха пак, сами се тикаха в огъня — гледаха, че падат другарите им, и пак налитаха като слепи. Много башибозук, много цигания се изтрепа тоя ден.

„Не, това все пак не е истински бой — помисли Стефан — и не подобава никак за такава аскерска сила...“

По малка икиндия някъде, когато се разбра, че от башибозука нищо не излиза, аскерът пак подкачи стрелбата и постепенно я засили.

Стефан бе залегнал по корем под китка окастрени млади дъбици, пускаше от време на време куршум от револвера, сабята, извадена, лежеше до него. Наоколо се бяха разположили „касапите“ — сами се кръстиха така, — но нищо за касапльк нямаше и те пак се бяха заловили за пушките. Стефан местеше цевта на барабанлията бавно, търсеше. Тогавя усети, че пръстите отмаляха и отпуснаха пищова, ръката до лакътя се сгорещи и подгизна. Запретна ръкава на ризата. Куршумът бе минал надлъж по ръката, разорал кожата от китката нагоре, през лакътя излязъл. Стефан измъкна ризата си, със зъби прокъса долния край, после с лявата ръка отпра ивицата и я метна върху дясната. Не, не може сам. Огледа се. „Я ела тук...“ — каза на четника, който лежеше най-близо до него и гледаше с почит и страх обляната му с кръв ръка.

— Ох, байо Стефане, каква си я свършил!...

— Не охкай, а връзвай! — сгълча го Стефан. — И по-чевръсто.

Одраскано е. Раздвижи пръстите — мърдат, съживяват се. Стисна ги — стискат. Ще ги бъде. Одраскано... И взе отново пищова.

На левия край, при Хаджията, където се съединяваха аскер с башибозук, изведнъж се подзе силна пукотевица. Стефан се надигна да разбере какво става там, но един от четниците го улови за рамото и му посочи другия край, при Спировата пусия. Там неочаквано се бе дигнало едно отделение войници и тичешком се спусна към храстите, дете лежах в засада четиримата четници. Стефан съгледа опасността и скочи веднага, успя да грабне само сабята и затича към храстите. По него се спуснаха и „касапите“. Но беше късно. Той видя как солдатите заградиха плътно храста и замахаха с прикладите и щиковете. Ударът беше бърз и внезапен, момчетата в храста нямаха време да се окопитят, нямаха време дори да се изправят. И четиримата бяха намушкани и останаха там. Тутакси като хала долетя Стефан и завъртя сабята,

завъртя я, без да гледа къде, бесен, та трябваше и хората му да се попривардват от него. Двамина от солдатите, застигнати в гръб, се сринаха без глас в краката му. Чаушът се обърна и вдигна приклада си, но сабята го изпревари и отнесе феса и нещо от това, което беше под феса — и яркоаленото бризна на пръски, разля се и стана голямо и безформено... Черен един анадолец, ниско наведен и с щик, насочен право в корема му, изрева и стихна — него удари и го остави намясто един от „касапите“, Коло прилепчанчето го викаха. На мига двете групи се смесиха в една обща и настъпи бърза, дива сеч с викове, удари кой къде свари, псувни, ахкания и кръв. Лакомията беше уловил сабята си с две ръце, като брадва, и само я дигаше и сваляше. Нито един от солдатите не се завърна обратно, всички останаха до тоя храст, който целият се оплиска с кръв. Но в храста останаха и момчетата от засадата, и един от „касапите“, прободен в кръста с щик.

Останаха... но нищо не бе останало от тях. Лежаха раздърпани, обезобразени и накълцани неузнаваемо, с отворени уста, които търсеха глътка въздух, и ужасно хриптяха гърдите им, където бе влязла вече смъртта. Стефан се наведе ниско над тях и дълго ги гледа. Той трябваше да падне вместо тях, защото той ги постави тук. Трябваше да падне, беше дошъл мигът да падне — миг само един, непознат и сладък миг, в бой, за да намери сладка почивка. Ах, защо не падна...

От четиримата жив бе останал само един, тоя, когото викаха Напалиона. Лицето му заляно и ослепено от кръв, като че нямаше лице, а една кървава пихтия, може би беше ударен с приклад; щик бе пробол рамото му от гърдите до гърба, едва личеше триъгълната раничка, от нея не капеше и кръв, но човекът нямаше сили да помръдне и едва се познаваше, че е жив. Вдигнаха го на ръце и го понесоха назад, вдигнаха и прободения в кръста „касапин“. И когато го носеха, нещо тогава силно шибна Стефан по петата, той залитна и подскочи, като да беше се спънал. Тръсна крак, сякаш искаше да изтръска куршума, заседнал в петата, и от раната бликна черна гъста кръв. Нямаше кога да я превързва, нямаше как, остави я да тече, да се изтече. Кръвта сама спря, съсирена на топка. Раната не го болеше, беше прясна и още гореща, само тръпнеше. Смъртта се бави... Лицето на Стефан се сплати, хлътна и потъмня изведнъж, в него светеха само очите с отчаян блясък.

Искаше да умре.

Стефане, братко, какво стана?! Я и ръката, и от ръката...

Тичаха към него, искаха да го видят жив, здрав, същия, какъвто е винаги. Бяха видели как от крака му се размотава черната връв на кръвта. Кръв бе избила и от превръзката на ръката и капеше като из нова рана. Идва Спиро да го види, искаше да го превърже. „Гледайте си работата, момчета, нищо ми няма, одраскано е, ще се оправя...“ Одраскано, тъй. Спиро го гледа дълго, гледа под вежди — коравият Спиро, коравосърдечният. Па се наведе и каза човешки меко, човешки нежно, както никога никому не беше казал досега. Каза му: „Бакьо Стеване, да знаеш — ти баща, ти майкя...“ И единият му мустак потръпваше ситно-ситно. После измъкна едно дълго ножче с тънко и гъвкаво острие. Намериха малко ракия, сипаха на петата и Спиро почна да човърка с ножчето...

Обилна пот бе рукнала от лицето на Стефан, когато Спиро му поднесе в шепата си едно едро, сплескано оловце, овалено в кръв. „Пази го за спомен — каза Спиро, — то чува от уроки...“

Стефан го взе и го хвърли.

Беше уморен. Искаше да умре. Смъртта го заобикаляше.

Бе срещал смъртта близо, тя лъхаше на леш в лицето му. Бе гледал с две очи право в нейните две кухи очни дупки, и дупките го гледаха с двете си тъмни кухни. Беше я срещал, настигал и отминавал, и тя го отминаваше. Не искаше да умре. Сега искаше.

Остро му дожаля за момчетата. Какво ще правят без него, сиротинките? Къде ще се лутат като овчици, кой ще им посочи път, къде без него? Кой ще им каже дума за кураж, кой ще ги напъти, сгълчи и пожали?

Много му домиля за момчетата. Сиromашките, те искат да живеят. Дано живеят. Нека, нека живеят. А ще загинат и те, ако той загине. Какво да прави, какво?! Свърши ли барутът в барутниците? Затъпя ли острието?

Малко сме, малко... Ех, трябва да се живее; трябва да живее и да стиска зъби.

... Лежеше в топлата пръст, разкрасчен широко, пръстта се стриваше на пепел под дланите му, под коленете и лактите, лепнеше по лицето. Стрънта бодеше, напечена от жега. Десницата пак бе протегната с револвера и тръпнеше от изстрелите. Отвори барабана, да

го зареди отново. Изсипа от чантата патрончетата, които му оставаха, и ги преброи. Осемнайсет всичко. Не е много, три зареждания — и край.

Беше гладен, не сещаше глад. Ни жад, ни болка. Враговете бяха близо и приближаваха пълзешком, като пламъчета помръдваха шапките им в зеленината на храстите. Нямаше вече линия, нямаше позиция, линията се начупи зад дърветата и храстите и крачки делиаха два врага, които се дебнеха, стреляха и умъртвяваха ожесточено, безспирно, без милост. Къде са нашите? Защо се не обаждат? Хаджията какво прави там? Спиро се не чуе... Колко са живите и колко умрелите? Кой са?... Нямаше кой да каже и защо да казва. Пукот и барутен дим, черно-ръждив, натегнал и вонящ, не се диша. Смърт, нависнала като дим над всекиго. Ожесточение, ожесточение, което насища глада и жаждата, упойва раните. Ожесточение...

Аскерът пълзеше, местеше се, напредваше бавно и неспирно, приближаваше.

Ни крачка назад, лъвовете! Ни крачка!...

Не говореше, не викаше — хрочеше думи, черни от пушека.

Лъвовете лежаха на крачка от него, не ги виждаше, усещаше горещото им дихание, чуваше как трийт ножовете в пръстта. Тук сме, щом си тук. Наблизо хвърлени пушките, солдатските, които бяха намерили при оня храст. Нямаха патрони за тях. Ах, да имахме патрони... Само щикове.

Няма го големия полукръг на първата пусия. Полукръгът се разсипа на полукръгове. Групата на Хаджията заградена от три страни. Между Стефан и Спиро се вклиниха няколко неприятелски отделения. Още малко натиск, още малко само, десет крачки — и ще откъснат Спиро. Няма ли помощ отнякъде?! По голяма икиндия аскерът отново се дигна. Двайсет или трийсет души, водени от млад, строен чауш, лицето му се виждаше ясно — беше трогателно със своята руменина и младост. И странно беше как това младо и хубаво лице е било отминато досега от смъртта, която шеташе наоколо и трескаво събираше жътвата си, събираше я като сръчна жътварка и слагаше барутния си опушен знак върху живите лица.

Звукът на башибозушките тъпани наедря, заеча. Идат, идат, идат... Щиковете пак лъснаха, наредени един до друг и озъбени като съдба. Сега ще завият и ще минат в гърба на Спиро. Дъхът секва. Това ли е краят?... Стефан замаха с ръка на Спировите четници отдясно —

изтеглете се, отстъпете назад, завлечете аскера в ония, гъстите шумачки към голината!... Дръпнете се назад... така... още назад... още... Там стойте... Така...

Сам стъпи на колене, приведен, набара сабята от земята, готов да се втурне, да замахне и светне, сам сабя.

Страшен бе Стефан в тая минута, почернял и погрознял — страшен. Раната в петата пак се намокри, нямаше кога да я гледа и усеща — не я усети. Гледаше войниците. Наближаваха учудени, че никой не ги среща с куршуми, че няма никой пред тях. Изравниха се... Нека нахълтат още малко, още малко... Чаушът въртеше глава, смутен, той бе светъл и очите му сини, толкова необикновено за един турчин. Отминаха там, зад храстите.

Тогава скокна. Притупаха зад него крака — скокнаха и другите. „Чауша — жив!“ И като орли се спуснаха връз нещастните войници. И се почна... Само двамина побягнаха назад още в самото начало, отскубнаха се и се спасиха.

... Доведоха тогава чауша. Цял се тресеше и хълцаше като дете, защото и беше само малко по-голям от дете, младичкото му лице беше побеляло от ужас, очите му се извъръщаха все към камарата от трупове до ивицата от храсти — това, което беше останало от другарите му. „Теслим бе!...“ — шепнеше, не можеше да говори, шепотът му бе млад и сълзите му все течаха, течаха... Теслим... майка и татко... И той има майка и татко като нас, момчета... Ето — часовник с големи, корубести капаци от сребро. Ето — кесия, общита с мъниста, хубава кесия, и вътре в нея няколко жълти монети. На, вземайте! Всичко вземайте!... Теслим бе!... Милост... — и сълзите все течаха, течаха, давеха го и той ги триеше с треперещи пръсти.

Стефан го гледаше, беше тихо на душата му, нямаше ярост в нея. Гледаше го, покъртен от ужаса в това цъфтящо юношеско лице, пълно с живот, който искаше да продължи. Да го пожалим, момчета, това лице не бива да умре, срещу него ли сме тръгнали?! Нека да го пожалим, да го пожа...

Той не видя кога се изви и лъсна широкият ятаган на Спиро. Видя пръстите как покриха лицето, треперещи и сгърчени. Дръпна се, да не гледа повече.

Гедже гебедър, гедже гебедър... Какво ще се роди от нощта, какво може да се роди? Не знаеше. Никой не знаеше.

Намери в ръката си парче хляб, някой го бе поставил в ръката му. Коматче от срединка на хляб, спечен и бодлив. Отрони няколко трошици в шепата си, сдъвка ги, те хруснаха. Дълго ги дъвка, нямаше слюнка да ги намокри, не можеше да ги преглътне.

Пристъпи крачка — като че стъпи с петата на железен шип. Подпря се на сабята, не падна.

Стана тихо навред, ни пушка, ни вик. Тогава видя как в тишината се дигна и люшна синя мрежа, цялата редица на аскера се изправи и повлече мълчаливо от единия до другия край — като мрежа, нагъната и разлюляна; нямаше саби да махат, нямаше виковете, беше толкова тихо, че се чуваше как съска стрънта в чизмите на войниците, как шумолят стъпканите дребни храсти на пътя им. И по цялата отсамна страна премина тръпка. Той усети как снагата му, от утробата нагоре, се пълни с неудържима, задъхана треска, с нещо пияно и сладостно, което отиваше нагоре, отиваше и изхвъркна от гърлото като кратък неразбран звук. Чу, около него крака задъниха земята. Далече наляво видя Хаджията, беше се изправил и вървеше сам срещу мрежата, прицели се и гръмна, не чу гръма, видя клъбцето пушек; после Хаджията обърна глава назад и викаше нещо, беше гологлав, косата провиснала над челото му, и сподирен от четници, се втурна напред. Мярна Спирос на другия край, и той викаше, но пак нищо не се чуваше, лицето му издължено и криво, като гледано във вода... Повече не чу и не видя. Всичко се смеси в едно: синьо и бозаво, и червено, което плиска и пръска, червено, червено, червено... като мъртво петно, като жива струя...

Повече не помнеше.

... После бавно дойде на себе си, надигна се, до него неколцина. Ръцете в кръв, от лицето кръв и пот, отри го с превръзката на лакътя. Никъде не го болеше.

Къде са?

Не му отговориха. Беше тихо.

Тряба да...

И не се знаеше какво „тряба да“. Лявата ръка още стискаше бодливото коматче хляб.

Засвири тръба. Отбой. Свиреха отбой след дванайсет часа по турски, на смръкване. Сега беше рано, слънцето още не бе залязло. Гледаше как влачат трупове надолу из бранището и пак товарят

колите. Смълча се и башибозукът. Смълчаха се пушките, почнаха да изстиват. Повя ветрец и пушекът, що тежеше цял ден на това място проклето, изтъня и захвана да се разнася.

Когато се смрачи, четата безшумно се прибра около него, насяда по земята, здрави и ранени, които можеха да ходят или да се влачат. Всички ли сте? Всички. А умрелите? Стърнището заспа и захърка — хъркаха умиращите, нямаше кой да ги види къде са и кои са... така ще си останат тука, гарвани и псета да ги разнасят... Живите седяха прегърбени, опушени, изсъхнали. Стефан мина от човек на човек. Живи ли сте вие, живите, живи ли сте, момчета? Обадете се да ви чуя. Живи сме. Добре, момчета, добре... Живи едва. Нищо, момчета, живи да сме само, другото ще се оправи. Хаджията е тук, Йеремия тук, Ѓьорги със знамето... и другият знаменосец също, големият Зааралия... и Ванката... Македонски, ти ли си? Не можах да те позная. Ангеле, какво си увесил така мустаките, понапърчи ги малко... Така и не можах да платя джамадана на майка ти, старата Тиховица, сега тя мисли и двама ни, Ангеле, и тебе, и мене... Нищо, ще ѝ подаря главата си някога. Спиरो, Итри, Божине!... Напалиона къде е, какво стана?... Напалиона свърши... Малко сме, брака, къде останаха другите, това ли сме? Това сме, други няма, другите останаха. Не знаем ги кои са... като съмне, ще да видим кои няма. Бог да прости, които останаха. Бог да ги прости. Бог да прости. Да прости...

Тежко е да броиш живи, когато живите са половината от доскорощните живи. Момчета, да помълчим за тия, които остават, които останаха. Помълчете малко... Мълчаха — с изнурените, съсипани снаги, с опустелите глави, в които още отекваха глухо трясъците на деня, ужасиите и кръвта бяха вече не така ужасни и кървави. Мълчаха, не говореше никой — за какво да говори. Нещо беше угаснало, нещо беше превито, пружина някаква бе огъната, тя ще се изправи пак, но ще се познава къде била гънката.

... Чакаха да затъми добре. Аскерът се смъкна надолу из бранището, счу се неясна, далечна, отдалечаваща се турска реч, дрънкане. Дръпна се назад и башибозукът. От неговата страна по едно време се дочу силна врява, караха се за нещо. Сигурно се караха за глави. Като че ръмжаха сдавени кучета от бесовица, така се караха. После врявата стихна.

Още имаше далечно слабо зарево на запад, когато потеглиха. Бързаха да се махнат по-скоро от това място, да бягат от него и да го забравят. Избиколиха отдалече, от източна страна. Минаха през голината, то бяха поляни или орници. Хаджията отпред, Стефан куцукаше след него. Навлязоха в дребна гъста гора, очите си щяха да изповадят в тъмниците на тая гора. Луната закъсняваше. После на пътя им се изпречи скалист дълбок дол, търсиха къде да го преминат и не можаха да намерят. Тръгнаха по брега му надолу, на запад, блъскаха се в камънаците, падаха, ставаха. Разточиха се на дълга рядка редица. Ранените, изостанали назад в гората, викаха да им се обадят. Обаждаха им се тихо и ги чакаха, колкото да ги видят, че мърдат, и пак тръгваха. Слязоха много ниско, но брод през дола не намериха. Намериха ручейче едно да шумоли там и да хвърля слабите си струи в пропастта. Спряха да починат, пиха вода, поизмиха се, поседяха. Бяха струпани на малки купчинки, седяха и мълчаха, подпрени на пушките с две ръце и морно обронили глави на ръцете, рядко се чуваше шепот. Стефан обходи групите да види има ли изостанали, питаше всички ли са тук, но никой не знаеше колко са всичките. Опита да ги преброи, но броят всеки път излизаше различен — 69, 62, 66. Изведнъж в една от групите заломотиха високо гласове, чу се тропот на крака, издрънча нож, паднал на камъка, няколко гласа извикаха едновременно: „Дръж!... Варди! Къде!...“ Ах, неговата верица келява... Стефан се сбързи. Какво има, какво е?... Бяха се надвесили над пропастта и се взираха в тъмнината ѝ — оттам още се чуваше потракване на камъни, които се събаряха надолу по сипея, и съсък на пръст, която се свлича. После всичко затихна. Ах, избяга, кучето!... Бяхме му вързали ръцете с една ремъчка... скочи... и докато се усетим...

Беше избягал пленникът, когото уловиха при сражението с башибозука предобед. И добре че избяга, защото само го мъкнеха и не знаеха какво да правят с него. Да го търсим ли? Къде ще го търсим из дърмите, тамо се две не види, в очите ти да бръкнат... Е, да бяга, ако не се е пребил... Отърва се, кучето... Неговата лесна. За нас няма отърваване...

Постояха над пропастта, погледаха, макар че нищо се не видеше долу, потюхкаха се. Па рекоха: халал да му е кожата...

Какво да правят сега, да вървят ли по тоя дол, който се отваря все по-широк и невъзможен, или да се върнат горе и горе да търсят брод?

Върнаха се горе. Когато се качиха, отдето бяха тръгнали, чуха далечни петли. Луната едва бе излязла. Минаваше полунощ. Повървяха още нагоре и стигнаха главата на дола, мястото, отдето долът се начеваше. Обиколиха го и се насочиха на юг, луната им светеше, намериха и пътека една и хванаха нея. Намериха и чешма наблизко, спряха там да пият вода пак и да чакат ранените, които все повикваха отзад тихо и все се бавеха. С ранените изостана полека-лека и Стефан — петата го заболя силно, — подпираше се на един сух клон като на патерица и стъпваше на пръсти. Като починаха малко при тая чешма, това беше драчовската чешма, станаха и уловиха пак пътеката. Скоро навлязоха в гора, казваше се тая гора Чакмак келеме, и в нея пътеката се изгуби. Щяха и сами да се изпогубят, но отпреде им пак се изпречи дол, който ги събра по двама, по трима. Мислеха да не е същият дол, но не беше същият. Събраха се всички и отново тръгнаха по ръба на дола, само че на изток, към началото му. И пак, както преди, в главата на дола — една малка котловинка, отворена на запад — се натъкнаха на чешма. Беше чешмата Катакъра. Бяха уморени от ходене и безсъние, спряха и тук, макар да не бяха жадни.

Сега накъде? Хаджията каза да вървят така, че луната да свети от лявата им страна. Добре, от лявата... Само по-далеч от онова място... Хайде пак. Докато усетиха, че пак слизат надолу. Тоя път караха до долу, чак до реката.

... Много ходиха те тая нощ, много се лутаха, убиха се от ходене и блъскане из тия непознати пущинаци. Така се ходи насъне, бягаш, а все на едно място си. Те знаеха, досещаха се по баирите и по своите криволици, че не са много далече от онова място. Драскаха с всички сили да се измъкнат от тия дерета и дребни горици, но силите бяха малко. Святкаха в гората с клечки да видят часовника на Хаджията. Съмването беше близо. И пак през гората. Ето едно друго дере, то гледа на изток вече и не е така стръмно както предишните, и вътре пълно с млад шумак. Като навадиха в шумака и стъпиха на дъното на дерето, покрито с лански окапали листа като плъст, момчетата казаха: стига, байо Стефане, спри, че душата спря в гърлото...

Налягаха капнали в шумака и заспаха веднага. Няма стража. Стефан сам остана на стража. Той се възкачи на отсрещната гола рътлинка на дерето, за да го огледа по-добре. Беше плитко и сухо дере. И не едно, а две дерета, които се сливаха в едно общо, чаталато дере

надолу. Рътлинката набъбва между чатала му. Прилича на скрито, заветно място, но кой знае. Има ли още скрити места за потерите? Нека поспят момчетата. Нека се наспят, пък сабайле ще огледаме по-добре.

При Стефан дойде Македонски и го помоли да си легне и той. „Кръв си изгубил, байо Стефане, иди да подремнеш малко, да ти дойде сила. Пък аз ще повардя, че не ми се спи още...“

Спеше се на всички.

Беше тихо. Месечината светеше отсрещ небо и сенките на дърветата бяха къси и мрачни. Особено там, в дъното, дето се събираха двата улея на дерето.

Стефан стана, беше седнал на тревата, полека повлече крак нагоре, към върха на рътлинката, там да легне. Но размисли. Обиколи рътлинката, не беше голяма, и се спусна към дъното. Имаше там няколко стари, корубести дъба. Спря до тях, облегна се на един от дънерите и се послуша. Обади се някъде отдолу улувица, плачливото горско пиле, което пълни душата с тъга. Обади се още веднъж и спря или се премести другаде. Беше все така тихо, миришеше на бабина душица и на зелена дъбова шума. Отсреща дишаше спящата чета. Някой ломотеше нещо насън, неразбрано и бързо. Друг стенеше наяве може би. Надолу из гората пак се обади улувицата и започна да оплаква самотата си все с един глас: кюууу!... кюуууу!... „Може би оплаква нас, живите?“ — помисли Стефан. На сърцето му заседнало нещо тежко и тревожно и не се маха оттам. Какво ще стане с момчетата, какво ще стане, господи боже... Бяха още в очите му, как лягаха на шумата, без да гледат къде, като снопи се събаряха, изнурени от глад и безсъние, и умора, раните на ранените се бяха подлютили и почваха да смърдят. Къде да отидат, къде глави да сврат?

Смъртта бягаше от него лукаво, той няколко пъти забеляза. Забеляза как тя се дърпаше от него и бягаше. Не го искаше. Борбата бе свършена, с нея и животът бе свършил най-важния си смисъл и само продължаваше така... Не, още има да покажем... Не, какво да показваме, не стига ли? И кому да показваме, и защо?...

Не е то, не е то, не е то...

... Оная зима, на шейсет и шеста и седма година, цялата зима ляхме куршуми. Барутец имаше доста, пет-шест биволски кожи ингилизки барут ни падна на ръка. И отидохме в Циганка (Чифлик

близо до Букурещ, притежание на Никола Балкански, където е живял Г. С. Раковски), в мушията, дето седеше Раковски и палеше душата на приготовленията. „Четири чети, юнаци!“ — казваше ни. (Едната на Панайота, на Филипа другата, трежката на мене и още една на Хаджията.) „Четири... Минавате у Българско и дигате бунта от разни места...“

И като го слушах — тръпнех цял. Ние знаехме само чета. Дотегне ти — хайде на Балкана. Толкоз. А той: чета, но бунт. Бунт. Бунт като камък, хвърлиш го силно във водата, да дигне вълни, да разлюшка и събори тиранството...

О, аз не ходех в ония дни. Хвърчах. Денем и нощем бълнувах България, бунта и свободата...

Колко всичко беше лесно и просто при Раковски: дигаме се, дигат се всички — и се освобождаваме...

Не тъй, Раковски. Не става тъй.

Нещо сбъркахме. Не е то, кое трябва.

Нещо друго трябва. Друго.

Момчетата се избиха наполовина. Половината разсеяха кости от Дунава дотук, разпиляха глави и души. Къде са сега те, падналите?

Улувицата плаче там, в гъстаците, и се не знае далече ли е, или близо. Плаче, като да пее своята тъмна, тъжна литургия за упокой на нашите обречени души. Едничка тя ще ни оплаче така, приживе...

Не е това.

Каква голяма сила си отиде, силата, която бяхме. Удави се в земята, потъна и изтече. Няма я. Напусто всичко. Голяма е земята ни и не мърда. Голям е Балканът, синее си там и не знае за нас нищичко. Каква сила беше...

Той спомни оня, биковратия, когото Спирос закла тая сутрин. Видя го как покорно тръгна към ножа. Можеше да го види после, коленичил там зад храстите и изпружил яката шия... И след това Спирос оглеждаше загрижено острието на ножа си, опипваше го с пръст — беше се нацърбило... Каква шия, каква сила... А малко трябаше, малко. Да кажем кой брат, кого по врат. Изпуснахме нещо ний...

Ето това е.

... Беше ясно. Хълмът същи, местата същите. Мястото на битката не е далече, и башибозукът не е далече, като ято гарвани се вие някъде наоколо и души за леш. Няма спасение. Сега ние сме България,

но още малка България. Толкова дала от гола душа. Сто. Половината ги няма. Помощ отникъде. Ех, бедна майко Българийо, ех, майко, виждаш ли сега синовете си?

... Македонски обикаляше рътлината, спираше от време на време да послуша шумоленето на гората — от утринника ли е, или от нещо друго. Той видя, Стефан отиде през поляната надолу, където деренцата се събираха, после го изгуби, помисли, че се е прибрал при четата. И тръгна надолу. Намери го седнал облегнат на един напукан дъбов дънер и заспал. Калпака го нямаше. Месечината хвърляше светлина отгоре и отстрани лицето на Стефан изглеждаше още по-гъстообрасло, с хлътнини под изпъкналите скули, измъчено и страшно. Караджа, Караджа...

Месечината бледнееше вече, отиваше си. Повея из гората и стана хладно. Македонски се изкачи пак нагоре и загледа на изток да види отвисоко. Така е, вече зори, зората пише тънка розова черта по далечните гористи хълмове. Пак съмване... Само нощите бяха техни. Да бродят из пущинаците, да се трепят и да капят, да се броят и броят всеки път да излиза по-малък; да усещат, че са гладни и жадни и силите падат. Да бягат и да не могат да избягат. Все това. Нощите бяха отрада за измъчените, мъничка отрада. А дните? Човек да заспи и никога да не се събуди, да замръкне и да не осъмне. А вървяха дните, редуваха се безпощадно с нощите и след всяка нощ, която залъгваше малко бедните момчета, настъпваше ден, от който космите се изправят. Стига тая туна беда...

Съмваше вече.

Ден четвърти. Какво носи той и това място непознато?

Недалеч оттук, зад рида, свит като венец около дерето, имаше тогава едно турско село на име Плужна. А това дере, където легна четата — там плужненските турци докарваха добитъка си на паша. Наричаха го това дере Кара къзън Кюпрюсю, което ще рече Мост на Черната мома. Каква ще да е била тая черна мома, какъв ще е бил тоя мост? Не се знае. Деренцето плитко и сухо, вода по него не върви, освен кога вали дъжд, та обере шумките в дъното му и ги понесе надолу. Може да е имало някога кишави години, дъждовни или снежни, може и вода да е текла, а щом е текла — може да е имало и мост. Може. И някоя мургава мома да е паднала от тоя мост и пороят да я завлякъл? Или пък някоя черна мома, някоя мъжка и луда по нрав българка и пастирка да е построила тоя мост, за да си прекарва добитъците? Може. И какъв ли мост ще да е бил тоя, ако е бил само за хора? Две дръвца, препречени от единия до другия край, минутка му казват на такъв простицьк мост. Моста на Черната мома...

От днес, сряда, ден четвърти от минуването на четата през Дунава, турците ще забравят това смешно, мирно или невинно име на дерето, ще го нарекат с друго име, гъсто червено — Канлъ дере.

Кърваво дере. Защото по това сухо дере днес ще протече кръв. И кръвта ще повдигне опадалите лански шумки и ще ги повлече, и ще зашумоли... Защото годината е кишава с кръв. Времето само е кишаво с кръв.

... Вече напълно съмна и от рътлинката можеше да се огледат просторите на изток: далечни стърнища, лозя, горички, хълмове, изваяни обло и меко като вълни. Зашаваха птици из гората, улувицата отдавна бе спряла бдението си и бе отишла да спи. Някъде овчи звънци дрънкат. Някъде куче лае. Куче лае по дивеч някъде през баирите, някой пуснал палаша си и той кляфка по заек някъде далече. Македонски беше седнал под едно дърво на рътлинката горе, срещу спящата чета, която хъркаше през деренцето. Седнал, турил пушка между колене, вече не му се спеше, и гледаше на изток, дето се отваряше гледка, слушаше и си мислеше. Лаят полека изтъня и се изгуби. Слънцето поникна там зад баирите, блесна право в очите му и той замижа. Блесна и тревата, светнаха безбройните капчици роса по нея и всичките капчици светеха елмазено.

Кучето се обади пак изведнъж и го изненада. Прикляфка близо някъде зад гърба му, в гъстия шумарлак. Македонски стана, огледа се,

не можа да го види. Барем заека да мерне, зайците излизат на такива полянки, там и авджиите ги причакват. Домиляло му за заек.

Заека не видя. Видя кучето, едно черно куче с кафяво по гърдите и краката, с кафяви вежди. То изскочи от гората, потичвайки, тръгна към него, като душеше тревата — без да го гледа и без да му обръща внимание. Па свърна встрани, покрай полянката, все покрай, и отново хлътна в гората, като покляфкаше рядко, и там се изгуби. А по него, оттам, отдето то бе излязло, изведнъж се показа човек. Затаен до дървото, Македонски се вгледа в него. Черкезин. Държеше пушката с две ръце, пристъпваше напред внимателно и се слушваше за лая на кучето. Черкезинът спря в края на гората и започна да гледа дирите на кучето по росата. След него от гората се измулиха още трима-четирима черкези с черни остри калпаци и с пушки в ръцете. Те не забелязаха Македонски, който се бе прислонил до дървото си и гледаше само тях. За зайци ли бяха тръгнали тия поганци голи, или търсеха четата? Македонски стоеше зад дървото, без да шава, и не ги изпушчаше от очи. Първият от черкезите рече да се измести малко напред, по-надолу по полянката. Тогава Македонски не утрая, дигна пушката и гръмна. Черкезинът извика нещо и се смъкна на тревата. Беше най-близо. Другите се сепнаха и тозчас потънаха назад в шумата. След малко гръмнаха и те, така напосоки, колкото да изкарат набрания страх. А веднага зад баира се обадиха и други пушки.

— Ставайте!... Ставайте!... — развика се Македонски, като прескочи рова на малкото деренце, и почна да буди заспалата чета. — Ставайте, че потерята!...

Може и да не беше потеря това. Може черкезите наистина да бяха излезли на лов. И може би тъкмо гърмежите повикаха потерята. Кой знае.

Момчетата бяха заспали дълбоко, аслъ тъкмо и бяха заспали, и не се дигаха, както и да ги викаше. Тогава Македонски почна да ги блъска с приклада на пушката, да ги ритва, да ги изправя сам на крака. Изправяха се, гледаха замаяни, сънени и не можеха да се осветят. Някои лягаха пак. Чак когато потерята наистина дойде там, дето се бяха появили черкезите, дето лежеше убитият, чак тогава четниците започнаха да идват на себе си и да улавят оръжието. Някой изрева, беше ударен от куршум, но леко. Отнякъде дорипа Стефан, изправи се

всред четниците и те веднага се струпаха около него и съвсем се разсъниха.

— Дръжте ги, тия цигани!... Дръжте ги, ууу!...

Мислеха, че е някаква случайна потеря, не вчерашната, друга някаква. Пръв Стефан скочи през рова на един крак, покатери се с мъка по стръмното брегче на рътлината и затича, куцайки, през поляната нагоре. Четниците го сподиреха, не всичките, само десетина души, които първи се усетиха какво става. Гръмнаха по веднъж на башибозука, който се беше скрил в крайнината на поляната, башибозукът не устоя и побягна. Бяха наистина повечето черкези и цигани. Главната сила на башибозука още не беше дошла. А най-главната сила, аскерът, беше недалече — във Вишовград, дето нощува. Пукотевицата накара всички вражи сили да се послушат.

Малцината четници, които заедно със Стефан прогониха потерята като на шега, се върнаха по леговицата си през рова. Момчетата заприказваха, че трябва да се махат от това място, докато е време, да се смъкват веднага по дерето надолу. Къде надолу? Долу е открито, казваха други, няма къде да се земе пусия. А с башибозука лесно ще се справим и тук. Не им се вярваше, че може да има и аскер, ако има — да е дошъл досега. Вчерашният аскер сигурно си е отишъл след тия жертви и може вече да не ги преследва. А с чакалите, с башибозуците, ще си видим сметките на бърза ръка. „Не се лъжете — каза Стефан. — Аскерът е тука някъде и само чака знак. Стягайте се!“

Той бе седнал на тревата и се мъчеше да нахлузи калеврата на ранения крак, който се бе подул и не влизаше. Петата бе наедрияла като топуз и не даваше да се пипне. Той обу полека чорапа, изправи се, опита да ходи така, с една калевра и един чорап. Помисли малко, па свали и другата калевра и остана само по чорапи. Така. „Сега ето какво ще направим, момчета... Хаджи, да направим така: да нагънем потерята, ако е почнала пак да се връща, ще я нагънем всичките, ще я насметем на юг и разпердушиним, докато ни изгуби. А ние ще се върнем назад, на север...“ „Бива — каза Хаджията. — Ще набием гъстаците и там ще чакаме. Може и да не ни усетят. Може пък и да се изскубнем... Бива.“ Хайде, бързо сега!

Излъгаха се само в едно. Помислиха, че аскерът, като по-тежък, може да се забави. А когато изтрещяха първите винчестери откъм

рътлинката отпред, отзад — откъм дерето, и отгоре, откъм другата рътлина — разбраха, че четата е заградена и вече е късно.

— По ровината!

Гласът пак блесна, остър като сабята. Тръгна приведен из рова, като се вираше между дърветата, пъргав и настръхнал, ранен, очите му пламнаха. Бързо!... Момчетата се разтичаха да се нареждат по ръба на плиткия ров и с непокорни пръсти пригласяха пушките. Никаква стрелба!

Неприятелят все прииждаше, сгъстяваше се, настъпваше дръзко напред и като че се не криеше — като че беше решил да се справи наведнъж с шепата размирници, да ги прегази и стъпче вдън земя. Беше напридошла толкова много всякаква сган, че малката горичка нямаше къде да я побере и скрие цялата. Турци, черкези, татари, абазии, голи цигани. Че накрая и редовна войска. Току притичваше насамнатам, току се наместваше, бърбеше високо на езиците си и не се криеше.

По едно време отвъд рътлинката, от дъното на поляната, момчетата забелязаха да се приближава някаква непозната войска — с черни калпаци, плоски отгоре, сури сетрета и потури, черни широки пояси. Момчетата надигнаха глави да разгледат по-добре тая нова войска, да разберат от каква ще да е вярна. Войската приближаваше някак особено, боязливо някак, малко ребром, един до друг, и държеше пушките си наведени към земята.

Задните носеха някакви дълги неща, като парчета от изскубан плет. Вървеше тая войска така предпазливо, че ако ѝ креснеш хубаво, ако ѝ декнеш яката — ще се попилее и дим няма да се види.

— Я!... Че това... това не са ли наши?...

— На българи мязат...

— Чакай, чакай... то... комай вярно...

Вглеждаха се в тая чудновата сбирщина — ни войска, ни башибозук — и се звереха.

— Българи, господ ги бил...

— Наши си, калпаклии...

— Море, да им светнем две-три пушки, че да се научат тия калпаклии как се върви срещу своего брата...

— Брат! Брадва глава да му сече!

— Море, я да им опнем по еднаж! — избоботи Зааралията.

— Стойте — спря ги Стефан. — Да видим какво ще правят...

Той все гледаше към далечния край на поляната. Не, не са пушки това, което държат в ръце... колове са... Другото са плетени ритли... за какво ли? Тъй, тъй... Митиризи ще правят, прикритие за войската. Тъй... Чакайте малко!

— Ей!...

Беше се изправил в цял ръст, турил шепи на устата си, и извика колкото имаше глас:

— Ей... там, вие!... Да се връщате назад, чувате ли?!... Да се връщате, че сега è — сега ще ви натъркаляме калпаците...

Селяните спряха, загледаха насам.

— Къде сте тръгнали, къде?... Резил!... Едноверци уж, братя...

Селяните гледаха, сбрани накуп, поприказваха нещо. Па оставиха колове, ритли и почнаха полека да се измъкват назад, пак на ребро, както дойдоха, на ребро и заднешком. Но след малко се повърнаха неколцина от тях, грабнаха оставените ритли (ще им трябват за снопи) и бързо-бързо се отдалечиха. Четата се разсмя.

— Толко им бил куражът!

Стефане, дай бе, дай да им хвърлим по една пушка над главите, ред да знаят! — напираше Зааралията.

Чакай, Коджа, не тъй!

Само един от селяните остана на поляната. Не беше калпаклия, беше гологлав. Остана, дигна ръка на очите си и дълго гледа към четата. Беше едър, здрав млад мъж, стоеше сам на поляната, гледаше и като да размисляше нещо. Още държеше в ръка кола, един кол, здрав като него. После го пусна, обърна се и полека закрачи назад. Не може да бъде... Същата меча, тантуреста походка, същият здрав, изпечен врат, набъбнал от сила и слят с тила... Като да беше оживял биковратият от вчера. Като да беше му брат...

Стефан гледаше подире му, докато се закри в шубраците. Селяни, надокарани от околните села, може от Вишовград... Да помагат на войската. Може доброволно, може насила. Свои, наши. Братя...

Не, потръпна той, не. Не, Дреновски, не. Видя ли калпаклиите? Аз видях... Не да просичаме, за да стигнем до кокала. После да затънем в просеката и да ни удави тя.

Не.

А да се опрем на Полето...

Видяхте ли, момчета, калпаклиите? Те днес се канеха да угарисват стърницата или да впрегнат волозците в диканите, или да чушкат боб. А ги докараха тук. Видяхте ли ги какви бяха еднакви, като войска бяха? То е войската, момчета... Истинската, голямата войска, нашата. То е...

Ако можеше да почнем сега... Ах, само ако можеше да почнем... Той се зарадва.

Той — Стефан, Стефан Тодоров, Тулчалията Стефан, Стефан Пазванчето, Кючюк Стефан, Стефан Сърната, Стефан Караджа...

Зарадва се, усети как лудо блъска кръвта в гърдите му, в лицето му, в гърлото му, в ръцете му, в раните му.

Разбра, че мигът е близък вече, идва.

Насамте, момчета!... Слушайте, момчета: ний няма да умрем!... Слушайте: ний днес ще... сега ще... с нокти и зъби, с гърди... Разбирате ли, момчета? Разбирате ли?... Да прогор... ах, да разкъсаме път... там... при нашите... при братята... калпаклиите и биковратите! Какво се пулите, момчета? Не разбирате ли?... Ще разберете... ще видите... гледайте!...

Блъска и напират кръвта, червена, нетърпимо гореща, напират да плисне по цялата България... да плисне и да се постеле като ален байрак по земята България, да задави с влагата, да ослепи с цвета... Да възпламени цялата земя българска... и цялата войска орачи, и копачи, и овчари... Кръв. Друго си нямаме.

Да можеше да почнем, ах. А ние свършваме...

Той свали джамадана и го захвърли при калеврите, вече няма да му трябва. Подпретна здравия ръкав на ризата. Жалко, ризата не е бяла. Беше бяла, но от пот и прах стана сива, ръждиво ухапана с потъмнелите петна. Жалко, трябваше да бъде съвсем бяла и чиста, както се пее в песните. Нищо. Извади сабята, огледа я, отри я с длан. Острецът побит малко. Нищо. Огледа момчетата, преброи ги на око. Малко са. Малко сме. По двайсетина в четеца, ако се поделят на три четици. Вчера бяха по трийсетмина. Останаха там. Колко ще останат тук? Той гледаше лицата на момчетата, едно по едно ги гледаше и сякаш се мъчеше да разбере по тях кои ще оцелеят и кои ще останат тук завинаги. Момчетата гледаха него.

Вижте, врагът свива обръча отдясно и отляво. Рътлинката отдясно и рътлинката отляво — тая, с полянката, с китката дървета.

Ще ударим вляво, да вземем поне тая рътлинка. Ще ударим силно, наведнъж, всички. Ще удряме все напред, напред. После ще видим... Хаджията държи средата. Лявата четица да слезе по дерето малко, да завие по другия чатал и да удари в гръб башибозука, там, дето носеха ритлите и коловете ония, нашите братя с калпаците... А дясната четица по мен. Нагоре. Хайде. Прекръстете се, братя... Първо с пушките, по два фишека на гъжва, по два, повече няма. После с ножовете. Па каквото нож покаже. Един път се, братя, умира, ако е речено да умрем. Но ний няма да умрем... Гьорге, развий знамето... Хайде!

Едните отидоха надолу да обикалят рътлината от другата страна. Стефан с момчетата, които му бяха наръки, се плъзна нагоре по плиткия ров, стигна до онова място, от което по рътлината нагоре започваше шумата. Там беше заседнала част от аскера и от башибозука също — познаваше се по виковете, които башибозукът хабеше повече от куршумите си, макар че и куршумите не жалеше. Два-три тъпана лумнаха там, зад шумнатия гъстак, и няколко зурли запищяха, като че ги колят. Стефан разреди момчетата по ръба на рова, точно срещу аскера. Каза им да не гърмят, докато не чуят стрелбата на оная четица, която бе изпратена да обходи башибозука от другата страна. Чакаха да чуят тая стрелба, за да почнат. Доста време чакаха, но стрелба не се чу. Аскерът беше съвсем близко, крачки ги делиаха от него през тревистата гола поляна, в очите се гледаха. Солдатите от аскера, скрити в храстите, също ги забелязаха и учестиха гърмежите. Стефан пръв стреля с револвера, барабанът беше пълен, всичките шест куршума се превъртаха и чакаха реда си. По него подкачиха и момчетата. Блъвна пушилка, която застла поляната и бавно почна да се смъква надолу. Бумтенето на тъпаните се усили и зовеше на кръв. Стефан стреля още веднъж по фес, който се подаде непредпазливо иззад един дънер и тутакси клюмна. Останаха четири куршума... И пак се послуша да чуе ония отсреща не са ли започнали. Нямаше нищо. Все така ревяха от време на време шишанетата и едрите оловни топчета стрижеха клонките. Няма закога да се чака. Стефан мина по средата на малката си група. „Готови ли сте, момчета?“ „Готови сме“, казаха. Готови сме... Бяха бледни, в очите тъмнееше отчаяние и решителност. Е, хайде, България ни вика, с Бога напред...

— Напред!

Излезе от рова, стъпи на поляната на равно, изправи се — бос, гологлав, разгърден, треперещ — и се втурна напред, като накуцваше, хванал сабята с дясната ръка и револвера с лявата. Четниците, приведени, хукнаха подире му, бяха взели пушките откъм цевите с две ръце, нямаше място, ни време кога да се гърми, нямаше и с какво...

И всичко по-нататък стана бързо.

Срещна ги залпов гъст рояк от олово, блъсна ги като вихрушка и ги завъртя, неколцина веднага се строполиха без глас и без звук, отсечени под корен. И нещо шибна някъде, горещата капка метал се впи някъде и кръвта го спря или костта, болка нямаше... Напред!... Удрете!...

Нов гъсто нацеден рой писна. Момчетата се сриваха около него, оцелелите пъхтяха и тичаха нагоре, падаха, ставаха, пълзяха, пак тичаха и той тичаше, викаше нещо, те викаха...

И още веднъж...

Не тичаше, вървеше.

Беше сам, край него нямаше вече никой, всичките паднаха отзад, развлечени из поляната, порой от трупове. Вървеше сам напред, към зиналата паст на скритите пушки, облян в кръв цял, свиреп и ужасен. Вървеше и се люлееше. Нямаше гърмежи, беше тихо. Към него се спуснаха солдати от аскера. „Жив... дръжте!“ — викна по турски чаушинът им. Бяха познали в него главатаря, главатарите се познават. Заградиха го и се хвърлиха стръвно... На, дръжте, жив съм!... Дългото криво жило на сабята замахна на цял кръг и събори остротата си по глави, гърбове, ръце. Аааах!... Рев. Писък, пушек, вой, пъхтене, дзвек на желязо в желязо, хрясък на желязо в кост. Сеч. Аааах!... Неколцина от солдатите изпопадаха тутакси, неколцина изхвърчаха настрана и се уловиха кой за глава, кой за крак, кой за трева. Други тичаха насам. Тутун!... Дръжте!... Дръжте бе!... Хряс... Тутун бе!... Дръжте!... На, дръжте!... Хряп!... Ах, гадина... Револверът блъвна два куршума, бързо, един след друг. На, дръжте, псета!... Още един куршум. Избиха револвера от лявата ръка. Един приклад замахна и разби коляното му, коляното увисна. Другото стоеше. Той се надигна — треперещ, изправен на един крак, изправен като самата България, и рухна. Надигна се — и рухна пак. Сабята махна още веднъж от ниско, издрънча в нечия пищялка. Избиха сабята от дясната ръка. Ах, куче клето!... Юмрукът срещна муцуната на едного, диво издадена напред,

смачка я. Уловиха юмрука, много бяха. Уловиха другия юмрук. И краката уловиха. И главата уловиха. И снагата — надупчена от куршуми, раздърпана и разбита, обляна с кръв, могъща и вече безсилна... Много бяха. Вече нямаше с какво. С глас: „Удряйте, бракя, удряйте тия келяви кучета, по мене удряйте... по мене... по ме...“

Няколко пушки изпукаха отзад. Куршумите не направиха нищо.

Грабнаха го и го понесоха, много бяха. Караджата викаше, хапеше, псуваше, плюеше. Отнесоха го през гората, далече зад баира, отдето виковете вече не се чуваха.

Ни викове, ни пушки, ни тъпани.

Свърши големият миг, мигът, който ще стане вечност. Търсеше смърт, проста смърт. Намери безсмъртие, което не му трябваше...

Рътлинката млъкна и оглуша, осиротяла изведнъж.

Четата млъкна попарена, осиротяла и тя. Няма го сърцето ѝ, живата главина. Караджата го няма.

Дотук беше ти, Стефане Караджа...

Всички гледаха, видяха: дотук беше. И сведоха глави.

Тогава всред посърналата чета, всред това, което бе останало от четата, се изправи Хаджията. Посърнал, бурен и настръхнал като планината, в която отиваше. Изправи се и свали калпака... Главите, момчета. Главите изправете. Още сме...

Още бяха. А над тях той, Хаджията, жив смъртник, тръгнал към безсмъртието — там, на Балкана; вожд на живи смъртници, тръгнали към края, който трябваше да сложи планинския, последния, докрай изплетения венец на едно юнашко дело.

Там — на Балкана.

А де ѝ Караджата?

... От Плузна ще го закарат вечерта във Вишовград. Ще му дадат там да пие тютюн и ракия — ще откаже. Ще му поднесат да хапне — ще хапне малко. Ще му се радват. Ще оставят хора да му прислужват през нощта и да изпълняват всяко едно негово желание. И много хора — да го вардят. Циганин един от башибозука ще се промъкне там и ще се курнази циганинът: извадил нож — ще го сече. (На циганина хвърлиха един здрав бой и го изритаха навън.) Сутринта телалинът ще вика из селата по пътя за Търново, че който иска да види Кючюк Стефан, най баша на комитите, българския цар — да излезе на пътя и да чака кога го прекарват. Ще го поставят в един сандък — като ковчег е дълъг тоя сандък — и ще метнат претрошения му крак върху здравия като ненужна вещ. После ще натоварят сандъка в кола волска. Старият вишовградски турчин Хаджи Бекир ще пожелае да черпи Стефан с ракия заради юначествата му. Турчин — и звяр да е — може това. „Не бива — ще каже чаушинът от конвоя, — че снощи едвам се умири...“

И ще тръгне Караджата, ще почне обратния си поход към Дунава. За да спре най-сетне в къщата на старата Тиховица. Дето е и сега буйната му глава.

И последната мисъл, последната истина, която светеше там, в тая буйна луда глава, и угасна заедно с нея — най-последната и пълна истина беше: не смърт — борба; никоя борба не пропада.

Може би това е краят.

В Канлъ дере ще останат обезглавените трупове на двайсетина юнаци и до есента чак ще ги рѣфат орли и псета, ще влачат кокали и ще се дърлят над тях. Есента ще се намери една милозлива баба Врачка, една от вечните български майки, ще посъбере каквото останало от белите кокалци, измити от дъждовете и оглозгани. И ще ги оплаче. После ще ги зарови по човешки зад старата църквица на Вишовград.

И чак в наше време, когато църквицата бъде съборена и влезе в парцела на един добър българин, и когато тоя добър българин копае темелите на новата си къща и изрови костите — ще изхвърли тия свети мъченически кости. Не му трябват за темели. Ще ги изрине с лопата и ще ги посеете после по долища и урви, незнайно къде. Незнайно къде, из България — както им се полага. И може така да е по-добре...

Те паднаха всички.

Пресъхна наведнъж и безвъзвратно изтънелият поток от юнашки сили. Внезапният край е винаги потресаващ. Въображението винаги е склонно да отрупа края с достойнствата на цялото. Сто и толкова души те бяха на брой — и паднаха всички. И падаха с горчивата мисъл, че пада и делото, за което работили. Тогава заработи смъртта, за да продължи делото. И заработи като легенда или балада, като история устна или като глава от писаната, като народна мътва, народна песен и народна сваят.

Осем години по-късно даскалът Киро ще поведе сам, по същите тия места, своите сто и двама юнаци, с него сто и трима. В други краища други войводи, апостоли народни наречени, ще поведат други многобройни бойци. Хиляди мъже надигаха глави, надигаха упорните, непокорните свои духове, които не можеха вече да стоят наведени.

ЦЯЛ НАРОД СЕ НАДИГАШЕ.

Защото никоя свята борба не пропада, никоя.

В южния склон на тоя хълм, дето било село Плужна, сега няма село. Има едни овчи кошари, но те са сегашни. Отдалеч хълмът е още смален, изравнен с другите околни хълмове, превърнат в хълмиста равнина. Превърнат просто в земята ни, неразличим в нея. И някъде в земята ни има едно Канлъ дере. Едно Кърваво дере. А отблизо — широко отворена долина, напъстрена с ниви и гори, над долината се открива оня продълговат и мощен хълм, от който се спуска Кървавото дере. Ниско е това дере — и е едно от високите български места. Сухо е това дере — но от него блика извор на свободата.

Пътниче,

Ако някога ти се случи да минеш по тия места, когато вървиш по пътя от Вишовград за Добромирка и стигнеш четвъртия мост — свърни надясно. Това е мостът на Черната мома, на това място ще да е бил. От моста тръгва пътечка нагоре и тая пътечка ще те изведе до разклона на Канлъ дере. Там е и оная рътлинка, стои си още такава, каквата била. Свали шапка на това място и постой в тишината му. Гургулици мъркат в усоето наблизо, там, дето спала четата. Шумата я секли, тя расла, пак секли — пак расла. Сто години... Сега пак е гъста и млада. Каквата била тогава. Далече на изток се виждат зелени лозя, бели стърнища, изпънати редове на овошки. Мир и безмълвие наоколо. Само един триклонест, стар, хралупат дъб стои в дъното на рътлинката един той останал същински от онова време. Казват, в тая кухня се бил скрил Караджата. Не вярвай на това, което казват. Вярвай на Караджата, той не може да се крие. Той паднал там, дето стоиш. Тревата там е скоро окосена, земята напукана от сушата и отдавна изпила кървите.

Мир и безмълвие.

... И все така е зелена и тиха оная поляна там, над клонатото дере, в зелените шуми. Стои си тя, обърната към изгрев-слънце и ласкава, цъфти си там и увяхва тихо. А когато вечер изгрее месецът и птиците млъкнат, и звездите обсипят гъсто небесния свод, когато заспят далечните звуци и далечният лай и стане още по-тихо — само щурците тогава остават, църкат с тънки и дебели свирчици и мерят вечността.

Тогава навярно и тук идват самодиви. Играят те щурчовите вечни песни, ронят росни капки плач по тревите.

И търсят духа на Караджата.

РЕЧНИК НА НЯКОИ ЧУЖДИ, ОСТАРЕЛИ И ДИАЛЕКТНИ ДУМИ

авджия (тур.) — ловец

аджамия (тур.) — неопитен човек

айол (тур.) — ей ти; бе човек; синко

ак-кабзалия (аккапзалия, тур.) с бяла дръжка (нож)

алталък (алтълък, тур., ост.) — турска сребърна монета от 6 гроша

алтън (тур.) — жълтица

анджак (тур.) — тъкмо, именно арамия (харамия, тур., ост.) — хайдутин, бунтовник

аратлик (тур.) — приятел, побратим

аркадаш (тур.) — другар

аскер (тур.) — войска; войник

аслъ (тур.) — наистина, действително

афиф (тур., простонар.) — несериозен, лекомислен; напразен

бабина душица (диал.) — мащерка

баре(м) (разг., тур.) — поне

башибозук (тур.) — нередовен турски войник; нередовна турска войска

башка (тур., диал.) — отделно; другояче, особено, не като другите

беглик (тур.) — данък в натура или пари върху добитъка

белберница (берберница, ост.) Бръснарница

белки(м) (тур.) — дано; може би, вероятно; нима, мигар

беневреци (ост.) — вид тесни панталони от бял шаяк

берекятверсин (тур.) — благодарен съм, благодаря; слава богу

бесовица (диал.) — глутница кучета, които се влачат след разбесувана кучка

бечви (диал.) — вид потури

бикме (диал.) — шнур от вълна или коприна за украса на дреха

билюрчета (тур.) — стъклени чашки

бия (простонар.) — дори, даже
бинбашия (тур.) — началник на 1000 войници
биргьотлии (диал.) — еднодънни потури, тесни и с плитко дъно
блана (диал.) — едра буца пръст (с трева)
блювам (диал., ост.) — бълвам
бракя (диал.) — братя
бранище (ост., диал.) — гора, от която е забранено да се сече
бреца (диал.) — реве пронизително, вреци
бризна — бликна, плисна, пръсна се
брича (диал.) — бръсна
буквам (диал.) — пламвам изведнъж (за огън)
буна (ост., диал.) — размирица, бунт
бурлив (от рус., поет.) — бурен, гръмлив; борбен
буторясвам (диал.) — бутам грубо, събарям, блъсвам
буюр(ум) (тур.) — заповядай
буя (буяя, диал., ост.) — избуявам
бъкъл (бъкел, диал.) — плосък дървен съд за вода;
бъкел не отбира — нищо не разбира
валлаха-билляха (тур.) — за бога, бога ми, ей богу
винчестер (уинчестър, от англ.) — вид пушка
вурун (тур.) — удряй, бий
гевендия (гювендия, тур.) — лека жена
гечинмек (тур.) — поминък, препитание
големшък (диал.) — големичък
горгорбашия (тур.) — главатар, водач на банда
горун — вид планински дъб
гъжва (диал.) — парче плат, увито около фес; чалма
гюмюштепелия (тур.) — със сребърна дръжка; сребро — връх
гюреш (ост., диал.) — вид борба
давранма (тур.) — стой, не мърдай; не се противи
дека (диал.) — къде
декна (декам, диал.) — карам се, викам на някого; хокам,
 навиквам някого
деликанлия (тур.) — човек с буен нрав, кибритлия
демек (тур.) — значи, тоест, сиреч
дередже (тур.) — състояние, положение
дерменлия (диал.) — риза с широки ръкави, набрани долу

джамадан (тур., ост.) — къса горна мъжка дреха без ръкави, подобна на елек

джанъм (тур.) — душо моя (обръщение към близък човек)

джендемосвам се (простонар.) — махам се, пръждосвам се

джепане (тур., ост.) — бойни припаси

дзвек (диал.) — звек, звънтене, дрънчене

дип (разг.) — в голяма степен, твърде много

дребак (диал.) — гора от ниски, дребни дървета

дъдря (диал.) — дърдоря, бърборя; дрънкам

дърма (диал.) — гъст, непроходим гъсталак от трънливи растения

дюлгерин (ост.) — зидар, строителен работник

дюлгерувам (ост.) — упражнявам дюлгерство

еднаж (диал.) — веднъж

емен-емен (амен-амен, диал.) — просто така, набързо; почти

ерча (диал.) — разигравам (кон); перча се

ефенди (тур.) — господар; господин

жад (поет.) — жажда

жежчава (диал.) — жега, горещина

жижна (**жижница**, диал.) — трап с дърва, които обгарят, за да стане жар

жъкам (диал.) — бода рязко, жегвам

за акъл парасъ (фраз.) — да се поуча от нещо, което съм сбъркал

замръчка (диал.) — заличава, занемарява, зачерня

заптие (тур.) — някогашен турски стражар

збуна (сбуна, диал.) — много хора

зехирлия (тур., диал.) — който съдържа отрова или е горчив като отрова

зияфет (араб., ост., диал.) — гощавка, гуляй, пиршество

зорлан (зорлен, тур.) — насила, принудително; с усилие, едвам

зурла (зурна, тур., ост.) — вид кларинет

зян (тур., разг.) — загуба, щета

издръсна (диал.) — побягна, офейка

измуля се (диал.) — измъквам се, измушвам се; показвам се, появявам се неочаквано

изтакам се (диал.) — източвам се

изцибря (диал.) — избледнява, бледнее
икиндия (тур., диал.) — времето преди залез-слънце (16–17 ч.);
 привечер, навечер
ингилизки (ост.) — английски
калевра (тур.) — плитка кожена обувка
калъч (калъчка, тур.) — извита сабя
катавасия (гр.) — (прен.) безпорядък, суматоха
каф-кибрит (тур.) — кибрит върху книжни изрезки
каяфет (тур.) — външен вид на човек, външност
келеме (тур.) — запустяла нива; измамник, недостоеен човек;
 празноглав човек
климия (нгр., нар.) — дърво, което държи ритлите на кола
коджа (тур.) — голям; доста, много
коландя (**коландря**, диал.) — грижа се за нещо, стопанисвам
 ИМОТ
колчаклии (ост., диал.) — общити с гайтан (потури)
кондак (нгр., ост.) — приклад на пушка
коркма (тур.) — не се бой
косор (диал.) — изсечена и поникнала млада гора
костура (диал.) — сгъваем джобен нож
кощилкя (диал.) — костилка
кречове (диал.) — големи дървесни щурци, жетвари, цикади
кузум (тур.) — агънце мое; драги, мили
кукуруз (диал.) — царевица
кунак (тюрк., диал.) — приятел, другар (при кавказките
 планинци)
кучляк (диал.) — куче (за башибозук)
кючюк (кючук, тур.) — малък
лишасал (диал.) — покрит с лишеи
манда поща (фраз.) — човек, който действа много бавно
матара (тур., диал.) — манерка
махмузи (тур.) — шпори
машаллах (араб.) — браво; както е рекъл господ
меджидия (тур.) — стара турска сребърна монета
меджия (тур., диал., ост.) — доброволен и безплатен колективен
 труд в помощ на друг, например при жътва, копан и т.н.
митириз (диал.) — бойница; укрепена линия

мурафет (тур.) — умение, сръчност, майсторство

мушия (мошия, рум.) — чифлик, имение

най-паче (ост.) — най-вече

напоточва се (диал.) — проточва се, тръгва един след друг като върволица

нишан (тур., ост.) — мишена, цел; белег, знак

одма (диал.) — веднага, незабавно, тозчас, ей сега

ока (ост.) — мярка за тегло, равна на 1,28 кг

ордия (ост., диал.) — орда, войска

ортальк (тур.) — множество хора

освем (диал.) — освен

открийвам се (ост., диал.) — откроявам се

охтика (простонар.) — белодробна туберкулоза

талаш — вид дребно ловджийско куче

папукчийница (тур.) — обуцарница

пезевенклер (тур., разг.) — мръсници, негодници, подлеци

пинти(чка) (диал.) — малък сплеснат глинен съд за ракия,

плоска

позвеква (диал.) — позвънява, подрънква

постърви се (диал.) — поразпиля се

прашам (диал.) — питам

прогор (диал.) — проникна

просуне (диал.) — промъкне; продъни

пунгия (гр.) — кожена торбичка за тютюн, за прахан и огниво

пусия (тур., ост.) — засада

пъкам (разг.) — има в голямо количество; бъкам, гъмжа

раат (рахат, тур.) — спокоен, безгрижен

разнице (диал.) — горната част на ритла със заострени

напречни пръти, използвана при превоз на сено

разришка (диал.) — разръчка, разрови

ръшна (диал.) — обикалям, за да проверя нещо

сабайле (сабахлен, диал., тур.) — сутринта, заранта

сакън (тур.) — по никой начин, в никакъв случай

салтанат (тур., разг.) — разкош, блясък, великолепие

силях (тур.) — кожен пояс с прегради за нож, пистолет

скеля (тур.) — скеле; кей, пристан

солдат (рус.) — войник

сплатя, сплашат (диал.) — сгъвам
срекия (диал.) — щастие, късмет
стръи (диал.) — сламка, слама
стубла (диал.) — кладенец с дървен или каменен обръч
султан-перо — перо на военна шапка при тържествени

церемонии

сур (диал.) — светлосив сус (тур.) — млък, спри
съпиням се (диал.) — спъвам се
талим (тур.) — военно строево обучение
телалин (тур.) — глашатай
теслим (тур.) — (тук) предавам се
теферич (тур.) — разходка извън населено място с ядене и пиене
типец — вид жълтуга, многогодишно растение с жълти цветове
тоболица (диал.) — торбичка за тютюн
туна беда (фраз., ост.) — неочаквана, незаслужена, безпричинна

беда

тутун (тур.) — дръж
угарисвам (диал.) — изоравам
улувица (улулица, ост.) — нощна птица от рода на совите
урушки (юрушки) — от юрук — турски пастир
филинтра (ост.) — вид дълга пушка
фишек (тур.) — гилза
хаирсъзин (тур.) — непрокопсаник, нехранимайко
халал да ти е (фраз.) — давам/подарявам от сърце
хващам шия (фраз.) — приучвам се на някаква трудна работа;

обръгвам на нещо

цер — вид дъб
чабук (гур.) — бързо
чакмак (тур.) — огниво, кремък, спусък; (прен.) пушка
чам (диал.) — лодка
чаталато (тур.) — чаталесто, раздвоено
чауш(ин) (тур.) — турски сержант
чебър (диал.) — дървен съд, подобен на каца
чембер (тур., диал.) — женска кърпа, забрадка
ченгия (тур.) — танцърка
чепкен (тур.) — дебела горна мъжка дреха
чизми (тур.) — ботуши

чифчия (тур., диал.) — земеделец
чоджум (тур.) — момчето ми
шавар (ост.) — папур, блатно растение
шебек (тур.) — вид дребна маймуна
шишане (тур.) — вид къса тежка пушка с широка цев
шепор (диал.) — чучур
юзбашия (тур.) — началник на 100 души, стотник
юруш (тур.) — атака, щурм
яма (тур.) — грабеж; плячка
янлъш (тур., диал.) — погрешен, сбъркан
ястъклии (тур.) — бухнати (за мустаци)

ВАЛЕНТИН КАРАМАНЧЕВ

С МИР И БЕЗМЪЛВИЕ

Белите страници от последната печатна кола на тази книга издателството можеше да предложи не на мен. Да ги оставеше за отзив на „пътничето“ от финала на повестта, водено четири дни от Георги Божинов по Виа Долороза на Хаджи-Димитровата чета, за да търсят заедно духа на Караджата и на петия ден да склонят глави „с мир и безмълвие“ в Кървавото дере.

Но щом до мене опряха, ще кажа, че „Караджата“ не е изгубено по рафтове книжле, а е част от преоткрито, пестеливо по обем белетристично наследство — самороден къс двадесет и четири каратов епос, пътеписни нанизии по нишката на избродени пътеки, сребърен обрус от лице на мъченик и езикови мъниста седеф, янтар и бисери.

Преиздаването на „Караджата“ е наложително и неизбежно след изненадващото събитие в книжовния ни свят през 2014 г.

Писателят Деян Енев изрови от словесния битак романа „Калуния-каля“, отпечатан през 1988 г. и още тогава потънал в безмълвието на двадесет и шест лета демисезонна демокрация.

Деян Енев без колебание и скрупули обяви „Калуния-каля“ за шедьовър, огласи нерадата му участ, вдигна схизмата над автора Георги Божинов, сякаш осени челото му с евангелското „Лазаре, стани!“. Посочи му място в редицата сред „нотабилите“ Димитър Талев, Иво Андрич, Исмаил Кадаре и други от техния ранг. Той подтикна преиздаването на Божиновото творчество. Издателство „Хермес“ му повярва и инвестира в начинанието. И ето, над половин година вече романът е сред бестселърите на книжарските вериги.

„Калуния-каля“ е на сгледа и в ръцете на читателите. Нека ѝ се радват!

Хвалят я майстори, знаещи и можещи. Да не ѝ е уроки!

Назлъндисват ѝ се скептици. Нищо. Все е файда!

Романът вече свали от кръста едно разпъвано име. Събуди глад към изписаното от неговата „перодръжка“.

А дали ще пренареди върховете по литературното било, е в силите на времето и на четящите. Да не гадаем! Божа работа!

Ще му мислят някога родените днес, защото хребетът е тектоничен, продължава да се нагъва, да се издига и пропада.

Георги Божинов побди жалони в три жанра. След „Калуния-каля“ дано читателите хлътнат вдън гората Дикчам, да продължат по неговите пътеки през Юлен, покрай Доспат дере, чието православно име Рата (от „*рат*“ — *сражение*) припомня само той. Да го последват по римския калдъръм, изкъртен за градеж на джамии и дувари — от Брезница, през Корница до Лъжница... Та чак към Тревненския балкан. Той пътува без бързане, с озъртане, с виране в далечното и в близкото, чете изписаното върху пръстта, запомненото от земята, вслушва се в шепота на треви и билки, в трепета и уплаха на птици... И какво що чуе или зърне, записва, за да го сподели по-късно с онези, които нямат време за губене, не признават ищах без файда, нямат обоняние за дивеч и кураж срещу зверове. От Божиновите пътеписи навява спомен за Дядо-Вазовите шетания из Българската велика пустиня, за патриаршеското му сладкодумие, за вирането му отвъд хоризонта и за просълзяващото негово умиление.

Третата изненада в Божиновото наследство е самотна творба, наподобяваща военна дописка за сражения отпреди сто години, а всъщност е биография на един войвода.

В народното ни съзнание като в иконостас има два неразделими равноапостолски образа — Хаджията и Караджата. Заради единия Ботев ни е дарил великата балада със стиха „Тоз, който...“, изсечен върху безброй паметници. Заради другия Каравелов ни е заклел в девиза „Свободата не търси Екзарх, иска Караджата!“.

Родени са на 10 и 11 май 1840 година. Загинали са по на двадесет и осем години през месец юли на лято 1868-о. И още едно съвпадение: като панихида подир век една след друга бяха публикувани биографиите им от издателство „Народна младеж“.

Сливенският потомък е станал хаджия на две годинки, преди майка му да го отбие, за да не секне кърмата ѝ през дългото пътуване до Божи гроб.

И Стефан е отбит след прохождането му, за да заякне, преди да поеме с баща си по аргатлък и преди да хукне за гюреш по турски сватби. А след като плюснал в прахта непобедимия пехливанин Гаази

Плясата, да се скрие чак в Белградската легия. И оттам — в хъшовските гостилнички по Влашко.

Събрали се двамата като първи и втори войвода на Дунавския бряг на път към Балкана. Втория войвода улучили още в първите схватки. Пленили го и ранен го откарали с каруца в Русчук. Осъдили го на бесило, но издъхнал от раните си в тъмницата.

Първият войвода паднал чак под Бузлуджа. Не разпознали тялото му сред загиналите. Оттам тръгнала мълвата, че е жив, че е безсмъртен...

Биографичният жанр у нас няма богата жътва, макар че корените му са в жития на светци и мъченици, скрити в дълбоки пластове. Над повърхността разлистват вестникарски публикации. Извисява корона Ботевият дъб, засаден от Захари Стоянов. Мъждее в маранята на „Хайдушки копнения“ силуетът на Яворовия върхар, прекършен от илинденска светкавица. Притулва се в сянка Тончо-Жечевата зиморничава трепетлика „Княз Богориди“.

И горе-долу това са открояващите се животописи.

Аз самият съм любител и колекционер на биографии. Притежавам сто и петдесет томчета от Горкиевата ЖЗЛ („Жизнь замечательных людей“) и петдесетина на български език — от „Олимпио“ за Юго до „Гоя“ от Фойхтвангер... Малко от тях съм прочел, повече съм попрелистил. Към други не съм и посягал от липса на време и интерес. Така е при колекциите. Чудиш се какво да ги правиш след време.

С Георги Божинов имахме една-единствена уговорена среща в края на шестдесетте или началото на седемдесетте години, не помня точно. Разказа ми, че „съчинява нещо“ за Караджата. Разбрахме се. Беше го пришпорило безпаричието и представи творбата си преди обещания срок. Ръкописът попадна на опитен редактор, който се смути след първия прочит. Защото не беше от обичайните и рутинните. Приблягнахме до мнения на историците, запознати с героя и времето му — Константин Косев и Крумка Шарова. Тя сподели в рецензията си: „Безпомощна съм за съвет. По`ще ви бъде полезен творец. Ние, историците, сме придирчиви към фактите, но дотам“.

Книгата на Георги Божинов вдигна високо летвата за качество и сполука на „България в образи“.

След като напуснах издателството, ме оставиха в обществения съвет на поредицата в компанията на Хайтов и Ефрем Каранфилов.

Късно ми попадна есето на Вирджиния Улф, където срещнах директното ѝ питане: „Нима биографията е изкуство? Въпросът може да изглежда глупав и несправедлив, като знаем каква наслада са ни доставяли някои биографи... Липсват шедьоври... От всички изкуства изкуството да се пише биография е най-окованото... Белетристът е свободен; биографът е обвързан... Като ни излага истинските факти, като отсява дребното от едрото и като извайва цялото така, че да обхване очертанятията, биографът прави много повече, за да разпали въображението, отколкото всеки поет или романист“.

Обемистата „Хроника“ за Хаджи Димитър на Слав Хр. Караславов е пренаселена с бърбиви съвременници. Претоварена е с факти, насечена е на раздели и глави, с пролог и епилог, с бележки под линия, та чак с признание, че образът на някаква Аглика е измислен от автора.

Слав Караславов беше овладял рутина и чалъми. В неговия книгопис бяха тритомникът за възнесените Асеновци, заглавията за Калоян, Ивайло, Деспот Слав, трилогията „Солунските братя“ и прочее, и прочее. Цял парад ярко оцветени восьъчни фигури.

Георги Божинов беше смогнал да извае от топка глина малка пластика на Караджата и да ѝ вдъхне излъчване. Божинов си е харесал „образ невъзможен“, не окован в хроники, не извехтял в спомени, защото е дух, а не плът. Ни сърдито слънце го е пекло, ни вълк е близал лютите му рани. Уловим само от безплътни самодиви и луди глави, обречени за отсичане. А как се рисува дух? Няма ерминия (наставление към иконописци) за такова умение.

В Божиновите страници няма раздели и глави, няма цитати, няма измислен персонаж. Те са задъхано свидетелство на жив наблюдател за едно сражение, Макгаханова кореспонденция, изпратена по телеграф към днешния ден.

Ще припомня отново редове от Вирджиния Улф: „... Единственият съвет, който може да се даде за четенето, е да не се приемат никакви съвети, да се следва собственият инстинкт, да се използва собственият разум, да се стига до собствени заключения... За да не се спъне онази независимост, която е най-важното качество, необходимо на един читател... «Хамлет» по-хубава пиеса ли е от

«Крал Лир»? (Хрониката за «безсмъртния смъртник» или народната мътва за Стефан Сърната, ще допълня аз, В.К.) Никой не би могъл да каже. Всеки трябва да го реши за себе си“.

Който смее, да го рече по-добре от англичанката.

Издание:

Автор: Георги Божинов

Заглавие: Караджата

Издание: второ

Издател: Издателска къща „Хермес“

Град на издателя: Пловдив

Година на издаване: 2015

Тип: повест

Националност: българска

Печатница: „Алианс Принт“ ЕООД

Излязла от печат: 03.12.2015 г.

Отговорен редактор: Мартина Иванова

Коректор: Недялка Георгиева

ISBN: 978-954-26-1449-4

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/3326>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.